

FÖLDRAJZI KÖZLEMÉNYEK

SZERKESZTI

FODOR FERENC D^R.

✠ XLIX. KÖTET. — I—IV. FÜZET. ✠

Tartalom :

Hoffer András : Szibíriai jegyzetek ...	1
Kerekes Zoltán : Az alsójárai medence morfológiája ...	9
Teleki Pál : A földrajz—tudomány és tantárgy ...	20
Apróbb közlemények ...	43
érdekességű események ...	48
... ..	48
ügyek ...	67

KIADJA A MAGYAR FÖLDRAJZI TÁRSASÁG.

BUDAPEST VIII., SÁNDOR-U. 8. SZ.

1921.

BULLETIN

DE LA

SOCIÉTÉ HONGROISE DE GÉOGRAPHIE

REDIGÉ PAR FRANÇOIS FODOR.

TOME XLIX.

I—IV. FASCICULE.

Le Bulletin de la Société Hongroise de Géographie paraît sous le titre „Földrajzi Közlemények” (Communications Géographiques) en dix livraisons par an et en langue hongroise. Chaque année paraît aussi une édition internationale qui, in extenso ou sommairement, fait connaître en traduction française, allemande, anglaise, italienne ou latine les principaux articles et les communications de l'édition hongroise.

Megjelenik évenként 10 füzetben.

A MAGYAR FÖLDRAJZI TÁRSASÁG

tisztikara és választmánya az 1920. évi közgyűlés után.

TISZTELETBELI ELNÖKÖK:

Dr. ERŐDI H. BÉLA
udv. tanácsos, ny. főigazgató.

Dr. HAVASS REZSŐ
udv. tanácsos.

ELNÖK:
CHOLNOKY JENŐ dr.
egyetemi tanár.

ALELNÖKÖK:
Jordán Károly dr., **Prinz Gyula dr.,** **Thirring Gusztáv dr.**
egyet. tanár. a f. Stat. Hiv. igazgatója.

FŐTITKÁR:
gróf Teleki Pál dr.
miniszterelnök.

TITKÁR:
Hézszer Aurél dr.
f. keresk. isk. tanár.

PÉNZTÁROS:
Marczell György
met. int. adjunktus.

KÖNYVTÁROS:
Fodor Ferenc dr.
egyetemi m. tanár.

Választmányi tagok:

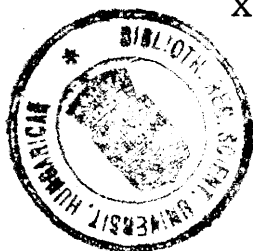
1. **Bátky Zsigmond dr.,**
muzeumi osztályigazgató.
2. **Bezdek József dr.,**
főgimn. igazgató.
3. **Erődi Kálmán dr.,**
főv. leánygimn. igazg., főv. szakf.
4. **Fest Aladár,**
kir. tanácsos, főigazgató.
5. **Gonda Béla,**
ny. min. tanácsos, a Magyar Adria
Egyesület elnöke.
6. **Győrffy István dr.,**
muzeumi ig., tanár
7. **Halász Gyula.**
8. **Harkányi Béla báró, dr.,**
főrendiházi tag, egyet. m. tanár.
9. **Ilosvay Lajos dr.,**
ny. államtitkár, műegyetemi tanár.
10. **Kemény György dr.,**
muzeumi ör.
11. **Kogutowicz Károly dr.,**
polgárisk. tanárképző főisk. tanár.
12. **Kőrösi Albin,**
főgimn. tanár.
13. **Lasz Samu dr.,**
ny. főgimn. igazgató.
14. **Littke Aurél dr.,**
a polgárisk. tanárk. főisk. tanára.
15. **Lóczy Lajos dr.,**
egyet. m. tanár.
16. **Makay Béla dr.,**
h. államtitkár.
17. **Milleker Rezső dr.,**
egyetemi tanár.
18. **Nopcsa Ferenc báró, dr.**
19. **Papp Károlyné Balogh Margit dr.,**
leánygimnáziumi tanár.
20. **Pécsi Albert dr.,**
f. keresk. isk. tanár.
21. **Pompéry Elemér dr.,**
min. tanácsos, szabadalmi bíró.
22. **Réthly Antal dr.,**
meteor. intézeti asszisztens.
23. **Róna Zsigmond dr.,**
kir. tanácsos, a meteor. intézet
igazgatója.
24. **Schafarzik Ferenc dr.,**
műegyetemi tanár.
25. **Schréter Zoltán dr.,**
m. kir. főgeológus.
26. **Steiner Lajos dr.,**
meteor. int. adjun., egyet. m. tanár.
27. **Strömpl Gábor dr.,**
egyetemi adjunktus.
28. **Treitz Péter,**
m. kir. főgeológus.
29. **Vargha György dr.,**
főgimn. tanár.
30. **Wodianer Artur,**
udv. tanácsos, a Franklin Társ. ig.

FÖLDRAJZI KÖZLEMÉNYEK

SZERKESZTETTE

FODOR FERENC DR.

XLIX. KÖTET.

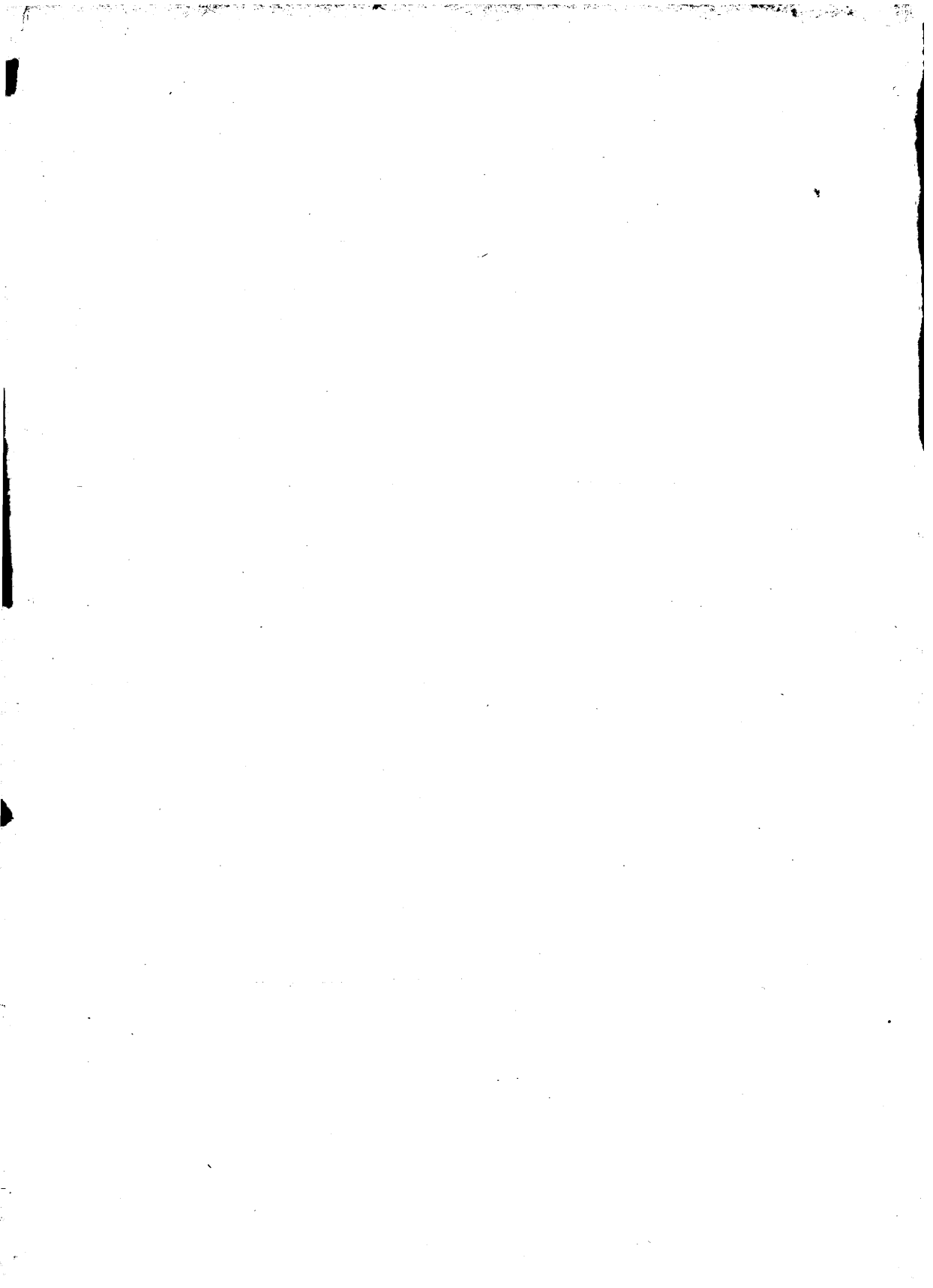
BUDAPEST, 1921.

KIADJA A MAGYAR FÖLDRAJZI TÁRSASÁG.

BULLETIN
DE LA
SOCIÉTÉ HONGROISE DE GÉOGRAPHIE

RÉDIGÉ PAR FRANÇOIS FODOR.

TOME XLIX.

TARTALOMJEGYZÉK.

I. Értekezések.

	Oldal
<i>Cholnoky Jenő dr.</i> : Elnöki megnyitó	60
<i>Cholnoky Jenő dr.</i> : † Fülöp Szász Coburg-Gotha hercege	123
<i>Cholnoky Jenő dr.</i> : A Balatoni és Alföldi Bizottság évi jelentése	105
<i>Dékány István dr.</i> : Geografia és szociografia	134
<i>Fodor Ferenc dr.</i> : Adatok Karánsebes településföldrajzához	85
<i>Hézszer Aurél dr.</i> : Titkári jelentés	82
<i>Hoffer András dr.</i> : Szíbirai jegyzetek	1
<i>Kerekes Zoltán dr.</i> : Az alsójárai medence morfológiája	9
<i>Lóczy Lajos dr.</i> : Jávai levél	126
<i>Strömpl Gábor dr.</i> : A geografia mibenléte	100
<i>Gr. Teleki Pál dr.</i> : A földrajz-tudomány és tantárgy	20

II. Apróbb közlemények.

Egy spanyol geografus Magyarország feldarabolása ellen. (Fest Aladár) ...	43
Néhány európai állam új statisztikai adatai. (Fodor) ...	46
A magyar városok lakossága az 1920-as népszámlálás szerint. (Kerekes Zoltán) ...	109
A földrajz bibliográfiája. (Havass Rezső) ...	147
Expedíciók. (Pécsi Albert) ...	149
Az 1920-i népszámlálás Ausztriában. (Fodor) ...	149
A Szahara régi vízrajza. (Fest Aladár) ...	150
Oksági problémák a kulturföldrajzban. (D. J.) ...	152

III. Irodalom.

A magyar szent korona országainak 1915. és 1916. évi külkereskedelmi forgalma. (Gerevich Zoltán) ...	64
<i>Bezdek József és Karl János</i> : Zsebatlasz. (D. J.) ...	173
<i>Buday László</i> : A megcsontított Magyarország. (Gerevich Zoltán dr.) ...	60
Buletinul statistic al Romaniei. (Fodor Ferenc) ...	154
<i>Cvijic Jovan dr.</i> : Frontière septentrionale des Jugoslaves ...	164
<i>Dékány István</i> : Mi a kulturföldrajz? (Teleki Pál) ...	48
<i>Dékány István</i> : Ember és Föld. (Strömpl) ...	55
Fiume hajó- és áruforgalma az 1914. és 1915. években. (Kerekes Zoltán) ...	66
<i>Fodor Ferenc</i> : Magyarország természetviszonyai. (Strömpl) ...	58
<i>Fodor Ferenc</i> : Magyarország földrajza cserkészek számára. (Kerekes Zoltán) ...	174
Föld és Ember. (Fodor Ferenc) ...	121
<i>Gerő László</i> : A térkép. (Fodor Ferenc) ...	122
<i>Hajts Lajos</i> : A térképolvasás gyakorlati kézikönyve. (Árky Zoltán) ...	114

	Oldal
Glasznik Geografszkoj Druzstva. (Németh József)	157
Hézszer Aurél dr.: Az emberföldrajz elemei. (Kerekes Zoltán)	54
Hézszer Aurél dr.: Földrajz a felső kereskedelmi iskolák IV. évfolyama számára (Kerekes Zoltán)	119
Karl János dr.: A magyar föld és élete (Fodor)	52
Kirchner Béla és Komáromi Károly dr.: Földrajz a felső kereskedelmi isko- lák számára (Fodor Ferenc)	116
Lóczy Lajos: A Balaton földrajzi és társadalmi állapotainak leírása (Koguto- witz Károly)	116
Magyar Földrajzi értekezések (Strömpl G.)	57
Németh József: Szerbia egyetemes leírása (Fodor)	53
Pässarge S.: Die Grundlagen der Landschaftskunde (Strömpl)	163
Réthly Antal dr.: Időjárás és éghajlat (M. Gy.)	119
Ricardo Beltrán y Rozpide: Nuevas nacionalidades en Europa (Fest Aladár)	170
Román nemzetiségi térképek Keletmagyarországról a Békekonferencia előtt (Kerekes Zoltán)	60
Schaffer X. Ferenc dr.: Általános Geologia (Cholnoky Jenő dr.)	61
Schilling Gábor dr.: Csapadék és orográfia (Strömpl)	114
Vargha György dr.: Az emberföldrajz elemei (Fodor Ferenc dr.)	54

IV. Társasági ügyek.

Választmányi ülés 1921 jan. 13 ... 67	Választmányi ülés 1921 nov. 24 ... 175
" " 1921 febr. 10 ... 67	Közygyülés 1921 május 12 ... 126
" " 1921 " 24 ... 68	Szakulések ... 68, 176
" " 1921 márc. 10 ... 68	Számadások ... 78
" " 1921 ápril. 14 ... 123	Földrajzi érdekességű események ... 48
" " 1921 máj. 12 ... 123	A M. Földrajzi Társaság földrajz- didaktikai szakosztálya ... 176
" " 1921 jun. 9 ... 174	
" " 1921 okt. 13 ... 174	

V. Mellékletek.

I. tábla. 1. ábra. Martel Dubois: Album Geographique két ábrájának fény- képmásolata	76
II. tábla. 2. ábra. Lóczy Lajoshoz intézett levél címzésének fényképmásolata	77
III. tábla. 3. ábra. A Párisi Kereskedelmi földrajzi Társaság címszalagjának fényképmásolata	77
IV. tábla. 1. ábra. Rizsföld terraszok Garoetnál	132
V. tábla. 2. ábra. A Papandayannal szemben fekvő, 2818 m. magas Tjikoeraj kialudt vulkán Tjisoerroepanból nézve	133

VI. Szövegek.

Az alsójárai medence morfológiai térképvázlata	10
A járapatak völgyének geológiai fölépítése	12
A geográfia tudományközi helyzetének grafikus ábrázolása	51
Karánsebes vázlatos tervrajza	90

FÖLDRAJZI KÖZLEMÉNYEK

XLIX. KÖTET.

1921.

1—4. FÜZET.

Szibíriai jegyzetek.

Irta dr. Hoffer András.

Hat éves fogságomat három helyen töltöttem. A négy első évet Akmolinszkban, az ötödiket Petropavlovszkban (1918. IX.—1919. IX.) s a hatodikat Nikolszk-Usszurijszkban (1919. X.—1920. X.)

Akmolinszk és vidéke időjárási, földrajzi, természetrajzi és néprajzi viszonyaira vonatkozó följegyzéseimnek rövid foglatát a következőkben adom.

A klíma tipikusan pusztai és szibíriai. Tavasz úgyszólván nincs; ősz csak a szeptember. A nyár forró és olyan száraz, hogy néha már május végén sárga a steppe. A tél okt. közepétől ápr. elejéig tart. Az Isim nov. közepén fagy és ápr. közepén zajlik (jege tél közepén legfeljebb 1 m vastag.) Nagy hideg, (-20° R^o-on alúl) karácsonyig nincs, de akkor gyorsan esik a hőmérséklet és kegyetlen hidegek járnak egészen márciusig. 1915-ben a legnagyobb hideg -30° R^o volt (I. 12), a legnagyobb meleg 26° R^o (VI. 25.) Januárius maximuma -1° R^o (I. 28), június minimuma 9° R^o. Az éves hónapok középhőmérséklete ugyanezen évben (R^o-okban, mint a hőfokok e jelentésben mindenütt): I: -14.2° , II: -12.7° , III: -7.8° , IV: 3.9° , V: 10.7° , VI: 17.2° , VII: 16.1° , VIII: 14.6° , IX: 10° , X: -1.8° , XI: -6.1° , XII: -10° ; évi közép 3.3° .

Az akmolinszki steppe rendkívül szeles. Szélcsöndes napja alig van. Télen-nyáron uralkodó szél a SW, azután a W. Más irányúak a gyakoriság sorrendjében a: E, NE, S, N, W. Az utóbbi évente csak néhányszor jelentkezik. Télen a E és NE szelek valamivel gyakrabban fújnak, mint nyáron.

A buránok ideje januárius és februárius. Ezek is rendszeren SW, illetve W irányúak, csak ritkábban NE, illetve E-iek. Többnyire csak 1—3 napig tartanak, de vannak hetes buránok is, sőt mi megértünk egy háromheteset is (1918. 1/20.—11/10.), amely azonban később egy-egy napra, félnapra, szüneteket tartott. Számuk telente 3—5 volt.

Arról magam is meggyőződtem, hogy a legnagyobb hidegek idején (-25° — -35°) rendszeren szélcsönd van.

A csapadék (amit sajnos nem mérhettem) igen kevés. Nyáron csak zivatarok vannak. Pl. soh'se ébredtünk arra, hogy esik az eső. A leghosszabb esőzés legfőljebb egy napig tartott. Télen is csak pár ujjnyi hó esik mindössze, de annak aztán nem hagy nyugtot a szél. Künn, a nyílt steppen csak vaskos, fodros felületű

hullámokba teregeti szét, a tömör akadályok (pl. házak) előtt azonban többé-kevésbé szabályos barkhánokat, a szél áteresztő akadályokban (pl. az isimparti bokrosok) és előtt pedig kisebb-nagyobb garmadákat rak belőle. Az 1918.-i nagy burán az isimentüli ligetet úgy feltöltötte hóval, hogy a 8—20 méteres fáknak csúcsait rágták a nyúlak, és mivel a buránhordta hó rendkívül tömör és kemény, még június első hetében is olvadoztak kisebb maradványai a liget avarja alatt.

Teljesen felhőtlen ég még nyáron sem nagyon gyakori, (az égnek kb. fele felhős), télen pedig meglepő az ég gyakori borultsága.

Más, a légkörrel kapcsolatos tünetények voltak még a következők.

Télen nagyon közönséges a napudvar, s ebben a naptól jobbra és balra, de néha fölötte is, egy-egy vakító sárga korong. A tünetényt a szél által a levegőbe kevert és abban libegő apró hőszi-lánkok okozzák. Legszebb kifejelettségében láttuk ezt a tünetényt 1916. nov. 22.-én, d. e. 10—11^h. között. A napból jövő négy fényküllő (kettő függőleges, kettő vízszintes) a napudvart négy kvadránsra osztotta. A horizontális küllők egy-egy vakító koronggal át-lépték az udvart és a naptól jobbra-balra egy-egy függőleges, fehér-szürke, ködszerű fénycsomóban végződtek. Ezek a fénycsomók és a Nap, magasságuk körét az égen három egyenlő részre osztották. Ugyanakkor a napudvar fölött szivárvány színekben ragyogó, zenith-központú ív ült. Aznap a hőmérséklet: reggel —15°, este —23° volt, gyöngye W szél fújt, az ég derült volt s a levegő tele volt apró, tűszerű hőszi-lánkokkal.

Másik érdekes fénytünetény volt az, amidőn éjjel minden fényforrásból hatalmas fénysugár szökött a magasba. Ezt mindig erősebb hidegben és szélcsöndes időben észleltük.

Érdekesekek a téli napnyugták is, amennyiben a Nap igen gyakran szokatlan alakkal hagyja el az égboltozatot.

Tavasszal érdekes a hóolvadásnak ott mindenütt látható neme, amit én úgy neveztem, hogy „jéglemezes“ olvadás. A hódarabnak Napra néző fölületén ripacsos, sokszor perforált, vékony jéglemezt s az alatt üreget látni, amelyben gyorsan folyik az olvadás. Megmértem a lemez alatti hőmérsékletet és azt átlag 0.5—1°-kal magasabbnak találtam a lemezen kívüli hőmérsékletnél.

A tünetényt én így magyarázom. Az apró hóporból álló, rendkívül sűrű, kemény szibíriai hó egy darabjára rásüt a Nap; a hódarab Nap felé fordult föllete megolvad, ami a folyton fúvó szél, párolgás, de meg a déli Nap erejének gyors csökkenése miatt is, hamarosan vékony lemezzé fagy. Ez a jéglemez aztán, amíg egyrészt védi a következő hóréteget a széltől, másrészt a napsugarak átbocsátásával alkalmat ad a gyöngülő sugaraknak is az olvasztásra, szóval úgy viselkedik, mint a melegágyon az üveg. Természetesen a jéglemez idővel korrodálódik, letöredezik, eltűnik.

A télből a nyárba való gyors átmenettel jár együtt a déli-

bábnak, a steppen olyan közönséges tüneménynek, néha már a hó fölött való megjelenése is.

Természetesen a nyárnak is megvannak a maga speciális tüneményei. Ilyenek pl. a néha majdnem mindennapos porviharok. Nem tartanak olyan soká, mint a téli buránok, csak legfeljebb órákig, de éppoly hevesek. A port, amelyben csak egy-két lépésre látni, 100—150 m-re is föl kavargják; hordják a murvát, apró kavicsot is, finom poruk pedig behatol a betett ablakokon át és úszik a levegőben, mint a cigarettafüst. Kint, a steppen nem olyan kellemetlen ez az erős nyári szél, mert ott inkább csak az útról és a mozgó gulyák, ménesek nyomán s Akmolinszknál a leapadt Isim medréből tud föl hajtani nagyobb tömegű port.

Csöndes, derült nyári délutánokon sokat gyönyörködtünk az apró forgószelekben is, amelyek néha 100—1500 méter magas poroszlopokat vittek ki a városból a steppére. Egyik-másik 5—10 percig is eltartott.

1915 júliusában (15. és 24.-e között), különös ködöt figyeltünk meg. Mindig csak csöndes és borus időben, később derült ég alatt is, jelentkezett; némely napokon kimaradt. Köd még ősszel és télen is ritkaság a steppen, ez a nyári 12—23°-os melegekben jelentkező köd meg éppen feltűnt a hadifoglyoknak. Úgy nevezték, hogy „száraz köd”. En a Góbiről idetévedt pornak tulajdonitanám, ha nem lett volna olyan kékes színű.

Ugyancsak egyetlen alkalommal láttuk azt a különös fénytüneményt is, amit meg „fekete nap” néven emlegettünk magunk között. Friss nyári zivatar után a Nap a felhős ég szélén fényküllőkkel nyugodott. Ezek a küllők a délkört átlépve, fokozatosan elsötétedtek és az ég keleti szélén, a fényes Nappal éppen szemben sötét korongba futottak össze.

A fagyos szentek, bár néha eltolódva, ott is mindig jelentkeztek. Mindenestre hőcsökkenést hoztak, fagygyal, máskor meg csak permeteggel. Legmarkánsabb volt az 1918.-i. Ekkor u. i. (máj. 11.) romboló ciklon vonult el fölöttünk, amely — 3°-kal kevés havat is hozott, noha azelőtt a steppen megjelentek már az első virágok.

Medárdust minden évben a hőmérsékletnek pár fokkal való hirtelen emelkedése és déli, illetve délnyugati, vagy nyugati szelekkel jövő rövid esők kísérték.

Itt említék még meg néhányat a szibíriai hideg furcsaságai közül is. A tejet darabokban árulják; a bunda irhája megkeményedik, a kidobott savanyu káposztalevelek megrugva olyan pengéssel törnek, mint az üveg, a konyhába behozott szalonna gőzlög, a halkupac lapátoláskor úgy szól, mint a dió, a mészárszékekben a marhát fűrészelik, a gyerekek a tojással gurguláznak és marhagánéjon ródliznak stb.

Petropavlovszkából indulva a térszin emitt lépcsőzetesen, ott észrevétlenül, de folyton emelkedik kb. az út (500 verszt) feléig (Kokcsetáv vonaláig) és attól kezdve ismét lejt egészen Akmolinsz-

kig, az Isimig. A Petropavlovszk és Akmolnizsk közötti steppe ritkán teljesen sík; rendszeren hullámos, de Akmolinszktól délre a steppe már tökéletes síkság. A kiemelkedések: halmok, hátaik tetején idős kőzetek, gránitok, kvarcitok, homokkövek, mészkövek és agyagok bukkannak ki az általános lösztakaróból, valószínűleg egy lekopott karbon-permi hegységnek a csonkjai, amely valamikor a mai Altáj és Ural között húzódott és amelynek ma legkiemelkedőbb része, gerince, itt a festői szirtvonulat, amely Kokcetávon megy keresztül. (Kokcse—tau hg). Ehhez tartoznak a remek scucsi-i bércek is (300—400 m, gránit), amelyek mint holmi kis miniatura, tengerszemek Tátra hirtelen emelkednek ki az egyhangú, viszonylag sík steppéből. Ahol ezeknek a régi kőzeteknek a települése csak látható volt, mindenütt zavart helyzetben voltak. Akmolnizsk környékén a zöld és vörös homokkövekben nem találtam kővületeket, de a zsidótemető dombjának agyagja tele volt Spiriferekkel, Productusokkal, tengerililiomok kocsánydarabjaival stb., amelyeknek alapján karbon korinak tartom azt a réteget. A lösz föltárva csak Akmolinszk mellett, az Isim jobb partján figyelhettem meg, de ott egyáltalában nem volt tipikus; talán a többszöri átmosatás és folyami homokkal való erős kevertsége miatt.

A talajról itt csak annyit, hogy északról délre világosodik. Északon fekete és csokoládészinű, délen gesztenyeszinű.

A terület vízrajzából a két út, (két szelvény) alapján természetesen nagyon hiányos a fogalmam. Átmentünk egy-két kisebb folyón is, de a víz a steppén inkább a sok kisebb-nagyobb édes és sós tóban van képviselve. Tó és tócsa Akmolinszktól északra is meglehetősen van, de koránt sem annyi, mint az Akmolinszktól délre elterülő sík steppén. Az Isim Akmolinszknál csak tósorozat, tavi növényzettel. Esése igen csekély; vízhozama nyáron nem több mint 1 m³ másodpercenként. Vízmenyisége különben nagyon változó. Akmolinszkon fölül nagy árok szakad bele, amelyben nyáron alig folyik víz. Ezt csak azért említem meg, mert föltételezem, hogy ilyen árok a steppén még sok van s amilyen fontosak jelenleg a nomád kirgizek életében, éppen olyan értékes bázisai lehetnének az öntözéses kultúrának.

Az akmolinszki steppe növényvilága nagyon érdekes, de sajnós, gyűjtő alkalom és szakkönyvek hiányában keveset foglalkozhattam vele. Általában szegényes benyomást tesz az emberre, pedig fajokban gazdag, csak nem olyan buja, mint a mi rétjeinké. Általános képe, legalább is reám, olyan hatást tett, mintha a mi alföldi és hegyi flóránk lenne keveredve. Uralkodó növénye az üröm, mélyebb, tehát nedvesebb helyeken a fűvek. Legfeltűnőbb virágos növényei: tavasszal a háromféle (sárga, vörös, kék) tulipán, sárga hérics (Adonis), apró nősziromok (Iris), sárga és kék kökörtű (Pulsatilla), lila virágú hagymafaj (Allium) és egy törpe keresztes, amely sárga virágaival nagy fölületeket önt el a steppe szárazabb helyein; nyáron: a pimpók (Potentilla), Astragalusok, a Campanula Sibirica, vérfű (Sanguisorba officinalis), sziksaláta (Statice), kék

és fehér ördögszekér (*Eryngium*), *Inula* és más sárga kompoziták, lóherék (*Trifolium*) varjútövis boglárkák (*Ranunculus*), bokros helyeken (pl. az Isim-parton) a vadrózsa (*Rosa pimpinellifolia*) stb. a fű félék közül főként a perje (*Poa*), búza- (*Triticum*) és tippán- (*Agrostis*) félék; ősszel: a nyáriak sarjui és az őszirózsa (*Aster*). Külön növényzete van aztán a sóstalajnak: *Salicornia*, *Salsola*, *Sueda*, *Kochia* és az édesvízi tavaknak (az Isimé u. a.), amelyek mindig meglepik az embert, valahányszor csak rájuk bukkannak a kietlen pusztán. Tündérrózsa (*Nimphaea*), vizitök (*Nuphar*), uszányfű (*Potamogeton*), békatutaj (*Hydrocharis morsus ranae*), cikszár (*Polygonum*), a vízben hinár, *Chara* stb. teszi ezeknek a növényzetét; a parton pedig: nyílű (*Sagittaria*), elecs (*Butomus umbellatus*), hidőr (*Alisma*) és boglárkafélék diszlenek, de idehúzódik a sárga és a vörös tulipán, (a kék éppen ellenkezőleg, a legszárazabb helyeket szereti) és a főntemlített pártások nagy része is.

Akmolinszktól délre már fa és bokor növényzet nincs, de északfelé egyre sűrűbben jelentkeznek a mélyebb helyeken talajfogott nyíresek. A Kokcsetáv és Petropavlovszk közötti terület már valószínű „Parklandschaft” — a tajga és steppe harctere. Az erdő túlnyomó része nyírerdő, de látni erdeifenyő (*Pinus silvestris*) foltokat is. Szépek azok a hatalmas, magános fenyőóriások, amelyek a tarka nyíresekben fajukat képviselik.

Akmolinszk és környéke állatvilágára vonatkozó följegyzéseimből a következőket veszem ki:

Nyers vadbőrök, amelyeket a piacon és a raktárakban láttam nagy mennyiségben: fehér-nyúl, farkas, hermelin, róka, nyest (ezekből százával); kevesebb: marmota, vidra és steppemacska. Ugy látszik a fehér nyúl télen nagy csapatokban vándorol le északról; az isimparti bokrosok tele voltak mély csapásaikkal. A rágcsálók közül láttam még pocokot (*Arvicola*), ürgét és ugróegeret. Ez az utóbbi az akmolinszki steppének legjellemzőbb állata. Nagyon szereti a tulipánhagymát. Föltűnő volt még a vakondtúrás teljes hiánya is.

A madárvilágot ott főként vízi madarak képviselik. Különösen sok és sokféle a kacsza és sirály, azután csérek, sárszalonnák, vöcskők stb. Vonuláskor hattyuk is le-leereszkednek. A madárvonulás általában igen érdekes. Se szeri se száma a tundráról jövő, illetőleg oda húzó kacsáknak, ludaknak és darvaknak. Érdekes vándorlást visznek végbe a varjak is (főként vetésiek). Tavaszi olvadáskor és szeptember végén óriási, 10.000—20.000-nyi tömegben kóvályogtak és lepték el a steppét, de mindig csak egy-két hétig, azután amilyen észrevétlenül megjelentek, el is tűntek a láthatáról. Téltre csak néhány szürke maradt a városban és egy-két vetési, de emez nem birja úgy a szibíriai hideget. Meglehetősen volt a városban csóka is; szarka kevés. Énekes különben általában kevés volt; még legtöbb a pacsirta (nem a mienk), partifecske, (házi- és füsti nagyon kevés) és tavasszal seregély. Pintyféle nagyon kevés, kivéve természetesen a verebet. Elég gyakori a billegető, (sárga is), egy kis kékbegy, nádiveréb. Rózsaszínű seregélyt csak kétszer lát-

tam a marhák közt szedegetni s mindkét esetben csak 1—2 példányt. A tyúkfélék közül télen sok kerül a piacra a hó- és nyírfajdból. Föltűnően sok aztán a ragadozó, különösen barnakánya és törpe sasok, de gyakori a karvaly, vércse, rétihéja, héja és bagoly is. A kirgizeknél láttam uhut és vadászsólymot is.

A csüszómászók és kétéltűek — talán a klíma szárazsága miatt — nagyon gyéren vannak képviselve; alighanem ez az oka a golya hiányának az olyan tógazdag területen. Béka van ugyan, de kevés, (sohsem hangversenyeztek), gyík még kevesebb, kígyót meg egyáltalán nem láttam.

Az Isim legközönségesebb halai: a fehér keszeg, sügér és csuka, de fogtunk belőle kárászt, jászkeszeget és menyhalat is. A gerinctelenek közül csak a rovarvilág ottani legfontosabb képviselőit említem meg, milliárd szúnyogot és legyet, s az egyenes szárnyuak közül a rendkívül sokféle sáskát.

Emberi telepek a steppén csak ammellett a pár út mellett vannak, de ott is csak gyéren. A telepeseek, (kozákok, koronabirtokokról rendeletileg odatelepítettek, üldözött szekták hívei és önkéntvállalkozók), nemzetiség szerint különféle oroszok, németek (a Volga mellől) és mordvinok. Valamennyien jóindulatúak és jó módúak. Különbösen áll ez a németekről, akik itt is megtartották legjellemzőbb faji bélyegeiket: a munkaszeretetet és takarékoságot.

Magának Akmolinszknak (15—20 000 lakos) kb. fele orosz, fele kirgiz és tatár. Az oroszok parasztok, kozákok és intelligens foglalkozású emberek. A tatárok többnyire kereskedők; úgyszintén a szártok is, akik azonban a lakosságnak csak jelentéktelen százalékát teszik.

A kirgizekről is — akik között egyébként a vörös éra alatt sokat kószáltam — csak röviden.

Amilyen vad külsejűek, éppolyan szelid természetűek. Átlag magasabbak nálunk. Felső testük erős, lábuk csenevész és görbe, föltűnő kicsiny lábfejjel. Arcuk mongol szabású, (ami nyilván utólagos mongol hatás) míg nyelvük megmaradt töröknék. Egyesek közülök, különösen nők, bizonyos tört profilokban föltűnően magyaros arcúak, de egész profilban soha. A férfiak legjellemzőbb ruhadarabjai az óriás, háromkaréjú kucsma: a tumák; a kaftánszerű sapán és az óriás csizmák; nőknél a fehér fejruha, a kincsek, és a színes bőrből, magyaros motívumokban összeaplikált csizma (ami tulajdonképpen tatár eredetű.) A nők az arcukat nem födik el.

Még mai napig is mindannyian nomádok. Állataik: apró, nem szép, de rendkívül szívós és igénytelen ló, szarvasmarha (többnyire rozsdavörös), a kövérfarkú kirgizjuh és a kétpúpú teve. Minden munkát az asszony végez, a férfi csak legeltet, ad-vez, esetleg megfeji a rugós lovat, vagy segít fölállítani a jurtát. Kenyeret nem esznek. Főtáplálékuk a juhús és a kumis, de legjobban szeretik a lóhúst.

A jurta nem hegyes, hanem gömbölyű tetejű; 6—8 lépés át-

mérőjű és 3—4 m magas, s az előkelőbbek bútornak deszkafestései föltűnően magyaros motívumokból vannak összekomponálva.

Több felesége, (kettő, vagy három) csak a módos kirgiznek van. A leányt még mindig veszik, de már nemcsak marhán, hanem rubelen is. 1915 telén egy szemrevaló eladót 500 rubelért kínáltak nekem egy kumiszivóban.

Ősi szokásjuk és általában társadalmi rendjük nagyon el lehet rontva az erőszakos és ügyetlen orosz beavatkozás által. Az oroszok általában rendkívül brutálisan kezelik őket, amit kb. a kirgizek kozák nevével lehet legjobban jellemezni: „szobaka“, (=kutya). Ők, szegények, most tehetetlenül tűnnek s a fölületes szemléltre azt a benyomást teszik, hogy gyávák és önérzet nélküliek, pedig nem úgy áll a dolog. Nagyon fáj nekik ez az elnyomatás; az intelligensebbek ismerik fajuk történetét, nagy múltját, jogaik embertelen megcsúfolását, gyűlölik az orosz és nem győztek eleget lelkesedni a szórványos török győzelmeken. Kár, hogy fölkelésük idejét, (1917 tele), úgy elhibázták. Később talán minden véráldozat nélkül is autonómiát kaphattak volna.

Még csak annyit, hogy téliszállásaik nyomorúságos földviskók, amelyek nyáron elhagyatva és félig összeomolva hevernek. Akmolinszk kirgiznegyedei szintén csak jobbajta putrikból állanak. Nyáron lehetőleg nem is laknak bennük.

* * *

1918 szeptemberében egy távirat Petropavlovszkba rendelt föl bennünket. Az ottani hadifogoly tábor akkor a csehek kezében volt. 20 nagy fabarakját még a háború első évében építették, de hogy 1915 telén több ezer hadifogoly kihalt belőle, azután már csak katonai nyári tábornak használták. A csehek 1918 őszén ide koncentrálták a steppe összes hadifogoly tisztjeit és néhány ezer, főként oláh, legénységet.

A petropavlovszki táborban töltött egy évről természetesen nem sok más természetű megfigyelésem és följegyzésem van.

A klimatológiai viszonyok nem egészen olyanok voltak, mint a déli steppén. A hideg keményebb volt (XII. 18.-án — 36°), szél kevesebb, burán is csak két gyöngébb és nyáron több eső. Uralkodó szél (noha már nem annyira) itt is a SW és W. Télen két ízben szép északi fényt láttunk. Május 5.-én reggel az ablakokat vastag jégvirágok borították, de a fagyos szenteket fagyok nélkül, csak zord, szeles idővel éltük át. Igen markáns volt Medárdus, amennyiben jún. 8.-án fagyott, 12.-én meg egész rendesen havazott. Nyáron gyönyörűek a színes, sarki karakterű napnyugták.

A város lakosságának még legalább egyharmada tatár, de a kirgizek erre már nem nomadizálnak, csak bevásárolni és eladni, meg karavánozni jönnek föl Petropavlovszkba.

Irkutszkban egy hetet töltöttünk és alkalmuk volt jól megnézni a várost és nevezetességeit. Kis múzeumában is többször voltam. Anyaga, különösen a néprajzi, elég gazdag, de determinálatlan,

rendezetlen és zsúfolt. Gyönyörűek és talán az egész gyűjteménynek gyöngye, az Angara partján talált csiszolatlan (pattintgatott) és csiszolt nefrit eszközöknek gazdag gyűjteménye.

Nikolszk-Usszurijszkban, régi kaszárnyákban, elég tűrhetően voltunk elhelyezve, de az oroszokkal itt is éppannyi bajunk volt, mint Petropavlovskban.

Nikolszk-Usszurijszk klímája főként a szigorú tél rövidségében (dec.—febr.) különbözött a belső szibíriaitól. Febr. első felének átlagos reggeli hőmérséklete —15° —20° volt. Az év minimuma —28°, maximuma 30° volt. Sokkal kevésbé szeles vidék, mint amazok. Télen uralkodó a NW, nyáron a SE szél. Csapadék a nyáron bő, télen kevesebb. A fagyos szentek fagytalanok, de szelek és részben erősek, Medárdus esős volt.

A terület geológiai bázisát régi (talán karbon) rétegek, széntartalmú homokkő, lenyomatos szürke agyag, kvarcit tesz, amelyekre, különösen délen, bazalt takaró terül, amittől a hegyeknek lapos, táblás formájuk van.

A bő nyári csapadék következtében a flóra igen buja. Tavaszszal sok a szép hagymás és gumós növény (liliomok) de pl. tulipánok már nincsenek; nyáron mindenütt ott van a sokféle és sokszor embermagas bozótban növényű ürm; ősszel rengeteg az őszirozsa. Ha a faji eltéréseket vesszük, merőben más az a flóra, mint a mienk. Ennek képviselőit inkább csak a vasút s ettől jobbra-balra a kocsutak mellett találjuk, mint behurcolt fajokat. A Nikolszk környéki (mandzsuri) növényzet legföltűnőbb fajai: *Rhododendron dauricum*, *Viola orientalis* (sárga ibolya), *Irisek*, (*setosa*, *uniflora*) *Dracocephalum argunense*, *Valeriana scabiosaefolia*, *Dianthus chinensis*, *Hypericon ascion*, *Platycodon grandiflorus*, *Trollius Ledebouri*, *Hemerocallis minor* és *Middendorffii*, *Lilium concolor* és *callosum*, *Lychnis fulgens*, *Commelina communis*, *Paeonia albiflora* és *obovata*, *Aster Lautureanus*, *scaber*, *trinervius*, *tataricum* stb., *Aconitum barbatum*, *anthora*, *Fischeri*, *volubile*, *Elscholtzia cristata*, *Saussurea japonica*, *Gentiana scabra* és *biflorus* stb. Fák közül a *Quercus mongolica*, a parakérgű *Phellodendron amurense*. *Tilia mandsurica*, *Alnus japonica*, *Iuglans mandsurica*, *Ulmus japonica*, *Populus Maximovichii*, amelyekből az ottani őserdő is áll. Erre az erdőre különben jellemző, hogy benne szubtropusi növények: aráliák, *Aralia mandsurica*, *Eleutherococcus senticosus* és liánok: *Actinidia*, *Philadelphus tenuifolius* is nőnek. A gazdasági növények közül a búza, rozs, árpa és zab mellett legfontosabbak a köles két faja (*Panicum miliaceum* és *frumentum*), a *Setaria italica*, a szójabab (*Glycinia hispida*) és a rizs.

Az állatvilágról már nincs ilyen áttekintésem. A téli piacon láttam néhány farkast, rókát, disznót, egy-egy nagy fekete-medve bőrt, sok őzet, fehér- és barnanyulat, fácánt, nyírfajdot, foglyot. A két verébfaj közül a házi csodálatosképen hiányzik. Hal sokféle van és pedig nemcsak tengeri, aminek a nagy Hinka-tó közelsége az oka. Túlnyomó mennyiségben a lazacot árulják, amely (vörös

ikratömegeivel együtt) legfontosabb hústápláléka az ottani lakosságnak.

A vidék bennszülött lakossága koreai. A falvak és tanyák (fanzák) lakói ma is többnyire koreaiak. A városnak van egy külön kínai-koreai negyede, míg a japániak, akik különösen a legujabb japáni megszállás (1920.) alatt szaporodtak el, keverten laknak.

Az alsójárai medence morfológiája.

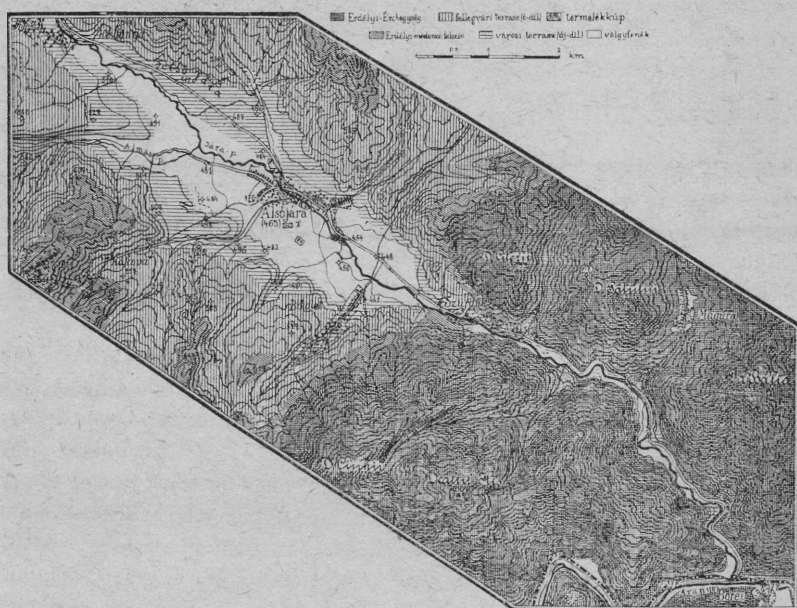
Irta dr. Kerekes Zoltán.

A variszkuszi hegység egyik magyarországi darabja, a Gyalui-havasok délkeleti része mellett terül el az alsójárai medence, épen azon a helyen, ahol a hegység kristályos kőzetei az erdélyi medence legrégebb üledékes rétegeivel találkoznak, délről pedig az Erdélyi-Érchegység ide felnyúló és egész Torda vidékéig követhető vonulata határolja. A medence tehát sajátos, mintegy sarokhelyet foglal el a Gyalui-havasok, az Erdélyi-Érchegység és az Erdélyi-medence érintkezésének helyén. Az Aranyos folyónak Borévnél beömlő, 50 km. hosszú, baloldali mellékveze, a Jára patak vagy Járavíz a Gyalui-havasok legnagyobb hegyének, a Muntyle-marenak vagy Öreghavasnak (1827 m.) északi oldalán ered, jó darabon északkeletnek folyik, majd a Priszlop-hágó körül hirtelen könyökkel délkeletnek kanyarodik vissza s ezt az irányát megtartja egész a torkolatáig. Szűk völgyéből Kisbánya községnél ér ki az alsójárai medencébe, ezt Szurdoknál hagyja el s innen kezdve festői szorossal tör át az Érchegységen borévi torkolatáig. A patak völgyének hirtelen kiszélesedése Kisbánya és Szurdok közt s az itteni fejlett alluviális síkság, amely a patak egész mentén az egyedüli, már régen fölkellették érdeklődésemet, de csak 1918 nyarán volt alkalmam hosszabb ideig ottartózkodni s az alsójárai medencét közelebbről megismerni.

A medence hazánk földrajzi irodalmában nem ismeretes. *Hunfalvi* terjedelmes munkája „A magyar birodalom természeti viszonyainak leírása“, (Pest, 1865) említés nélkül hagyja, *Czirbusz* dr.¹⁾ pedig a Jára völgyéről szóló cikkében morfológiai kérdésekre nem terjeszkedik ki. A medencének ez az ismeretlensége különben nem is csodálható, mert Tordától és Kolozsvártól egyformán távol fekszik s csak azóta javult a közlekedés, amióta a torda-topánfalva-abrúdbányai keskenyvágányú vasút az Aranyos mentét követve behatol a hegyvidékbe, mert ennek egyik állomása Borév, ahonnan a 10 km.-nyire fekvő Alsójára községet könnyen el lehet érni.

¹⁾ „A Járavölgy és népei“. Földrajzi Közlemények, XXIII. kötet, 1895. p. 234.

A medence kicsiny, területe alig 8 négyzetkilométer s így csak részletes térképen vehető jól szemügyre. A medence mai alakjának képződése volt az a kérdés, amely főleg foglalkoztatott s eleinte arra gondoltam, hogy talán tömedence volt valaha, amely úgy jött létre, hogy a képződő Erdélyi-Érchegység a vizeket felduzzasztotta s ez csak akkor csapódott le, amikor az Érchegység gerincét a hátráló erózió egészen átvágta s így a tó vizét levezette az Aranyosba. Vizsgálódásaimat tehát a medence keletkezésének kérdése vezette s ez annál inkább is kíváncsivá tett, mivel több más helyen is szelik át az Érchegységet patakok (Hesdát-, Türi-patak stb.)

1. ábra. Az alsójárai medence morfológiai térképvázlata.

További szakaszán s így ezek között kell valami összefüggésnek, analógiának lennie.

Az Erdélyi-Érchegység hazánk fiatal hegységei közé tartozik, képződése körülbelül a krétakorban fejeződött be, akkor már vulkánjai is kialakultak, a malmkori titonmész ugyan több helyütt ki van még mozdítva, de a különböző eruptívus kőzeteket már borítja, mint pl. Torockó mellett a híres Székelykőn, amely andezithez hasonló porfirittől áll, tetején vastag titonmész rétegekkel fődve; hasonló viszonyokat találunk délné Nagyenyed táján és északon a Tordai-hasadék Torda felőli bejáratában is, ahol a vörösszínű porfiritet a hasadék titonmészköve borítja. A Járavíz azonban az Érchegységnek azt a szakaszát vágja át, ahol az a legnagyobb részében

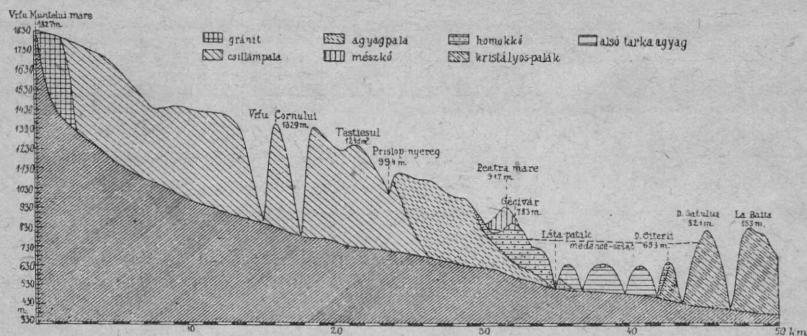
csillámpalákból áll, amelyek közé csak itt-ott van települve vékony kristályos mészkő vonulat.

Nyugat felől, ahonnan a Jára ered és mellékvizeit nyeri, a Gyalui-havasok nagy fölemelt tönkje terül el. Eredetének ideje nem egészen bizonyos, de kétségtelen, hogy hazánk legrégibb hegységei közé tartozik, Középső része nagy L alakban gránitokból áll, amelyeket kristályos palák öveznek. Ahol a Gyalui-havasok és az Érchegység vonulata összeszögell, az alsójárai medence területén találjuk az Erdélyi-medence tengeri üledékeinek legalsó rétegét, a felsőkrétakorból eredő, Kochtól alsó tarka agyagnak nevezett réteget. Alsónak nevezi, mert az Erdélyi-medence rétegei közül a legalsó, tarkának, mert benne vörös és kékeszöld rétegek váltakoznak s így az elnevezés valóban találó. Ebből a szögletből északkelet felé haladva, egymásután fiatalabb rétegek borítják a felszint s régiek csak itt-ott bukkannak a mély bevágásokban elő. Jára közvetlen környékén meg lehet találni még az u. n. Nummulites perforátus rétegeket, az alsó durva mészkövet s még távolabb a felső tarka agyagot. Az Erdélyi-medencét borított tengernek tehát itt az eocénben csendes öble volt, az oligocén rétegeknek itt nyoma sincs, azok csak távolabb északkelet felé bukkannak föl s Kolozsvártól délre már a mezőségi rétegeknek sorozata is feltehető.

A tenger tehát az oligocénban már visszahúzódott a Gyalui-havasoktól és szárazra került a közvetlenül a havasok mellett elterült része, az alsójárai medence vidéke. A visszahúzódás ezután is tovább tartott, a miocén rétegek további regressziót tüntetnek föl. Úgy látszik, hogy a szárazra került területeken, mint az Erdélyi-medence és a havasok határán peremi törések voltak, amelyek a havasokból lejövvő patakok futásának határozott irányt adtak, mert minden a hegységből konzekvensen lefutó patak a medence peremére érve eredetileg északkeleti irányú folyását délkeleti irányúvá hajlítja el. Így hajlik el a Runki-patak, az Aklos-, Érc-patak, legjobban pedig a Járavíz, amelynek felső folyása a Hideg-Szamoséval egyező, de azután hirtelen levág délkeletnek s fölveszi mindazokat a kisebb patakokat, amelyek a havasokból lejöve hasonló irányváltatással érik el a síkságot. Azok a patakok pedig, amelyek a havasok lábán erednek, szintén délkeletnek, párhuzamosan futnak le, mint a Hesz-dát, Túri-patak, de ezeknek egész folyásuk ilyen irányú, mert a havasokon kívül eredvén, hiányzik a felső, konzekvens északkeleti szakaszuk. Ilyenképpen mindegyik délkeletnek futó patak az útjára merőlegesen húzódó Érchegységet átszeli, hogy az Érchegység keleti lábán végigfolyó Aranyos folyót elérhesse. A patakok futásának közös iránya és párhuzamos ismétlődése elárulja a peremi törések jelenlétét, ezekbe jutottak bele az első szárazra kerülés alkalmával a havasokból lejövvő patakok s megkezdte munkáját a táj mai vonásait megadó erózió. A tenger visszahúzódása előtt megkezdődött már a havasok lassú emelkedése a felsőkréta kor végén (a cenoman és senonban, amint

azt Koch a saját és Lóczy észleletei alapján állítja*) s ezért amikor a tenger fokozatosan visszahúzódott, a havasok addig előregedett térszíne a megújult erózió munkája folytán megifjodásnak indult s nagy átalakuláson ment át. A hegység emelkedését bizonyítja a sok durvaszemű törmelék és konglomerátum, amely az alsó tarka agyag rétegek közé települt le s a Szamos folyónak Gyalu körüli részén oly jól észlelhető.

A Gyalui-havasok kristályos palái a keleti oldalon hirtelen a mélybe süllyednek s felületüket ellepi az alsó tarka agyag, de a folyók egyes helyeken, ahol mélyebben be vannak vágódva, letakarították az alsó tarka agyagot s a mederben valamint annak szélein kibukkan a kristályos pala alapközet pl. az Alsójára fölött a Jára vizébe ömlő Almás patak egyik jobboldali mellékvizének völgyében. A kristályos palavidéken a patakok nagy esése és a kőzetek keménysége folytán a völgyek szűkek s meredek-

2. ábra. A Jára patak völgyének geológiai fölépítése.

falúak annyira, hogy emmiatt, s mivel a havasi legelők is a széles hegy-hátakon vannak, a falvak is vagy a hegyoldalokban, vagy a hegyhátakon vannak szétszórva, mint pl. Asszonyfalvahavas, Felsőfülehavas, Bikalathavas, Kákovahavas stb. Az agyagpalák közé több helyütt tömör kristályos mészkő van települve, amelyek mivel kemények és nem mállanak, még meredekebben, sok helyütt egészen függőlegesen emelkednek ki nagy szirtekben. Legismertebb ezek közül az Alsójáráról is látható Vrfu Ses (1019 m. magas) Runk község határában. A Vrfu Ses vonulatán tör keresztül a Runki-patak (az Aranyos bal mellékvize), Runklunkalarga és Runk községek közt $3\frac{1}{2}$ km. hosszúságú szakaszán 131 m-t esik! Ez a patak konzekvens szakasza utáni szubkonzekvens sellő szakasza, amellyel áttör az Érhegységen és eléri az Aranyost.

Ahol a kristályos palát már alsó tarka agyag borítja, egyszerre megváltozik a táj arculata. Lomha lejtésű oldalak vezetnek föl a tágas völ-

*) Koch: Az Erdélyi-medence harmadkori képződményei. II. kötet, p. 319.

gyekből a széles hegyhátakra, amelyeknek jellemző vörös, néhol kékeszöld földje már messziről elárulja közeteinek anyagát annál is inkább, mert erdő csak nagy ritkán borítja s ebben a rossz termőföldet szolgáltató agyagban alig terem valami, emiatt növénytakaró csak gyéren fedi az oldalakat. Valamely magasabb helyről széttekintve úgyszólván kikiabálnak a tájból a vöröses agyagdombok, amelyekbe a lerohanó esővíz több helyütt nagy vízmosásokat váj be.

Az agyag rétegek, valamint a néhol alattuk levő felsőkrétakori homokkövek az Erdélyi medence legelőször szárazra került területének maradványai s így az eredeti medence-felszín nyugati peremét jelölik ki. Az erős denudáció a növénytakarótól alig védett területen kétségkívül sokat lehordott már a hegyekből. Ma körülbelül 760 m. maximális magasságig található meg a kristályos palára települve, néhol közvetlenül az alsó tarka agyag, néhol pedig felsőkrétakori homokkő és márga rétegek vannak közbül. Jól látható ez a település sorrend a Jára-patak esését és közvetlen környékének geológiai viszonyait föltüntető mellékelt vázlaton, ahol az agyagpalákra a Géczi-vár környékén települt felsőkrétakori homokkő, majd más helyütt az ezt is ellepő alsó tarka agyag jól észlelhető. A Géczi-vár várépítésre alkalmas szirtjét s a tőle északra emelkedő Peatra maret (917 m. magas) a felsőkréta homokkő közé települt Hippurites mészkő építi föl, amely keménysége miatt a denudáció szelektívus hatása következtében kiemelkedő gerinccé preparálódott ki, mert a kemény mészkő az alatta levő puha homokkővet a lepusztulástól megvédte.

Az alsójárai medencétől keletre az alsó tarka agyag dombok tetején több helyen megjelenik, mint a legmagasabb helyeken végigvonuló sáv az alsó durva mészkő s a Nummulites perforata réteg. A mészkő kemény anyaga jól megvédte az alatta levő puha agyagot a lehordás ellen, így az alsójárai medencétől keletre meredek térszíni formákat találunk a nyugatiakkal ellentétben, ahol úgylátszik vékony volt az eredeti mészkőszáv és lekopott. Itt nyugaton a mészkő lekopása után az alóla kikerült alsó tarka agyag rétegek a lehordás folytán erősen lepusztultak, míg viszont a keleti oldalon a kemény mészkő védelme alatt magasabb szinten maradtak. Ezen az oldalon tehát kisebb volt a lepusztulás, de még sem lehet ez az Erdélyi-medence eredeti felszín magassága, mert hozzávetőleg sem tudjuk megmondani, hogy a denudáció mennyit hordott le belőle, így a medencefelszínt a rétegek mai elterjedése és magassága szerint kell megvonnunk avval a tudattal azonban, hogy az eredetileg feltétlenül magasabb volt.

A szárazra került medence-felszínbe vágódtak be legelőször a Gyalui-havasokból lejövvő patakok s létrehozták az első átalakítást az eredeti medence-felszínen, síkságát beszabdalták s dombvidékké alakult át az eredeti tengeröböl területe.

A legfontosabb tisztázni való kérdés itt az, hogy hogyan keletkezett a vízfolyásoknak az Érhegységen át az Aranyosba érő szakasza és

hogy milyen változások állottak be a folyó életében s milyen hatással voltak azok a táj kialakulására.

Az Érchegységen át vezető s a Jára egész vízrendszerét lecsapoló szakasz keletkezésére kétféle mód mutatkozik lehetségesnek: 1. a vízfolyások nem ragaszkodtak eredetileg a törésvonalak szabta irányhoz, hanem képesek voltak az eredeti konzekvens irányt többé-kevésbé megtartani s abban továbbfolyni a visszavonuló tengerbe s az időközben hátráló erózióval az Érchegységen visszavágódott Jára patak ezt a konzekvens vízhálózatot lefejezte (capture); 2. a szárazra kerülés idején a folyók a törésvonalakba kényszerülve azok irányát követték s így az új térszínen már eredetileg is délkeletnek futottak le, egy nagyobb vízzel egyesülve átvágtak az Érchegységen, tehát másfelé irányuló lefolyásuk nem is volt.

Ha a lecsapoló szakasz fokozatos hátrálással keletkezett, akkor a folyóteraszokon ez a hátrálás kimutatható, ugyanis akkor kétféle terraszrendszert lehetne kimutatni a folyóvölgyekben, egy eredetit és egy lecsapolás utánit. Ha csak egy, a konzekvens és a lecsapoló szakaszon közös terraszrendszer van, úgy ez a második eshetőséget bizonyítja. A kérdés eldöntésére tehát a konzekvens és a lecsapoló szakaszok terraszainak tanulmányozása vezet. Az erdélyi folyók völgyeit két terraszrendszer kíséri végig. A magasabbikát kora miatt ódiluvialisnak lehet mondani, *Cholnoky* település szempontjából fellegvári terrasznak hívja, mert az erdélyi városokat védő várak egy része a meredek oldalakkal kiemelkedő s így védelemre igen alkalmas terraszokon épült, pl. a kolozsvári Fellegvár. Az alacsonyabb terraszor újdiluvialis, *Cholnoky* városi-terrasznak nevezi, mert azokra mint minden körülmények közt ármentes kiemelkedésre épültek az erdélyi városok.

A terraszok legnagyobb kiterjedésben Alsójára közvetlen környékén található meg. Itt az eredeti medencefelszínbe bevágódott patakok első terraszát, a fellegvári-teraszt kétségtelenül föl lehet találni. Kavicsokkal borítottan megjelenik a Jára jobb és balpartján 560—600 m. közötti magasságban a hegyoldal kis oldalplatói alakjában és pedig Kisbánya felé magassága 600 m. körül jár, a szurdok felé pedig legfeljebb 570 m. magasságban s itt az Erdélyi Érchegység vonulatához hozzátapad, a szoros bejáratába kissé behatol, de magában a szorosban követni nem lehet, mert itt a kristályos palák sűrű erdővel borított földje a kavicsok feltalálását igen nehezíti s nem is sikerült találnom, de meg különben is a szurdok oldalfalai oly meredek, hogy a lejtőt borító törmelék állandó mozgásban, csuszamlásban van a völgyfenék felé s az is meglehet, hogy a folyónak ehelyütt csak sziklaterraszai voltak, amelyeket az erdő egészen eltakar. Különös figyelmet fordítottam a terraszok és az Érchegység érintkezésének helyére, amelyet legjobban Bikalattól délre és keletre lehetett tanulmányozni. Kerestem, hogy nincs-e esetleg egy másik terraszrendszer, amely az Érc-hegység felől az alsójárai medencébe befelé lejtene, mert azt bizonyítaná, hogy a folyók eredetileg tényleg az északkelet felé visszavonuló tengert

keresték föl s csak az Aranyos-völgy felől visszavágódó patak csapolta le később a vizeket s ezáltal jött volna létre egy második terraszrendszer, amely már keresztülvezet a szurdokon, de kétféle terraszrendszert nem lehet megkülönböztetni, az Érchegységnek egész a gerincéig hatoltam, medence felé haladó terrasz nincs és így elesik az a föltevés, hogy a lefolyás eleinte talán más irányú volt, vagy hogy esetleg az Érchegység miatt itt a patakok tóvá duzzadtak volna föl, mert ez utóbbi esetben vagy parti színlőket lehetne találni a régi tópart helyén, ami nincs, vagy pedig az Érchegység felől a tó felé igyekezett patakok nyomát meg lehetne találni, de ilyen sincs. Az Érchegységből ma sincs jelentős mellékveze a Jára-pataknak. Az alsójárai medence tehát eredetileg is az Aranyos felé folyt le, másfelé lecsapolása nem volt, amint azt terraszainak az Érchegység felé való egyenletes lejtése s azoknak a hegységhez simulása és a szurdokba való behatolása mutatja.

A fellegrvári terraszok szintjéről az agyagos oldalak lankásan vezetnek le a folyóbeágódás újabb stádiumát mutató városi-terraszra, amely az alsójárai medencében különösen nagy kiterjedésű s azt csaknem egészen elborítja. A balparton Kisbányától, ahol a Járavíz a hegyek közül a medencébe kiér, kezdve egészen Szurdok községig megszakítatlan, rajta vezet az országút Kisbánya és Alsójára között, utóbbinál azonban a terrasz a hegyek lábához húzódik s csak közvetlen Szurdok község előtt megy fel rá ismét az országút. Maga Szurdok község a völgy szorosban félig szintén a terrazon van, de nem fér el teljesen rajta, mert igen keskeny a terrasz és így a házak egy része leszorul a Jára keskeny árterére. A falu temploma a terrazon van. A falutól lefelé a völgy baloldalán csak néhol jelentkezik kicsiny sziklaterrasz a szorosban. A terrasz abszolútus magassága Kisbánya táján 515 m, Szurdokig 443 m-nyire ereszkedik le.

A Jára jobbpartján Kisbánya alatt a terrasz csak közvetlenül a hegyek alá szorítkozik, az Almás-pataknak a medencébe érése táján kezd kiszélesülni, így kíséri végig a hegylábakat megszakítatlan övben. Bikalat község fele az alluviális síkságon van, a másik fele felmegy a terraszra s azon hosszan folytatódik, a templom már magán a terrazon van s messziről is igen jól látható kiemelkedő helyzete miatt. Azután a terrasz bejő a szurdokba s annak mentén helyenként mint sziklaterrasz mutatkozik különösen a patak hirtelen kanyarulatai táján, ahol egyrészt meredeken alá van mosva, a kanyarulat miatt a folyó sodra a tulsó oldalra vetődik át s az alámosott terasz több helyen feltűnően mutatkozik. A városi terrasz tehát végigkövethető a szurdokon, ez is csak egyféle található s így ez a körülmény is világosan mutatja, hogy a pataknak másirányú lefolyása nem volt.

Érdekes kis városi terrasz szigetet találunk a Jára-patak s a Megyes felől jövő mellékvizének összefolyása helyén. A Kisbánya felé vivő országút visz el mellette s ennek, valamint a pataknak bevágása igen szépen feltárja

a terraszs kavicsrétegeit, amelyek közül valamely emlősállatnak csontmaradványait, mammutfogakat és nummuliteses kavicsokat nagy számban lehetett előkotorni. A terraszs tetején három ház áll, ép itt jó fel az országút a terraszra Alsójára felől az alluviális síkságról s ennek a jobboldalán van a legszebb feltárás.

A folyó mai ártere, alluviuma Kisbányától kezdve fokozatosan szélesül ki s körülbelül Alsójára községnél a legszélesebb. A síkságon mindenütt pompásan termő földeket láthatunk, egy részén a Jósika család falusi laka és annak nagy kertje terül el. A patak kicsiny mederben folyik a medencén át, áradáskor partjait könnyen átlépi s elöntéseket hoz létre, malmok számára vize sok helyen szét van vezetve. Az alluvium csak a szurdok felé szűkül össze, itt az országút épen a szurdok bejáratában levő keresztnél megy fel a terraszra. Magában a szurdokban alluvium alig van, a szűk szorosban sebesen rohan le a patak. Itt viszont egy új morfológiai elem lép fel, az oldalról beömlő vízfolyások (állandóak, vagy csak eső utáni időszakosak) nagy törmelékkúpjai, amelyek mindkét oldalon szabályos kúp alakjában terülnek el a vízmosások alján hatalmas kőgörgöttekkel. Szép időben alig folyik le rajtuk víz, de eső után annál hatalmasabb víztömeg zúdul le sok ágra oszolva s nagy szikladarabokat, sokszor egész fatörzseket is hoznak magukkal, amelyek az országutat is gyakran járhatatlanná teszik.

Látjuk, hogy sem továb duzzadásnak, sem más irányú lefolyásnak és későbbi lecsapolásnak nyoma sincs az egyszerű és fejlett terraszsrendszerben s így önkénytelenül felmerül a kérdés, hogy az Érc-hegység kiemelkedése mennyiben befolyásolta a Jára-víz folyását. A folyóvíz mindig az általános lejtést igyekszik követni, ha tehát a Jára-víz az Aranyos felé való útjában nem az általános lejtést követi, ennek oka az, hogy a törésvonalak mentén fölemelt rétegek más irányt adtak neki s így egyenesen az Érc-hegység felé vette útját, amerre a törésvonal vezette. Az a felsőkrétakori tenger, amely itt az alsó tarka agyag rétegeket lerakta, valószínűleg ellepte az Érc-hegység itt volt alacsony részét is és rétegeivel beborította, hiszen a Jára mellett a legrégebb palarétegek csaknem 700 m-ig felhatolnak, míg viszont az Érc-hegységnek a Jára völgytől keletre eső részén a völgy mellett maximális magassága 853 m. (La Balta csúcs) s így fennforog a lehetősége, hogy ezt a részt borította a tenger, a Járától nyugatra azonban már 1007 m-ig emelkedik a Dealul His, erre az elöntés valószínűleg nem terjedt ki. A felszíni denudáció a szárazra kerülés után csakhamar lekoptatta a vékony üledékes takarót az Érc-hegységnek arról a részéről, ahol azt a tenger ellephette s ezért nincs ma nyoma sem rajta az eocén rétegeknek. Az Érc-hegység alásülyedése itt rohamos, a Jára mellett nyugatra magassága még 1007 m., keletre 853 m., tovább haladva titonmészkö, helyenként pedig mediterrán sós agyag borítja. A Tordai-hasadék 200 m. mély bevágódása mindvégig mészkövet tár föl, de a magyarpeterdi bejárata felé patak völgyekben meg kibukkan a kristályos pala s azontul teljesen eltűnik. Ha

tehát üledékes takaró borította a Jára-víz táján is az Érhegységet az eocénben, akkor a törésvonal irányában a Jára-víz akadálytalanul áthatolhatott a hegységen s ez csak utóbb tűnt elő az üledékes takaró alól. Ha pedig feltecsszük, hogy a hegység itt már nem volt üledékes takaró alatt s a hegység az eocén tenger szintjéből mindig kiemelkedett, úgy ez a kiemelkedés csak csekély lehetett, hiszen ma sem nagy a rétegek tanúsága szerint a szintkülönbség s a szárazra kerülés esetén annál kevésbé volt akadály a Jára-víz előtt, mert a törésvonal a hegységen is áthatva a folyó áthaladásának irányt mutatott.

Akár volt ezen a szakaszon üledékes takaró, akár nem, kétségtelen, hogy a folyóbeágódás folytán csakhamar erős munkájába került a folyónak völgyet vájni a kemény kristályos kőzetekbe. Ezek a felszíni denudáció folytán is keménységük miatt csak kevésbé koptak, míg viszont az alsójárai medence puha rétegei, különösen ahol mészkő nem védte őket, mély szintre pusztultak le s így állott elő az a helyzet, hogy ma a folyó a medence alacsony vidékeiről a magas hegyvidék felé folyik s azon át jut el az Aranyoshoz. A Járavíz azonban mégis csak legyőzte a palák keménységét, a folyó nem kényszerült másirányú folyásra, de mégis a palák a folyónak kemény küszöböt szolgáltatottak, amely felett a folyó esése emiatt megcsökkent, a folyó széles ártéren kanyargott, feltöltötte a medrét, míg viszont a küszöb alatt az esés megnövekedett és fokozatosan rohanó, felső jellegű sellős szakaszt teremtett. Így tehát az Érhegység előtti szakasz völgye kiszélesült a folyó kanyargásai miatt s ezen a darabon Kisbányától Szurdokig a folyó ma is középszakasz jellegű, vagyis az anyagelhordás és feltöltés egymás munkáját körülbelül kölcsönösen kiegyenlíti és mozgó egyensúlyban van, míg viszont e szakasz felett és alatt a nagy esés folytán a folyónak pusztító munkája az erősebb, tehát kifejezetten felső szakasz jellegű.

Hogy az Érhegységnek mint küszöbnek a patak felette levő folyására tényleg a fent vázolt duzzasztó, eséscsökkentő hatása van, bizonyítja az is, hogy az Érhegységnek további szakaszán áttörő Hesdát- és Túripataknak az áttörés előtt hasonlóan lassú folyású, középső szakasz jellegű része van, kisebb medenceszerű kiszélesedéssel, de mivel ezek már nem a kristályos palában, hanem az azokat itt már borító igen kemény titonmészkőben törnek keresztül, azért itt az áttörő szakaszt a mészkő természetéből kifolyólag egészen függőleges oldalfalakkal határoltnak találjuk.

A völgyképződésnek azt a módját, ahogyan a Járavíz szurdoka keletkezett v. *Richthofen* után epigenetikusként nevezzük, ő adta meg az ilyen különös, a mai lejtésvizonyokkal teljesen ellenkezni látszó völgyek képződésének általános magyarázatát. Az alsójárai medencének és a Járavíz epigenetikus völgyének orogenezisét tehát a következőképpen foglalhatjuk össze: I. A Gyalui-havasokból a hegység külső lejtőin szabályos konzekvens vízhálózat fut le. A hegység igen régi s így a patakok alacsonyra koptatták s lassan igyekeznek a hegység lábát körülnyaldosó felsőkréta

tengerbe. A hegyhátak szélesek, az egész tájék elaggott, szenilis vonásokat tüntet föl, a patakoknak csekély az esése s így a tengerbe is kevés hordalékot visznek, völgyeiket, az erózióbázishoz közaleső szinten lévén, a kemény gránit, csillámpala alapkőzetbe tovább bevágni nem képesek s hordalékukat lerakják. II. A Gyalui havasoknak a felsőkrétakor végén beálló emelkedésével a hegység megifjodik, mert a patakjai az erózióbázis süllyedése folytán újult erővel vágódnak be a hegyek közé, új, szűk völgyeket mélyítenek ki s a régi széles hegyhátak alatt a meredekfalú völgyoldalakon alig lehet a völgyfenékre leereszkedni. A lesiető patakok a kiemelkedő hegység lábát borító síkságon át igyekeznek a tengert elérni s a régi tengerfenékből szárazra került vízszintes rétegekbe egyre nagyobb és nagyobb völgyeket vájnak be, de azok a törések, amelyek itt a medence és a hegység határterületén párhuzamos egymásutánban következnek, predestinálták a patakok síksági szakaszának irányát. A törések északnyugat délkelet irányúak s így azok a patakok, amelyek csupán a szárazzá vált területekbe vágódtak be (Hesdát- és Türi-patak) s a törésvonalakban haladnak, folyásuk csaknem egészében délkeletnek tartanak, azok ellenben, amelyek a hegységben erednek s ott levő konzekvens szakaszuk délnyugatról északkelet felé vezet, a síkságra kiérve ívesen, hirtelen könyökkel a törésvonalakba kanyarodnak s azok mentén délkeletnek folyva haladnak az Aranyosba. Az Érchegység vagy maga is el van lepve üledékes kőzettekkel s ezen át akadálytalanul mehetnek a folyók, vagy kevésbé kiemelkedik azokból, de a törésvonal benne is utat nyit a folyóknak (Járávitz, Aklos-patak). A régi tengerfenék-síkságot a folyók lassan alacsony halomvidékké szabdalják szét. III. A bevágódás a puha üledékes kőzetekben gyorsan halad s a lekopó rétegek alól egyre jobban, hosszú vonulatban kipreparálódik egy addig takarva volt kristályos pala-hegység vonulata. Ebben a patakok keménysége miatt csak nagy nehezen, lassan, meredekfalú völgyekkel vágódhatnak be, szubkonzekvens sellő szakaszuk fejlődik ki. Itt a hegység kemény anyagát a denudáció nehezen tudja lehordani, ezért a kristályos pala rész egyre jobban kimagaslik a többi puha kőzet közül, amelyeket a folyók könnyen széthordanak s csak ott megy nehezebben az üledékek lepusztítása, ahol valami keményebb réteg védi az alatta levő puhábbakat, pl. Hippurites-mészkő, titonmész, alsó-durva mész, esetleg valamely keményebb homokkő- vagy konglomerátum-pad. A patakok a kristályos pala zónán is keresztülvágódnak s eredeti folyásukból eltérni nem kényszerülnek, de a zóna kemény anyaga eróziójukat nehezé teszi, nem bírnak egyhamar kellő mélységű völgyet bevágni, a folyónak az esést kiegyenlítő parabolikus alászállása nem tud kifejlődni s így sellős szakasza továbbra is fennmarad, a kristályos zóna előtti területen lassan, kanyarogva és széles völgyben folyik, mert a kristályos pala küszöb mélyebb erózióját megakadályozza, környékén a puha üledékes kőzetek alacsony szintre pusztulnak le. IV. A folyók bevágódása épúgy tovább tart, mint az előbbi periódusban, de az erózióban határozottan észre lehet venni két pihenő

stádiumot a fellegrvári (ódiluviális) és a városi (újdiluviális) terrasz szintjében, utánuk újult erejű bevágódás következik s ez lépcsőzetes térszint hoz létre, ma pedig a folyók az alsójárai medence területén épolyan esésükben föltartóztatottak, a Járavíz szurdok-borévi szakaszán pedig épúgy szubkonzekvens sellős, mint volt régebben s ez a munka itt addig fog tartani, amíg a sellős szakasz ki nem símul egyenletes esésűvé, amikor a küszöb megszűnése folytán az alsójárai medence területén is gyorsabb lesz a patak mozgása.

Az Érchegeység Torda felé nyúló szakaszán még két ilyen érdekes szubkonzekvens sellős áttörés található a Hesdát barlangi eredetű s a Túri patak epigenetikus völgyében, amelyeket *Cholnoky* tanulmányozott részletesen s ezekről a római nemzetközi földrajzi kongresszus alkalmával számolt be.

Az alluvium kavicsainak jól mállott talajában szántóföldek és legelők keletkeztek a patak mindkét oldalán. A városi terrasz Alsójára község telkein vonul végig, a patak balpartján. A terrasz aljában az udvarokon veteményes kertek, a terrasz oldalajtóin gyümölcsösök, tetején szántóföldek terülnek el. Az ebből kiemelkedő fellegrvári-terrasz vörös és kékeszöld agyagai a meszes-márgás tetőkkel együtt sovány termőföldet szolgáltatnak, de mégis kihasználják, ahol csak valami kis termőföld is van, így pl. az Alsójárától közvetlen északra emelkedő Ropó-hegyen egész a tetőig (753 m.) találunk, kisebb megszakításokkal, szántóföldeket s csak a tetőtől keletre kezdődnek kisebb erdők. A Ropó teteje különben kőületekben igen gazdag, koralliumoknak, tüskésbőrűeknek, osztrigáknak és Cerithiumoknak kőületei nagy számban találhatók benne egyes rétegkibúvásokban, de szántás alkalmával is kosárszámpa szedhetők ki az eke után kiforduló földből. Erdő az agyag és mészkő körzetében itt is kevés van, az Alsójárától keletre fekvő Kápra és Nagyerdő, valamint északnyugatra levő Megyes erdője nem sűrű s terjedelme is kicsiny. A Ropó hegy egyik alacsony nyulványáról régebben mészkövet fejtettek s égettek, ezt a részt még ma is Fehéritőnek nevezik emiatt. A kristályos kőzetek körzetében azonnal sűrű erdőrengetegeket találunk, amelyek a patakokon épült fűrészmalomoknak jó anyagot szolgáltatnak, az erdőgazdaság fejlett, Kolozsvár városának is több erdejét használják ki a környéken, a Gyalui-havasok széles hegyhátainak kővér legelőin havasi pásztorkodás folyik messze szétszórt pásztorkunyhókkal (sztina). A havasok állattenyésztése termékeinek, erdői fáinak, a medence földmívelése termékeinek piaca Alsójára, amelynek forgalma emiatt élénk. Fel-tűnő jelenség, hogy a község a medence közepén a Járavíz árterületén fekszik, holott az erdélyi telepek leginkább az u. n. városi teraszon keletkeztek. A falu azonban az ottlakók szerint eredetileg a városi-teraszon épült és Felsőjárának nevezték s mindössze csak pár ház volt a malmok körül, a mai Alsójára helyén. Felsőjár a mai Kisbánya község közelében terült el a Jára balpartján levő teraszon és sok magyar lakosa volt.

Az 1848-as idők pusztításai alkalmával a község is elpusztult, csak az alsójárai rész maradt meg s a környékből települt be ismét. A medence szélén levő falvak közül Bikalat és Szurdok nagyrészt a városi-terraszon fekszik, Kisbánya a Járavíznek a hegységből kilépése helyén annak törmelékkúpján, Kákova falu pedig egy kis mellékvíz széles völgyében fekszik a városi-terrasz fölött, itt az aló tarka agyag lankás lejtőin könnyen megtelepülhetett, de a falu egy része felvisz egész a széles hegyhátára; Macskakő egészen az Almás patak melletti hegyhátán fekszik, mintegy 150 m.-rel a medence felett. Régent a medence egész lakossága Kolozsvárra járt be a vásárokra, annak érdekköréhez tartozott, mert arrafelé a kocsi-közlekedés aránylag könnyű volt. Tordaszentlászlón és Magyar- valamint Szászfenes községeken át 5 óra alatt kocsival be lehet érni Kolozsvárra. Az Asszonyfalva közelében levő Géczivár vagy régibb nevén Létavár valamint a környéken levő malmok és néhány falu Kolozsvár birtokában voltak hosszú időn át Zsigmond király adományozása folytán³⁾, amióta azonban a borévi szurdokon át Torda felé vezető országút újabban kiépült s a megyei beosztás is Tordához kapcsolta az alsójárai járás területét, kezdett a lakosság Tordára járogatni, a legújabban kiépült Aranyos völgyi vasút pedig igen nagy közlekedési előnyt biztosít a Torda felé irányuló forgalomnak, azóta a járaiak gyakran keresik fel Tordát, de mégis jelentékeny a medence falvainak Kolozsvárra irányuló forgalma is.

A földrajz, — tudomány és tantárgy.

(Ismeretetés.)

Gróf Teleki Pál.

„Die Geographie als Wissenschaft und Lehrfach“ a címe annak a tíz előadásnak, amelyet 1918/1919 telén a Berlini Zentralinstitut für Erziehung und Unterricht rendezett. A német földrajztudomány szakok szerint legkiválóbb reprezentánsait kérték fel az előadások megtartására.

Talán szokatlan hosszúnak fog tűnni első pillantásra ezen könyv-alakban megjelent sorozat itt következő ismertetése. Két okom volt rá. Egyik az, hogy annyi értékes eszmét, új gondolatot és gondolkodásra serkentést tartalmaz e sorozat, hogy épen ma, mikor a magyar geográfusok ifjú nemzedékét a metodikai és fogalmi kérdések annyit foglalkoztatják, hiba volna, ha e gondolatokat vele meg nem ismertetnők. A másik az, hogy az idegen könyvek ma drágák lévén, hiába ajánlanám a könyvet olvasásra és így jobb minden értékét ismertetni. Talán helyenkint közismertebb dolgokat is ismételtam. Ez mindenkor helyesebb megítélésük

³⁾ L. Jakab Elek: Kolozsvár története. I. köt. Budapest. 1870. p. 375 etc.
Jakab Elek: Oklevéltár Kolozsvár történetéhez. IV. köt. p. 230.

miatt történik, vagy avégből, hogy az gyökeret verjen. Egyet nélkülözünk az egész sorozatban, de megértjük teljesen, ha emlékezünk, hogy mikor keletkezett ez a gyűjtemény (1919): a nem német geografia munkájának megfelelő tekintetbevételét. Az elvi fejtegetések értékéből ez sokat nem von ugyan le, de olvasáskor nem szabad felednünk.

A lapszámozás értekezésenkint önálló. A legtöbb értekezéshez jó bibliografiai jegyzetek vannak fűzve.

Saját megjegyzéseimet az egyes — önálló — értekezések során teszem meg.

I. Hettner, Prof. Dr. Alfred (*Die Einheit der Geographie in Wissenschaft und Unterricht*, 1—32.); megköszöni a Zentralinstitutnak, hogy a földrajz egységéről szóló előadást bocsátották előre. Ez egységet még mindig bizonyítani kell. A földrajz harca életjogáért tudományban, életben és iskolában még egyaránt folyik. Sokban ez saját hibánk. Engedtünk, hogy a földrajz árja átlépje partjait. Methodikai önmérsékletet kell gyakorolnunk. A tudomány egy. Történelmileg természetesen fejlődő munkamegosztás differenciálta. Hettner szerint a mérvadó szempont nem a kutatás és a módszer, hanem a tan s a tudás tartalma és rendszere. Ritka esetben lehet kizárólag egyetlen módszert alkalmazni. A praktikus haszon, amely a kutatás törekvéseiben gyakran érvényesül, nem szabhat tiszta irányt egy tudománynak.

A földrajz soká volt praktikus „disciplina“. Lassan „emelkedett“ tiszta tudománnyá. *Egységét* e tiszta tudománynak két úton kísérelték meg elérni. Egyrészt „egy általános földtudomány értelmében.“ (Varenius, — más úton: Cluver, Ritter, — s a két irányt egyesíteni törekvő Peschel.) Ez az irány az egész litho-, hidro- és atmoszférával való foglalkozásra és idővel oda vezetett, hogy minden része ennek az általános földtudománynak más önálló tudomány tárgya lett, vagy ezen úton van. Legkevésbé az emberrel tudott megbirkózni. Még amidőn arra korlátozódott is, hogy a Földdel csak mint az ember lakhelyével foglalkozik, csak a geografia dualizmusával tudta a kérdést megoldani. Ez a tudomány ill. irány Hettner szerint holpontra vezetett. — A másik út a *Chorografia* vagy *Chorologia*, a földrajz igazi történelmi fejlődésének útja. Ptolemaiosz és Sztrabon irányai egyaránt chorologiák, úgy a földrajzi elhelyezkedés kereteinek megállapítása, mint az élő tartalommal kitöltés. Humboldt és a természettudós utazók természetleírásait Hettner kizárja a geografiából, amint a „Kosmos“-t is csak „a tudomány egyik legszebb gondolatépületének“ tartja. Mindkettő igaz, de sem e leírásokat, sem a Kosmost nem lehet a földrajz történetéből kikapcsolni, mert ugyanazon gondolatvilágok termékei, amelyek a földrajzot előbbre vitték. Viszont túlzott Richthofenben látni egyedül azt, aki a földrajzot az „általános földtudomány“ „igézetéből felszabadította“. Teljesen övé a Hettnernél közelebb precizizott érdem: Ritter chorologiai alapfoglatának visszaállítása és mélyítése — a tájak természetének általános vizsgálátává. De ami ebben korszakalkotó, az a földrajznak a természettudomány felőli önállósítására vonatkozik. Így bár Hettner megállapítása helyes, — hiányos, mert oda kellett volna állítania Vidal de la Blachet, aki az egész periferiára, a történeti és társadalomtudományok felé is keresztülviszi ezt az önállósítást.

Hettner abból indul ki, hogy minden tudomány csakis a tudományok fokozatosan fejlődött *rendszeréből* érthető meg. Ez *történelmileg* fejlődött s nem principiálisan állítatott fel. Tehát nem lehet egy *principium* szerint osztályozni. A *tartalom* alapján sem lehet. Hettner *osz-*

tályozása: I. absztrakt tudományok (Filozófia, Matematika, Fizika, Kémia, biz. korlátokkal: Fiziologia és Pszichologia), II. konkrét, szempont szerint osztályozva: 1. tárgy- (szellemiek s természettudományiak), 2. idő- (történelem, geologia), 3. tér- (chorologia) tudományok. A chorologia a tér tárgyi kitöltésének tudománya. Lényeges, hogy nem szabad az érzékileg tapasztalhatóra korlátozódnia. A fizikai földrajzban ily korlátozás nem tesz nagy különbséget. Annál inkább az emberföldrajz terén. A lényeg tehát nem a *tájképbe*, hanem a táj és kialakulásának természetéhez, *lényegéhez* való tartozás s a jelenségek ebben való okozati kapcsolata, mert csak ezek földrajzi jelenségek; hozzátehetjük: mert csak ezek tájtényezők.

Chorológiára korlátozva is nagy tér marad a geográfiának. Kizártnak e tudományból: I. a csillagászati földrajz, II. a matematikaiból minden a szorosan vett helymeghatározáson kívül (a math. földr.: geográfiához = a chronologia: a történelemhez), III. a természet három országának általános tana (pl. meteorologia, viszont a klimatologia az földrajz), IV. néprajz és országsíme, — itt maga bevallja, hogy nem tudja definiálni az elhatárolást; csak arra fekteti a súlyt, hogy nem az érzékelhetőség, hanem a kölcsönös kapcsolat a kérdéses jelenség és a táj természete közt, a földrajzi jellegzetesség és az elterjedés legyenek mérvadók. Erre a kérdésre Schlüter értekezésének alábbi ismertetésében reflektálók. Hettner például igyekszik a dolgot megvilágítani. A példából aztán kísérlet, vagy jobban mondva gondolatgyakorlat lesz. A leírt tájat (Heidelberg) át próbálja helyezni a Szahara (Ahaggar platója) és a tropusok klímáiba (Roraima tábláshegy, Guyana).

A földrajzi jelenségeket két szempontból tekinthetjük. Rakjuk egymásra — így teszi világossá Hettner a dolgot — a világ geologiai, morfológiai, hidrográfiai, klíma, eső, légnyomás, szél, flóra, fauna, etnográfiai, vallási, közlekedési stb. stb. térképeit. Oldalról tekintve beljük, minden egyes jelenség elterjedését láthatjuk, felülről — átlátszónak képzelve a lapokat az összes jelenségeket együtt azon pontra s környékére vonatkozólag, hová szemünket irányítjuk. Ez a beállítás még nem egészen helyes. A földrajz az egyes jelenséget egész földi elterjedésükben sem tekintheti izoláltan, mert az elterjedés okai máris visszavezetnek a tájak jellemének különbségeihez. Hogy áll már most — veti föl a kérdést Hettner — a kutatás, a tudomány rendszere és az oktatás a földrajz e két részéhez? A *kutatás* mindig a tájhoz kötött. Peschel kísérlete (Neue Probleme) a kutatást az egész földre kiterjedő összehasonlításaként gyakorolni, esődot mondott. Ily kutatás nem nyulhat mélyen. Ilyenhez kevés még a tudásunk. Ott, ahol a részletkutatás eredményeket ért el, néha lehet, pl. Richthofen Észak-Khinában keletkezett löszteóriájának általánosítása. A *tudomány rendszerében* mindkét rész érvényesül. Hettner itt nem világítja meg eléggé a kérdést, csak azt mondja, hogy tiszta formában is érvényesül mindkettő és átmeneti alakokban (földrészek). Itt is, mint a kartográfiai példánál, mintha in praxi nem tudna szabadulni az „általános földtudomány“ nézőpontjától. Ez valószínűleg csak látszólagos. De a látszat is elkerülhető lett volna, ha világosan kifejezte volna, hogy az általános földrajz globalis áttekintésben adja a földrajzi jelenségeket, mint a földrajzi kép és ismeret elementumait, de földrajzzá ezek összefoglalása által válik. Hiszen lejjebb azt mondja Hettner, hogy az általános földrajzot, ha nincs céltudatos, igazi geográfus kezében, mindig az a veszély fenyegeti, hogy szétfoszlók az egyes disciplinák között és elveszti földrajzi jellegét. Az *oktatás* — az összes fokokon —

ha szisztematikus, az általános földrajz szerint kell, hogy igazodjék. Kérdés azonban, nem helyesebb-e a legkönnyebb megértés útját választani. Hettner azt találja, hogy legjobb a kutatás nyomán, persze egyszerűsített utánzat formájában haladni. Helyes tehát a honismén kezdeni. Itt kell megszerezni a képességet idegen tájak megértésére. Ez a része az oktatásnak jelenleg túlságosan extenzív. Egyes válogatott tájak intenzív ismertetésének kell az egész világ extenzív, bár távolság szerint fokozatos leírásának helyébe lépni. Ez az intenzív leírás ölelje fel egymásután lehetőleg az összes főbb fajta tájtypusokat. Óva int Hettner egész földrészek egységes egységként való kezelésétől a tanítás menetében. „Már az is veszedelmes, ha a tanulóban egyöntetű olasz, spanyol, francia stb. országtáj típusok képzetei keletkeznek, de határozottan veszélyes európai, afrikai, ázsiai természetj és emberi jelek szembeállítását.” Általános földrajz is kell a tanításban, pl. oly jelenségeknél, mint a levegő és a víz körüjtai. Más kérdés azonban, hogy olyanszerű fogalmak, mint a gleccserek, nem az Alpoknál ismertethetők-e helyesebben, mint kiszakítva s elvontan.

II. Philippson, Geh. R. Prof. Dr. (*Die Lehre vom Formenschatz der Erdoberfläche*. 1—29.) értekezése kevésbbé forrásban lévő terén mozogván tudományunknak, kevesebb egyéni nézetet, kevesebb vitás kérdést tartalmaz. Ismertebb vonatkozásokkal a földfelszín jellemzésének s a morfológia tudományának multját, jelenét s jövőjét vázolja. A multból azt emeli ki, hogy a „magyarázat szükséglete” előbb jelentkezett (XVIII. sz.) az emberföldrajz terén, teleologikus megoldásokra vezetve, mint a fizikain, amelyre a katasztrofateóriák nem hatottak. Lejebb, a morfológiának elkénségei elleni védelmében, erre visszatér, ez elhanyagoltsággal magyarázva a XIX. sz. második felében erős, minden más irányt elhomályosító lendületét. A felszín alakulatait — úgymond — a XIX. sz. elejéig nem fogták föl genetikusán, hanem adotttnak s változatlanak. Lyell—Darwin — az amerikai geológusok — Peschel után Richthofen „Führer für Forschungsreisende”-jében látja a morfológia tudományát megszületni, amelyet aztán Penck foglal először össze 1894-ben. Evvel megérkezünk Davis munkásságához, amelyet túlzottan deduktívusnak, nomenklaturáját zagyvának (kauderwelsch) mond. „Működése avval fenyegetett, hogy a morfológiát az előítélet nélküli természetvizsgálat útjáról s a geológiai alapról letéríti.” Ma — úgymond — a német morfológia kiszabadította magát az amerikai iskola varázsköréből — különben tudjuk, hogy az első, egyben újat alkotó állásfoglalás Davis teóriájával szemben Passarge „Physiologische Morphologie”-ja —, de megőrizték Davisből azt, ami benne értékes. (V. ö. Teleki, Földrajzi gondolat 140. és köv.)

A morfológiát 40 éves virágzása alatt a geográfusok vitték előre. A geológusok csak utóbb kezdtek vele foglalkozni, mióta eredményeit élvezték, köztük mint legnagyobbat: hogy a felszíni formák sokkal nagyobb részben eredményei epirogenetikus domborulatoknak és behajlásoknak, mint a rétegzések megzavarásának. Az emberföldrajzzal szemben viszont, a fentiekén túl, avval védi a morfológiát, hogy kifejlődése, mely egy időre bizonyos természettudományi túltengést okozott a geográfiában, csak biztosabb, oknyomozóbb bázisra állította az emberföldrajzot. Ma már — úgymond — a morfológia oly pontig fejlődött — az összes nagy alakcsoportok és kialakulásuk átérzéséig és az összes befolyásoló faktorok teljes ismeretéig —, hogy ezentúl lassabban fog haladni — és inkább a geográfia egyéb ágai, politikai és gazdasági, fognak fej-

lődni. És a kiegyenlítődés a békét is meghozza a geográfusok berkeiben. Megszűnik a morfológia túltengése kutatásban és tanításban — de a relief, a domborzat marad alapja a földi élet változatosságának.

Evvel áttér a morfológia feladataira: a felszíni formáknak változataik sokaságában megértésére, rendszerbe foglalására és az alakcsoporthoz tartozásuk elterjedésének megállapítására; a különböző felszíni formák egymásba szövődése által keletkező tájak hasonló megértése, rendszerbe foglalása és elterjedésük kérdéseire. Ennek nehézségeire, amelyek: 1. éles határok hiánya, nem szembeszökő egyedekkel, de jóformán kivétel nélkül egymásba futó alakulatokkal van dolgunk; 2. a tulajdonságok óriás változatossága — ami mégis minden tájnak egyéni individualitást ad. A szisztematikának ezért kell kiindulnia a fejlődésből és avval összeforrasztani. A morfológia összes eredményei Philippson szerint az egymás kezébe dolgozó, a jelenségeket megfigyelő analízis és a cselekvő erők jellemből merítő dedukció segítségével jöttek létre.

Részletesen fejti ki ez alapon morfológia és geológia, exogén és endogén erők viszonyát s Richthofen érdemét, hogy az addig spekulatív morfológiát a geológiai bázisra helyezte. Az exogén erők részletes ismeretét után a Davis-féle ciklusról beszél. A „ciklus“ nevet megtevesztőnek találja, mert nem önmagától megújuló körütről van szó, hanem idegen, független erők zavarhatják s zavarják bármely stádiumban a kiegyenlítődésnek „fejlődéssorozatát“. Ez Philippson szerint a helyes, a jelenségnek megfelelő kifejezés. Davis kifejezései közül helyesebbnek tartja a „fiatal“, „érett“, „öreg“ kifejezéseket, csak ne feledjük — úgy mond — hogy mindig relativek, hasonlatok. De nem lehet a felszíni formákat az *egy-egy esetben* egyszerűen dinamikus-teoretikus úton magyarázni. Oly sokféle erők és folyamatok eredményei a felszíni formák, s még inkább a tájak, hogy fejlődésük egész története nélkül, amelyet a geológia fed fel előttünk, nem magyarázhatók. Ennek egyoldalú elhanyagolásában van tényleg Davis hibája. Nem szabad felednünk, hogy mindennek tetejébe recens és fosszilis formák egymás mellett s tájakká összeszövődve találhatók. Ezért a morfológia szisztematikája nem lehet skatulyázó. A típusokat még így is csak képzeleti úton — egyetlen faktort képzelve működésben — állíthatjuk fel. A típusos formák a típusoknak sohasem felelnek meg egészen, csak megközelítik. Ezért morfológiai feladatunk egy formával v. tájjal szemben nem merül ki a szisztematikai sorozással. Ez csak segédeszköz a megértéshez s egy még oly rövid, de jellemző leírás kell és többet is ér. Ezt főleg a földrajztanároknak véli emlékeztetése.

A jelenségek bonyolultságán úrrá lehet lenni. A formagazdagság dacára a „Leitmotív“-ok nagyrányúak és nem túlnagy számúak. Ez a tájak megértésére is áll. Itt csak meg kell tudni különböztetni a regionális és a helyi faktorokat. — Kíváncsi lett volna jobban megmagyarázni a morfológia szerepét a tájismeretben.

Ezek után Philippson felsorolja a morfológia segédtudományait, selyt fektetve a morfológus matematikai és fizikai gondolkodásképeségére (iskolai kapcsolat!) és kiemeli a földrajz egész épületének a morfológiától való függését: a felszíni formák befolyását a levegő mozgására, a klíma kialakulására, növények elterjedésére stb., a közlekedésre stb. stb. Az oktatásban a morfológia ne legyen szisztematika és nomenklatura s főalapja a szemlélet, a kirándulás, mert ez bizony, de csakis ez kelti fel a tanítványok érdeklődését és közvetlen eredményei mellett az ifjúságot a természet megértésére és szeretetére neveli.

III. Meinardus, Prof. Dr. Wilhelm (*Luftkreis und Weltmeer im Lehrbereich der Geographie*, 1—33.) A légkör és a tenger ismerete a mai oktatásban alig érvényesülhet, míg a földrajz a felső osztályok tantervéből hiányzik. Meinardus tehát nem ad, mert így nem is adhat praktikus irányítást a jelenben való oktatásra. Előadása csak azt a célt kívánja szolgálni, hogy bebizonyítsa, hogy a légkör és a tenger (beleértve a víz körútját) ismerete a földrajz minden ágában mily fontos és nélkülözhetetlen helyes fogalmak alkotására. Előadásában, úgymond, az általános földrajz kereteiben mozog, de az itt nyert konklúziók a tájrajzban természetesen érvényesülnek. Ezeket a jelenségeket különben nem is lehet másként, mint általánosan tárgyalni, hisz a legáltalánosabbak, a legkevésbé helyhez kötöttek, a legkevésbé individualizálódók.

Amit Meinardus a légkörnek pl. refrakció-korrektúra által a matematikai földrajzra való befolyásáról mond, az kívül esik a geográfia keretein.

Meinardus végigveszi a klimatologia és oceanografia kapcsolatait, a levegő előidézte hullámzással; a szélirányok és tengeráramlatok kapcsolatait, viszont ez utóbbiak befolyását a klímára; a tengerek vertikális áramlatait, amelyek az élet lehetőségeit kiterjesztik; a tenger befagyásának klimatikus és települési befolyásait; klíma és folyórendszer (Woeikoff), csapadék és párolgás, glecserek és firnek, egyáltalán a víz körútjának kérdéseit, az ember életére való hatásukig; a légtenger hatásait a felszíni formákra, azon két kardinális tény kiemelésével, hogy a felszíni formák karaktere szoros kapcsolatba hozható a föld klímazonáival s hogy hasonló kapcsolat áll fenn klímazonák és talajtípusok közt; a levegő befolyását a tengerszín földeket romboló s építő mozgására; a szél hatását az arid tájak jellegzetes alakulataira; arid és humid klímavidékek lejtviszonyainak különbözőségét (Penck), az átmeneti formákat és a kölesónhatásokat, mint a por lerakását idegen vidéken s a löszképződést, viszont folyók áttörését sivatagi területeken (Nilus); klíma és talaj viszonyát, kiemelve, hogy a tudomány mai állása szerint, ha a talajokat genetikusán akarjuk osztályozni, a klímátípusokra kell támaszkodnunk; azt a szoros, ismert korrelációt, amely klíma és növényzet között fennáll; a növényzet a meteorológiai megfigyeléseket kiegészítő, sőt helyettesítő szerepét a klíma meghatározásakor; a kultúrnövényzet s vele az ember függését a klímától, a kultúrnövények klímahatárait; az állatvilág közvetlen s közvetett függését a klímától; és végül az emberiséget: amelynek fele (806 M.) 20—40° é. d. sz. között lakik; az öikumené határait, kibővíve e régi kérdést a népsűrűség fokai természetes határainak kérdésévé s megállapítva, hogy a sűrű népesség határa É. felé az 5° évi izoterma. Ezeknek a kérdéseknek érintése azonban új függési viszonyokra — amelyekre már Philippson felhívta figyelmünket — irányítja a tekintetet: a klíma és a települési lehetőség függése a domborzattól: Perzsia síkságait csak a Zagrossz-lánc vízei teszik lakhatóvá, Baktriát a Pamír vízei gazdaggá, az egyiptomi kultúrát végelemzésben az abissziniai fensík felfogta csapadék tette lehetővé. Majd még a következő kérdéseket érinti Meinardus: az öikumené kiterjesztése a tengeri közlekedés és halászat területeire; a tenger befolyása a településre, mit semmi sem bizonyít jobban, mint az, hogy 360. 100.000 lakoson felüli város közül 100. a 20 milliós városból 12 tengeri kikötő; az államok tengeri debouchéra törekvése; az időjárás befolyása a természetre s a mezélhetésre; hasonlóképp a halgazdagság függését az áramlat periodikus ingadozásaitól, amelyekkel a plankton mennyisége, a tengeri élelem vál-

tozik, amely jelenségektől még kultúrnépek — pl. norvégek — is függnek; a steppe és sivatag küzdelme, a legelőviszonyok, nomádok; kultúrnépek terméseredményeinek s gazdagságának függése a csapadéktól — főleg a monszunvidékeken —, ez a probléma Csonkamagyarországot is különösen érdeklí s róla szól a magyar egyetemenk első földrajzi kiadványa;¹⁾ a Brückner-féle 35 éves klímaperiodusok s a gabonaáraknak és az amerikai kivándorlásnak ezektől függése; Richthofen több százados nagy klímaingadozási periodusai s a száraz periodusokban a kontinensek belsejében a megélhetési feltételek rosszabbodása s a centrifugális népvándorlások; a klímához való alkalmazkodás s a fehér ember kolonizatorikus lehetőségeinek kérdése.

Talán nem volt fölösleges, hogy Meinardus mindezeket így bokrátaiba kötve emlékezetünkbe idézte; azt a konkluziót vonva le, hogy egy jelenségesoportot, a klimatológiáét, amely a földrajz összes ágaira, jelenségeire ily őriási, negligálhatlan befolyást gyakorol, ennek a tudománynak keretében kell tanítani és nem lehet, mint teszik, a fizikai oktatásba illeszteni.

IV. Gradmann, Prof. Dr. (*Pflanzen und Tiere im Lehrgebäude der Geographie*. 1—32.) értekezése az összesekek között talán legjobban ragadja meg az életet. Az „általános földtudomány“ (l. fönt Hettnernél) keretében sohasem lehet megoldani, miben tartoznak növények és állatok a geográfusra. A gyűjteményes munkák önálló biogeográfiai fejezete sem oldja meg a kérdést. Ennek a fejezetnek jogosultsága egy földrajzi kézikönyvben csakis a földfelszín összes jelenségeinek szövevényes összetartozásában, elválaszthatatlanságában rejlik: szóval abban, aminek tudománya a tájrajz. Ezt pedig nem lehet széttagolni. Egy tájrajz, tájleírás mindig csak egy ész és egy kéz munkája legyen! *S hogy mi tartozik ebbe s így a geográfiába, azt nem a „geográfia fogalmáról“ való okoskodások, hanem a jó tájleírás praktikus követelményei határozzák meg.* Ennek legfőbb feladata a táj képét szembeszököen visszaadni. S e feladatnál senki sem fogja kérdeni, beletartoznak-e a növények és állatok a földrajzba, mert a tájkarakter főbenyomását a növénytakaró gyakorolja; nem mindig, de gyakran az határozza meg a felszíni formákkal szemben is a táj képét.

Persze a tájrajz tudománya ma már szélesebbre szabja feladatát — a kauzalitás felé. Növény és klíma kauzális kapcsolatában a növényzet klímaszabályozó befolyását túlértékelték, a klímáé viszont kézzelfogható. Minél természetesebbek és ismertebbek ezek, valamint a növényzet és részben az állatvilág kapcsolatai egymás közt, a talajjal, az emberrel és gazdaságával, annál csodálatosabb, ha kérdik még, mi, s hol van a növény- és állatvilágnak szerepe a földrajzban? Vegyük végig az előbbi értekezésben, Meinarduséban, felsorolt kapcsolatokat — a klíma a lánc egyik vége, a gazdaság a másik, de a kapcsolatot a növény teremti meg s biogeográfia nélkül nincs lánc.

Alapvető fontosságú a növénytakaró természete a településre. Klíma, talaj és a növények elterjedésének alaposabb tanulmányozásával rájöttünk, hogy erdő és pusztta („nyílt táj“) ellentéte, elterjedése természetétől fogva adott és nem — mint sokáig hitték — a termékenyebb talajokon erdőt irtó ember műve. A növényföldrajz mutatja, hogy e területek a steppenövények területei. Az őstörténeti település tehát növényföldrajzilag adva van. De ez a tény nemcsak őstörténeti jelentőségű.

¹⁾ Dr. Fodor Ferenc: Magyarország termésviszonyai.

Visszatükröződik a jelen települési formáiban is. Az ősi megszállás területein ma nagy zárt falvak, az irtásos települési területeken tanyák és tanya csoportok (Weiler) vannak. Gradmann ezen megállapítása így nem áll meg. Sereg tényező játszik bele s több a kivétel, mint a szabály (pl. Alföldünk, Gyergyó).

De törvényszerűségek mindig kissé mesterkéltnak keresése nélkül is igaz marad, hogy a növénytakaró döntő tényező a földfelszín természetes tájakra tagozásakor. Gradmann nem tartja ezt szigorúan tudományos problémának (!), csak célszerűségi kérdésnek, de kitűnően célravezetőnek. A modern geográfusok az összes földrajzi tényezők tekintetbevételével ma gyakran oly határokat állapítanak meg, amelyeket a botanikusok régen ismernek. S a részletkérdések közül, amelyeket ezzel kapcsolatban megoldhatunk, a legfontosabb az őstáj, a táj ősi jellegének megállapítása, mert ez lesz mértéke a kultúra befolyásának, de egyben irányának s lehetőségének normája is.

Hogy művelik a biográfiát ma? — kérdi Gradmann. Humboldt, Ritter után Richthofen, Lapparent, Davis egészen elhanyagolják, — a mindent átfogó univerzalizmus utáni reakció ez. (De ez is túlzás.) És ma hiányzik a geográfiából egyik legfontosabb eleme, a szemléltető, élénk leírás, jellemzés s ennek egyik alapoka, a biogeográfia elhanyagolása. A másik baj, ami ebből származik, sok hamis magyarázat, pl. növényhatároknak folytonosan csakis izotermákkal való magyarázata, települési és közlekedési jelenségeknek csakis morfológiai okokra visszavezetése, például a zárt és az elszórt településeké a középhegységek és az erősen bevágott völgyekre. Gradmann fenti magyarázatával szemben. Gradmann panaszkodik, hogy sok kérdés megoldására még nincs alkalmas ember, pl. a prehisztórikus földrajzra és az őstáj kérdéseire, mert az archeológus és a botanikus nem értik a földrajzi vonatkozásokat. Panaszkodik a geográfia iránt megnyilvánuló érdektelenségen, amely a morfológiai egyoldalúságnak tulajdonítható.

Hogyan segítsünk? Ez a harmadik kérdés! A földrajzoktatás szoros kapcsolata a botanika és zoologia tanításával szükséges. Délnémetországban rendszerré is emelték. De ez nem elég. Botanikus + Geográfus még nem = Fitogeográfussal. Azonkívül mi legyen a geográfia egyéb irányú kapcsolataival? A megoldás, amelyet Gradmann teljességgel nem juttat kifejezésre, egyszerű lehetne, mint aminőt a tudományok (matematika, nyelv, vallás) a külföldisme szolgálatában való kapcsolatára egy köv. előadásban Wagner ajánl: több egymás kezébe dolgozás, tehát a biológiában is kevesebb szisztematika és több oekológia, az élethez közelebb álló, érdekesebb és könnyebben felfogható téma. A geográfus ehbe belekapaszkodhat s aláhúzza azt, aminek tájrajzi jelentősége van: tájképző v. egyéb tájfaktorokkal kauzálisan kapcsolódó elem. Leírásaiban kerülje a szakkifejezéseket, sok nevet. De hogy jellemezzen e nélkül? Gradmann több módszert ajánl: Humboldté a növényvilágnak a szisztematikaival szemben a külső megjelenés, a fiziognómia szerinti osztályozása, amely teljesen hozzáfűl a klímaövekhez: a 19 — Gradmann tévesen 16-ot mond — főalak közül a pálmák, banánák, mimozák, liánok a trópusokat, a mirtuszok és babérok a szubtrópusokat, a kaktuszok a félsivatagot jellemzik például; a környezethez, nevezetesen a klímához való alkalmazkodásnak konvergencia-jelenségei. Ez által Humboldt rendszere önkéntelenül oekológiává válik. A másik mód a növénytársulások szerinti jellemzés: vagy egy forma uralkodik és ilyenkor gazdaságilag is rendszerint jelentős, vagy kevert az állag s akkor

csak oekologiailag jellemezhető; végül genetikailag is lehet a flórát jellemezni: pl. alpesi, arktikus és altai formákból összetett.

Az állatföldrajz még messze van a fejlődési foktól. Gyerekeipőiben jár. Életformák, élettársulások, szimbiózisok, biozönózisok alapján foghatjuk össze, jellemezhetjük a tájak faunáit. A biológiából a geográfust ezek érdeklik s a fiziológia, kevésbé a sejttan, morfológia, fejlődéstan. A növényföldrajzból magából pedig kevésbé a florisztikai és genetikai, mint inkább az élettani rész, az életformák s az alkalmazkodás kérdései.

V. Schlüter (*Die Stellung d. Geogr. d. Menschen i. d. Erdkunde. Wissenschaft*, 1—32.) értekezése továbbfűzi és egy konkrét cél felé kristályosítja azokat a gondolatokat, amelyeket 1906-ban „Die Ziele der Geogr. d. Menschen“ c. röpiratában pendített meg. Már akkor megállapította, hogy „[a görögökkel] az egység, [Peschellel és Ritterrel] az összehasonlítás, [Humboldttal] az okszerűség, [Richthofennel] a törvényszerűség, [Ratzellal] az elterjedés kauzalitásának, [a Spenceristákkal] az organikusság principiumait a geográfusnak is keresnie s megismernie kell“, de a földrajztudomány definíciójához közelebb nem jut, mert ezek az elvek elveik az egész életnek és minden nyilvánulásának. Ezzel szemben megállapítja, hogy a szintézisben új tárgyat nyerve, ebben kell a földrajztudomány karakterisztikumát keresni. Már 1906-ban az emberi földrajz tárgyának keresésében a fizikai földrajz nyomain kíván haladni, a relative állandóban, a folyton ismétlődő jelenségekben találva meg azt, amit a fizikai földrajz mintájára az emberiekben a földi élet karakterisztikumaként emberföldrajzzá lehet összefoglalni.

Most tovább megy. A fizikai földrajz a változó időjáráson és sugárzáson túl az állandó klímát keresi. Az év szakaszai s az időjárás szerint változó folyóbból egységes, elvont fogalmat alkot. A tájat nem véletlen helyzetből, de minden oldalról igazságosan értékelve igyekszik tekinteni. Az érzetszerű primitív, a szimboliztikus művészi felfogástól, minden érzéktől függetleníteni igyekszik magát — analizál. S ennek az analízisnek hiányát az ember földrajzi vonatkozásainak minden eddigi feldolgozásában, vagy leírásában tartja az emberföldrajz elmaradottsága és bizonytalansága igaz okának. Klíma, talaj, tájkarakter, mint az embert befolyásoló tényezők fogalmai agyon lettek koptatva, de soha sem lettek analizálva.

Szerző és olvasó gyakran sokat természetesnek vett, amin nem igen gondolkodott. Minden pszichológiai módszert elvetettek. Ratzel helyükbe „földrajzi“ módszert akart kreálni és általános szabályokat keresve kevés tény általánosításához jutott, amelyeket más apró tények ezrei keresztetnek, változtatnak folyton.

Schlüter azt kérdi, nem lehet-e ugyanazon úton eredményhez jutni — nem előítéleteket feltételező általánosításokkal, hanem az élet ezer tényének összetételéből —, amelyek így nem maradnak figyelmen kívül — kialakuló állandó tényezők és folyamatok kihámozásával? Sokkal eredményesebb — úgymond — ahelyett, hogy vajjon szigetek, hegyek, síkságok hogyan hatnak az emberekre, azt kérdezni, hogy vajjon a különböző kultúrjelenségek hogyan jelennek meg és alkalmazkodnak különböző tájakon és mit kell a változásokból klíma, talaj stb. számlájára írni. A művelt földnek, a településeknek, a közlekedési hálózatnak stb. épügy kell legyen — így kiált fel Schlüter — morfológiája, mint a földfelszín az ú. n. fizikai földrajzba tartozó tényezőinek: hisz époló elemei a tájnak és képének.

Schlüter tehát a természetből való kiindulást elveti és a fenti de-

dukeciókban igaza is van. De egészen másképp indul ki az emberből, mint körülbelül mindnyájan mások, akik a természeti tényezőnek a geográfiában való túltengése ellen hadakoznak. Az ellentétet rendszerint úgy állítják fel: a természet kevésbé befolyásolja már az embert, az ember szellemi ereje átalakítja, szolgájává teszi a természetet; az ember a főbb tényező. Nem veszik észre, hogy egyik végletből a másikba jutnak és eltávolodnak a földrajztól. Tulajdonképpen egész más térre kerülnek s a földrajzi kérdéseket nyitva hagyják. Schlüter mást keres. Az ő antropológiai földrajza tulajdonképpen az ember földhöz való alkalmazkodásának tana. Az ember földhöz kötött alkotásainak morfológiája ez — „*kultúr-morfológia*“. Az alkotások az emberéi, de a határokat, amelyek közt mozoghatnak, a természetj adott tényezők határozzák meg. Ugyanazon nyomoz, amelyen kitűnő metodikusunk, dr. Dékány halad (l. u. e. füzetben). De Schlüter geográfiaibb; nem vész el nála a genetikai momentum sem; nem kerül bele az, amit nem földrajzi tényezők határoznak meg. És — ha el is veti a milióteóriák általánosításait és hasonlókat — nem kapcsolja ki teljesen a teleologikus momentumot — azaz bátran kimondja, hogy vannak (és lesznek is mindig) oly befolyások, amelyeket meg- és lemérni, sőt felismerni sem tudunk.

Ez a kultúr-morfológia azonban nem állhat abból, hogy összehordjon mindent, amit az ember kultúrképessége anyagi és szellemi téren alkot és aztán ez alkotások elterjedését vizsgálja: pl. a bankok, a regényirodalom, a mozgószínházak stb. elterjedését. Ennek a kultúr-morfológiának „tárgyai azok, amelyek a földrajztudomány igényei szerint (!) tér-időbeli összefoglalás által a *táj* szempontjából alakítottak.“ Talán helyesebb volna azt mondani, hogy a kultúr-morfológia tárgya a földfelszínen nyilvánuló v. arra ható azon jelenségek és tények, ill. tényezők összessége, amelyek az ember életét a földön keretezik, előmozdítják v. korlátozzák és azok, amelyeket az ember tevékenysége rajzol a föld felszínére.

Tárgya elsősorban a „*természetes élettér*“ — világosabban a *természetes táj* —, mert a kultúrtájak különbségeinek egyik fontos tényezője, hogy hogyan néztek ki, mielőtt az ember hozzájuk nyult. Ehhez a kérdéshez még alig nyult hozzá valaki (v. ő. azonban különösen Braun: Deutschland). Ezért tátongyakran áthidalatlan ür a fizikai, morfológiai jelenségeknek és a gazdaságiaknak és településiéknél leírásai között; nem olvadnak interkauzáliisan jelenségsorozattá, hanem többnyire csak össze vannak ragasztva.

Pedig a *gazdasági jelenségek* — ez a második tárgycsoport — természetesen interkauzalitással kapcsolódnak ebbe az elsőbe. Itt a lényeges aztán a földrajzi szempont megkülönböztetése a nemzetgazdaságitól, úgy a meglévők, mint a fejlődés lehetőségeinek megítélésénél. Schlüter itt csak annyit mond, hogy tartsuk szemünk előtt, hogy morfológiát akarunk adni a tájszempont alapján. Világosabb lett volna mindjárt azt mondani: nem a nemzetgazdaságtanba tartozó összes jelenségek elterjedését politikai határok szerint, vagy akár más csoportosításban akarjuk látni — mert akkor olyanok is belekeverednek, mint: tarifák, konzulok, keresk. kamarák stb., amelyeknek vajmi kevés közük a geográfiához —, hanem azt, hogy az ember mindenkori képességei szerint mennyire tud alkalmazkodni a különböző tájak természeti jellegéhez és azok sajátságaiban rejlő erővel mennyire tud megbirkózni.

A gazdaságiakba bekapcsolódnak a *közlekedési* jelenségek, de nem esnek teljesen azok körébe.

Párhuzamos is, kapcsolatos is a két jelenségesoporttal a *települési*, amellyel záródva a sor vissza is tér „az egész kulturmorfologia bázisához” — a *népsűrűség* kérdéséhez, amelyben Schlüter nagy jelentőséget tulajdonít Malthusnak.

Sokan azt fogják mondani, hogy itt sok jelenségesoport kimaradt. Schlüter erre igyekszik felelni.

Elsősorban a *néprajz* az, amely — mint mondja — a fenti fel fogás szerint meghatározott földrajztól olválk és más úton halad. Principiálisan más úton, mert még a közös tárgyokban is egyebet keres: a típust, mint a kultúrtáj tényezőinek térbeli meghatározását. Schlüter itt túloz. A néprajznak több ugyan a földrajzzal heterogén eleme, de maguk a néprajzi típusok házában, eszközökben, szokásokban a környezet szerint módosulnak és viszont a tájkarakterre maguk is hatnak. A néprajzi elem kirekesztése jogosulatlan. A *vallásokra* már ez inkább állhat, bár a primitív fokan a környezethatás erős.

A gazdasági élet *nemzetgazdaságtani* kérdéseit, valamint az *államot* csak pár szóval érinti s csak az fontos, amit ezekre és az etnikumokra és vallásra együttesen mond: hogy a geográfust a kultúrtáj fogalmával kapcsolatos kérdéseken túl is érdekli bennük a területileg nyilvánuló közület fogalma, amiben — „a politikai földrajz megfelelő formulájá”-t véli megtalálni.

Schlüter a földrajzi tudományoknak ezt a legrégibb ágát szeretné különválasztani a fizikai és a kultúrföldrajztól, amelyek szorosan összekapcsolódnak, amíg „az államot sohasem fog lehetni pl. röghogységgel v. lépcsőzetes tájjal összehasonlítani.” Itt tehát az a mesterséges éles határvonal, amelyet mindig fizikai és emberföldrajz közé húztak, áttolódik a természettudományi és politikai földrajz közé, — nézetem szerint ugyanoly kevés v. ugyanannyi joggal. Mert az nem ok, hogy Schlüter nem tudja elképzelni, hogy egy mű, amely mindezt a témát felölelni kívánná, nem lehet egységes. Ez nem lehet éles elhatárolások alapja. Schlüter fejtegetéseinek az az érdeme, hogy jól kidomborítja a földfelszíni egyéb jelenségek s az ember kapcsolatának lényegét, mint tudományos feladatot. De csodálatos és hibás volna ebből az emberi közületek s nevezetesen az állam vonatkozásait kihagyni. Nem összehasonlításról van itt szó, de arról, hogy az ember közületeinek keletkezése, szorosabbra kapcsolódása és növekedése a földhözköttöttség tényezőitől függ: települési alkalomtól és módtól, közlekedési lehetőségtől stb. — az állammá fejlődő közületek pedig ezen még mindinkább túlmenőleg —, hogy csak néhány momentumra világítsak rá —: biztos határ, olcsó s rövid közlekedő utak, tengeri debouché vagy pl. termelési autarchia stb. keresésében a természet *adott* tényezőivel operálnak, azokat használják ki s a természetes tájak határait vagy kölesönös kiegészülését keresik.

VI. **Partsch**, Geh. R. Prof. Dr. Joseph, előadása, ill. cikke (*Der Bildungswert der politischen Geographie*. 1—33.) telve van politikai aktualitásokkal, a szétdaraboló ítélet előtt álló (1919. februárius) Németország égető kérdéseinek földrajzi megvilágításával, de az öreg mester gyakran oly színesen finom leírásait sem nélkülözzük benne. A földrajzi tudomány gyökereitől legtávolabbi ága a politikai s a politikai alakulatok földrajzi függését a többi befolyások tömegéből helyesen kihámozni — tehát nemcsak szellemes v. szellemtelen üres kombinációkat termelni — csak óvatos megfontolással lehet. A politikai földrajz elsősorban — úgymond Partsch — a politikai jellegzetes elemeknek az országtájak földrajzi képéből való kihámozására élesíti *megfigyelőképességünket*.

Korunk „nil mirari“-jával szembe kell állítani az intenzívebb természet-megfigyelést. újra meg kell tanítani az embereket látni. A nép nagy tömegei ebben, a szűkebb hazán túl térképekre lesznek utalva. A kettő közti kapcsolatról Partsch nem szól és arról sem, hogyan lehet e célokra ép a háború alatt szokatlanul nagy mértékben otthonukból kimozdított nagy tömegek ismereteibe belekapaszkodni és azokat alátámasztani. Sorba veszi az államok nagyságának, alakjának, fekvésének, határainak kérdéseit, aztán az államok népét, gazdaságát, egész felépítését, belső konzisztenciáját. Talán szerencsésebb lett volna nem faktorok szerint tagolni és össze nem foglalni a politikai földrajz jelentőségét. Szintúgy hiányoznak a kapcsolatok elemzései a szomszéd ismeretkörök, főleg a történelem felé. Pedig éppen a politikai földrajz az, amely az oktatásban, persze legtöbbször helytelen módon kapcsolja a két szakot. Éppen ezért missziót teljesíthet a politikai földrajz metodikusa. Az *országok nagyságánál* nem a Mercator projekció csálókasága fontos, ami közismert, sem Supan véleménye, hogy Ratzel túlértékeli a dimenzió fontosságát, hanem a dimenziók relativitása, az öikuméné nagysága, a népek kultúrfoka, életmódja, az országok fekvése (világforgalmi fekvéssel a területszükséglet bizonyos mértékig fordított arányban áll), határok biztonsága (hazánk a Kárpátokból nem engedett s nem engedhet, de túl nem akart terjeszkedni), történelmi múlt szempontjaiból. Az *alak* szempontjából sem fontos a kört (!) megközelítő Khina és Magyarország előnyeinek Supan-féle méltatása a 4000 km. hosszú s csak 100 km. széles Chile-vel szemben, — mert ez utóbbi Andes-határával szerencsésebb, mint a 880 km. h. és 160 km. sz. cseh-tót köztársaság. Mosolyra késztet az a megjegyzés, hogy Fiume átengedése Magyarországnak volt Ausztria szétválásának kezdete. Helyesebb az, hogy Bosznia annexiója okozta a monarchia végét, túltelítését szlávokkal és a délszláv egység alapját.

A *fekvés* kérdését természetesen korántsem kimerítően, de szerencsésebben esetlegi Németország példáján; de csak a tengerhez való viszonyában. Igaz, hogy rossz csere volt a Rajna-torkolat helyett keleten nyerni partokat. Helyesen foglal állást Supan mesterkélt Druckquotiens-teóriájával szemben. Hogy lehet a külbefolyásokat az egyes államokra nyomáskoefficiensek számaiba bujtatni, hisz ez egyenesen antigeografikus, tiszta statisztizáló eljárás, amely a lelki értékeket figyelmen kívül hagyja. A *politikai határok* címen csak ismert tényeket popularizál Partsch. A természetes határokat nem szabad — úgymond — abszolút tényezőkné tekinteni és evvel Gattererrel megelégedni a népekről — és itt Eschország németjeire gondol —, áttér az új erőszakolt határokra és Marinellivel polemizál a Brenner-határ fölött. Hogy a háború és még inkább a békekötés hány ellenséges geográfus jobb tudományos meggyőződésére tett béklyót, azt mi is tudjuk. De voltak, akik a politikai földrajzot már rég elpolitizálták, mint Cvijić s ehhez a Petermanns Mitteilungen nyitotta meg neki hasábjait! A *gazdasági erő* politikai jelentőségéről keveset mond. Mi is a következő értekezés kapcsán beszélünk róla. Érdekesen veti szemére a német diplomáciának idegen országokról való tudatlanságát, amely a Mexicónak tett ajánlat (New-Mexico és Arizona odaigérése) és evvel Amerika hadbaszállásának s a vereségnek oka volt. Érdekesebb, amit az állam *belső strukturájáról* (inneres Gefüge) mond. A felszíni formák nagy befolyását államok egységére s maradandóságára nekünk nem kell magyarázni. Multunk a tanu erre és a tudomány által az élet egyéb tényeivel megerősített tény biztos reményünk a jövőre. A német egységnek viszont éppen a domborzati viszonyok, az egymástól

elyálasztott és független vízrendszerek voltak akadályai. Főváros sem alakult ki a középkori Németországban, pedig ilyennek kialakulása természetesen súlyponton, főtényezője az állam konzisztenciájának. Budapest nem vezetheti el például jelentőségét. De jó lesz, ha nem felejtjük el, hogy Bécs sem! És ha észrevesszük, hogy ma Bécs nagyobb területre gyakorol fővárosszerű vonzóerőt, mint amikor ezt a vonzott területet politikai határok határozták meg. Budapest versenyezhetne vele egyedül, de csak kikötőjének kiépítésével. Partsch újra feleleveníti Kapp (1845) nomenklaturáját: thalasszikus és potamikus államokról s Hollandiát, Romániát torkolatállamoknak nevezi. A német földrajztanárokhöz intézett intellemmel zárja előadását, hogy a szétdarabolt ország népének lelkében annál inkább költsék fel az elveszett egység érzetét, hogy az megerősödve ismét az állam külső egységére is vezessen.

VII. Hassert (Dr. Kurt) (*Wesen und Bildungswert der Wirtschaftsgeographie*. 1—36.) praktice világosan magyarázza el hallgatóságának a gazdasági földrajz feladatait. De metodikailag a kérdést nem oldja meg. Körültáncolja a kérdést anélkül, hogy meg tudná fogni. Siegerre és főleg Friedrichre támaszkodik, mint tekintélyekre. Azt találja Hassert, hogy *Sieger* megoldotta azt a kérdést, hogy vajon alkalmazott földrajz-e a gazdasági földrajz, vagy önálló része-e a földrajztudománynak. avval, hogy kimondja, hogy igenis önálló, mert saját tárgya és saját módszere van. De ez a tárgy Siegernél nem más, mint a termelés, fogyasztás és árucseré, az eloszlás okozati összefüggése nélkül és főleg nem földrajzi tárgy ez összefüggések megfelelő megrostálása, a földfelszín kialakulására befolyást gyakorló tényezők irányítottá fejlődés és alkotta viszonyok, tehát a valóban földrajzi tényezők heterogén, egyéb tényezőktől való különválasztása nélkül. Az önálló tudomány nem metodikai osztályozás által, hanem jelenségeket önállóan összefogó új gondolat által jön létre! *Friedrichre* támaszkodva pedig nagyon is szembeállítja a természetet és az embert. Nem szabad az ember életét a földfelszínen állandóan csakis mint harcot a természettel felfogni, ellenkezőleg, arra kell törekednünk, hogy az emberi életet az egységes folyamathoz mint a többi tényezővel együtt pazarlóan, tehát sokszor rombolva is alkotó tényezőt, mint determináns tájformáló faktort átértjük és ki tudjuk fejteni.

A gazd. földrajznak felosztása általánosra és speciálisra, aszerint, amint az egész földről szól, vagy egyes részeiről, igazán fölösleges. Még fölöslegesebb szisztematizálás, skatulyázás az „általános“-nak további felosztása „a termelés“, „a fogyasztás“ és „a gazd. javak elosztásának“ földrajzaira. Nem mintha az embernek a földfelszín egységes életében lefolyó, attól függő, de azt mind erősebben befolyásoló munkáját nem lehetne, sőt kellene ezen szempontokból külön-külön szemügyre venni; a földfelszín egységes életének szempontjából legfontosabbak lévén a termelés jelenségei; az ember elosztásának szempontjából a fogyasztás és a javak eloszthatóságának problémái. De félő, hogy, ha nem problémáknak, hanem szisztematikai egységeknek tekintjük ezeket, akkor könnyebben elvesztjük a szerveség érzését, megértését.

Mint mondtam, sokkal szerencsésebb a gazd. földrajz feladatainak és más tudományok felé való elhatárolásának praktikus magyarázata. Így elsősorban a nemzetgazdaságtannal szemben már jártabb csapáson (kereslet és kínálat, tarifák és áralakulások, pénz és rentabilitás, adók és vámok, kiviteli tilalmak — *nem*: fekvés, oro- és hidrografia, talajisme, klíma, növénytakaró, háziállatok — mind mint szabályozó

tényezők — *igen*). Érdekesebb újabb tér az áruismével való kapcsolat, amely tudomány kialakulóban van és sokfelé támaszkodik. Súlypontja a technológiai és némely természettudományi ismereten van. Ez kikapcsolandó a geografiából és akkor tisztán áll előttünk „a termelési földrajz” s problémái: a nyersanyagok és feldolgozótermékek származása, a források, a szállítás útjai és a fogyasztóterületek.

Jól világítja meg a statisztika felhasználásának korlátait és szabályait példákkal. Pl.: a keresk. statisztika a termelést nem tükrözi vissza. Kína földművelő állam, de gabonaexportja egyáltalán nincs, mert tilos a kivitel. A termelési statisztikát viszont a keresk. statisztika nélkül nem lehet használni. Pl. Chile 305.4 millió salétromkivitele csak azáltal nyeri igazi jelentőségét, hogy a kivitel 77%-a. Ez által domborodik ki az északi, egészen sivatagszerű tartományok jelentősége s a Peru és Bolivia elleni háborúk értelme. „Csak a világgazdaság keretében van az országok gazdaságföldrajzának értéke.” Helyesen jegyzi meg, hogy a százalékszámoknak nagyobb értéke van a jellemzésre, mert nagyobb az állandóságuk, de az abszolút számokkal alátámasztandók.

Kiemeli Hassert annak a tudásnak szükségét is, amelyet a nagyközönség tart földrajznak: a földrajzi nevek és térbeli helyük széles ismeretét. Nem felejt el rámutatni nemcsak a gazdasági életnek, de a gazd. helyzeteknek és az egyes tényezők és helyek gazd. jelentőségének változására (Witwatersrand 1884-ben: 1 kunyhó, 1900-ban: Délafrika legjelentősebb városa, Johannesburg). Ép így nem felejt el rámutatni a napilapok ár- és forgalmi híreinek, terméjelentéseinek és egyéb közleményeinek fontosságára a geografiára nézve.

Majd kiemeli a földrajz fontosságát a politikában. „A nagy reményekre jogosító dél-brazíliai német bevándorlást, amely egy zárt német néptömb létesítéséhez vezethetett volna, 1859-ben betiltotta a — túlkésőn (1896) ismét hatályon kívül helyezett — Heydt-féle rescriptum és fejlődését megszakította, mert a porosz kormány nem tudott tropusi és szubtropusi Brazília és a kettőnek lényegbevágón különböző életfeltételei között különbséget tenni.”

Hassert cikkének utolsó oldalai pladoyer a gazd. földrajznak az állampolgári nevelés szempontjából való fontossága mellett. Ebből kiemelhetjük: az egész népet politikára kell nevelni; a sajtó ugyan felvilágosít, de csak akkor van ennek értéke, ha az alap le van fektetve; ezért époly fontosak a földrajz magyarázatai, mint leírásai; a földrajz a honszeretet fejlesztője, a mélyebb, értelmesebb, tettekre serkentő hazaszereteté.

VIII. Krebs. Prof. Dr. Norbert (*Die Bedeutung der geographischen Karte*. 1—34.) értekezésének zöme a geografián kívül állóknak szól. Előttünk közismert dolgokat mond el. Kiemelni belőle csak azt szeretném, hogy a nagy kézi atlaszok nem pótolják az iskolai használaton kívül sem a művelt emberre nézve az iskolai atlaszt és hogy a térkép feladata térbeli gondolkodásra, térképen és természetben való kölcsönös meglátásra nevelni. A földrajzon kívüli térképi ábrázolásokkal — kartogramokkal — és a térképtartalommal kapcsolatban nélkülözöm a gazdaság-földrajzi térképek megfelelő megbeszélését: azt, hogy éppen ezeknek a térképeknek milyeneknek kell lenniök, hogy földrajzi célt szolgáljanak: pld. a Grofier- és Lecomte-féle kísérleteknek. A gazdasági tényeknek, ill. az emberi gazdaság eredményeinek egyszerű térképbe rajzolása még mindig csak statisztikai, gazdasági kartogramm. Kapcsolatba kell hozni a jelenséget földrajzi okaival (l. pl. az Egyesült-Államokbeli farmok nagyságának a klímával, a felszín szerkezetével s az acre értékével kapcsolata-

tos fejlődéséről rajzolt térképemet Cholnoky „Amerikájában“.) Nem mond véleményt az izochron s az ehhez hasonló vonalakkal egyéb tények egyenértékűit, pld. laksűrűséget, „egyforma erdő- és települési határokat“ (!?) ábrázoló térképekről, pedig ezen a téren is sokan vétkeztek a helyes geográfiai felfogás ellen. Igaza van Krebsnek, hogy: „a politikai érettséghez tartozik a térbelileg gondolkodni tudás. Ezt csak a térben magában lehet megtanulni, utazásokon vagy a tér ábrázolásának, a térképnek, tanulmányozásával.“ Érdekesek erre felhozott példái: hogy Durazzo Dyrrhachium történetéből tükröződő fekvéséből mindenki tudhatta, hogy Wied herceg csak „Durazzo királya“ fog maradni, mert Albánián innen uralkodni nem lehet; s hogy a térkép komoly szemlélete a Bagdad-vasút jelentőségét is való értékére szállítja le. Értékesebb, amit (a 26. l.-tól kezdve) a tanításról mond: Hogy ha a térkép értékét a későbbi életre meg akarjuk óvni, ami végtelen fontos, mert az állampolgárok akkor a mindennapi élet ezer politikai és gazdasági kérdését könnyebben és jobban fogják megérteni, akkor a térképnek nagyobb teret kell biztosítani a könyv és a tanár előadásával szemben. Krebs a középiskola legalsó osztályaiban már oly térképeket rajzoltatott tanulóival, segítség nélkül, csak a nagy atlaszok térképei alapján egyes jellegzetes tájakról (Kisázsia, Irán, Po-sútság), amelyeken fekvést, határokat, domborzatot, vizeket, klímát, növényzetet, települést, gazdálkodásmódot, közlekedő utakat, városokat jelentőségük szerint kellett csoportosítaniuk, ill. összeegyeztetniük és lehetőleg a kauzális kapcsolatokat felderíteniük. Itt talán ki lehetett volna mondani, hogy a térkép földrajzi feladata az, hogy fejezze ki a tájkaraktert, — s ezt bővebben is ki lehetett volna fejteni. Röviden visszatér erre a témára rövid befejező szavaiban, — amelyeket már nem a nagyközönséghez, hanem a szakemberekhez intéz. Itt is csak annyit mond, hogy szükséges volna a népsűrűségi, klíma, gazdaságföldrajzi, növényföldrajzi térképek tekintetében — amely tereken a divergáló kísérletek tömegeiben úszunk — egységes principiumokra jutnunk (kérdés, egészséges volna-e a hirtelen, talán korai megszorítás; desideratummként az ilyen különben sem sikerül, hanem magától hozza meg a fejlődés, ha sikerül megalkotni a tudományos szükségletnek megfelelő; erre kell törekedni); — a morfológiai átnézeti térképekről, amelyekhez az impulzust Passage adta meg (Physiolog.-morphol. Karten). azt mondja, hogy amíg a táj teljes fejlődéstörténete nincs kikutatva, rendszerint középalakok fognak maradni a javasolt morfografikus és morfogenetikus formák között. — „ha csak az autor nem szubjektív véleményét akarja lefektetni.“

IX. Wagner, Prof. Dr. Paul (*Geographischer Unterricht und Auslandskunde*, 1—29.) nem új iskolaszakot akar szülni és beskatulyázni. Az ő „külföldismé“-je „programm“, és értekezése az életnek, a küzdő, versenyző nemzetek állami életének szól. Ennek az életnek nehéz napjai, a háború, és csalódásai teremtették meg ezt a programmot: a közérdeklődés idegen területek iránt, nagy néptömegek — seregek és hozzátartozók — megismerkedése idegen tájakkal, — másrészt a külpolitikai hibák nyomán fakadó panaszok és vádak — Jobb diplomatannevelést követeltek előben.

De ez magában, ha jobban védené is az ország érdekeit, távolról sem elég arra, hogy megvédje. Nemesak annak kell ismernie nemzetének érdekeit s érvényesítésük világpolitikai lehetőségeit és akadályait, aki iskolai tanulmányainak vége felé diplomáciai pályát választott, hanem azoknak is, akik a diplomataikat irányítják, ellenőrzik, és a szavazópol-

gároknak, s az egész nemzetnek, mert kora ifjúságtól hazájuk érdekének átértésére és munkálására konzekvensen nevelt állampolgárok szolgálhatnak csak igazi támaszul annak a politikai munkának, amelynek gyakran rejtve kell küzdenie, messze előrelátva kell, hogy minden világpolitikai eshetőségre, kombinációra előkészüljön, s gyakran gyorsan, megbeszélések nélkül, de a nemzet egyértelmű érzésére és akaratára támaszkodva cselekedjen. A két főtulajdonságot ehhez: az önértetet és a türelmet csak széles rétegek állampolgári nevelése adhatja meg.

A német államok a háború alatt és főleg után egymás után siettek ebben az értelemben reformálni, ill. kiegészíteni tanrendjeiket: Poroszország (1917. I. 24.) és Szászország (1917. XII. 14., után Bajorország 1918. VIII. 31.). Itt a Geistbeck-féle tervezet „földrajzi államismének” nevezi „földrajzi ismeretek koncentrációját és összegezését az államesszme gyújtópontjában.” De ez a tárgy — földr. helyzet és következményei, kiterjedés és jelentősége az államra, határfejlődés különös tekintettel a tenger szerepére, az állam természetes erőforrásai és segédeszközei a felszín a geológiai, klímaviszonyoktól, alakulásától való függésükben, az állam belső rendje és a nép karaktere, — azonos azzal, amit Wagner „mélyített tájrajznak” („vertiefte Länderkunde”) nevez.

Ebben a tárgyban, vagy inkább programmban a geografust persze a tájrajz szerepe érdekli legjobban. De az idegen államok ismérése szempontjából messzebb kell nyulnunk. Wagner gondolatmenete azt keresi, hogyan felelhetnének meg jobban az állampolgári nevelés és különösen a külföldisme céljának jelenlegi tanrendjeink főtárgyai.

„Még a vallástudomány is magával hordja a földszagot.” A vallás is magán viseli a környezet és életmód bélyegét. Buddhizmust, izlámot, fetisizmust nem lehet megérteni keletkezésük helyének ismerete nélkül. De viszont ennek és a benne élő s azt jellemző népnek ismerete lehetetlen vallásának ismerete nélkül. És Wagner azt kívánja, hogy az oktatás, miután a gyermekeket apái vallásába bevezetve erős valláserkölcsei bázist adott neki, a felső fokon (azt nem mondja, hogy az hol kezdődik) ismeresse meg vele a világ egyéb főbb s a kulturfelődésre fontos vallásait. Kérdés, hogy mit szólnak majd ehhez a vallástanárok, de egészen bizonyos az, hogy a geografusnak is tudnia kell, ha a vallások elterjedésével foglalkozik, hogy mi azok jelleme, mely népektől indultak, melyekre hatottak; különösen a rituális szokások állnak gyakorta szerves kapcsolatban a környezettel (esőistenségek, a tavasz s a növényzet, a cerealiák, a hajózás istenségei, a körülmetélés, stb.). Nem mondja ki világosan Wagner, ami nézetem szerint fontos volna, hogy az ethnologia óriásilag megnőtt ismeretanyagának és az abból immár leszűrt nagyszámú és nagyértékű eredményeknek az oktatásban, a látkörnek szélesbítésében érvényesülést kellene nyitni. S a vallásoktatás mellett, azt tartom, a görög mitológia tanítása és az összehasonlító ethnologia világításában átalakítva nagy szolgálatokat tehetne a „külföldismének”.

A nyelvtanítás terén az olvasmányokat szeretné Wagner megreformálva látni. Az iskola feladata az, hogy az életre neveljen. A felismerés nem új, a megoldás késik. Az angol és amerikai iskola e tekintetben jobb a németnél. Az olvasmánynak azt a feladatot kellene szolgálnia, hogy az idegen népeket mai és mindennapi köntösükben ismertesse. Jó elbeszélések, modern írók novellái bevezethetik az idegen nép életébe, — sokkal jobban, mint a régi költők.

Ezek után nyúl Wagner a történelem- és földrajzoktatás elhatárolásához, amely probléma annál érdekesebbé válik, „minél inkább fordul

a földrajz a világesemények nyomása alatt a politika problémái felé“ —. Wagner szerint a történelem szintetikus, genetikusan, a földrajz analitikusan, oknyomozóan dolgozik. Ez nem egészen találó, — és Wagner maga mondja lejjebb, hogy a történelmi jellemzés nem kell, hogy okvetlen szintetikus legyen (pld. Kjellén, Ruedorffer). Épp így a földrajz sem tipikusan analitikus (pld. Brigham, Vidal de la Blache, Braun stb.). — „Ki foglalkozzék hát oly kérdésekkel, ill. eseményekkel, mint: a Dardanellák, a Földközi tenger jelentősége, Bagdad-vasút, keletázsiai rivalitások stb. — a történész v. a geográfus? Mindkettő.“ De ebből azt a következtetést vonja le, hogy a két tárgynak párhuzamosan kell haladnia és a földrajznak egyforma joga van a történelemmel a felső osztályokban való érvényesülésre.

És ezen a felső fokon volna hivatásunk az emberhez közelebb lépni. „S itt van az az iskolában eddig kevésbé számbavett szak, amely átmenetként a fizikai földrajzról akár az antropogeográfiára, akár a tájraizra kitünően alkalmas — s ez a néprajz.“ Ennek az első hallásra talán kissé csodálatos megállapításnak az az értelme, hogy a néprajz a primitív népek egyszerűbb életének s a földtől való függő viszony világosabban érthető magyarázatával propedeutikája lehet az antropogeográfiának, mint — mondjuk Schlüterrel — „kultúrföldrajznak“. A függési viszony nem csekélyebb, csak bonyolultabb. Ha az ember át is alakít, függetleníti is magát egyes befolyásoktól, maga állapítja meg, hogy mikor és hogyan akar bizonyos természeti erőket felhasználni, minél több ilyen erőforrást nyit meg, annyi új függő viszonyt is teremt. Elég a szénbányászatra reámutatni. A háború és az angol nagy sztrájk megmutatták az egész kultúra és civilizáció függését ettől az egy erőforrástól.

Wagner — Geistbeckkel együtt, és helyesen — nem gondol szisztematikai néprajzra. Ebből elég, amit minden jobb atlasz néprajzi térképe tanít. Egyes kiválasztott népfajok, ezek kultúrája és ennek a tájból fakadó gyökerei — ez kell. Wagner praxisából ajánlja: az ausztráliaiakat, pápuákat, szamoaiakat, busmannokat, szudán négereket, eszkimókat, prériindianusokat. — Óva int az általánosítások túltengésétől. A tanulónak nincs elég kritikája Ratzel gondolatmeneteinek követéséhez. Ezért Wagner az általános emberföldrajzot csak azon jelenségekre szorítaná, amelyek az egész földre kiterjedő leírást követelik: államok és kolóniák, világkereskedelem, közlekedő hálózat. Különben pedig „Landeskunde“ az egyedüli helyes keret. Okozati összefüggésben, esetleg forrásmunkákból is készítve kis kivonatokat, egységbe fogni egy országra vonatkozó minden ismeretet, ez élesíti világpolitikai életre az ifjúság eszét, és vele a népek erejét.

A világgazdaságot azonban nem lehet igazán megérteni, csak a magángazdasági egyszerűbb viszonylatokból. Ennek az ismeretűtnak alapjait a számtannak kell leraknia, amelyről lassan át lehet lépni a statisztika terére. Ha pedig a világgazdaság szisztémáját már megismerte az ifjú, akkor alkalmat kell neki még adni a sajtó egyes gazdasági cikkeinek önálló feldolgozására. Így kell az összes tárgyak segítségével építve az érettségiző ifjút végül közvetlenül bevezetni, belehelyezni a jelen gazdaságpolitikai problémáiba, életébe.

De az összes tárgyak közt a főfeladat a földrajznak jut és azért zárjuk talán Wagner azon szavaival, amelyek egyenest a geográfusnak szólnak: „A földrajz, amely soká a másból el nem helyezhető ismeretek gyűlhelye volt, alig, hogy rászmúlt jobban sajátos feladataira, ingaszerűen lengeni kezdett az egyoldalúan geológiai-morfológiai irány és a gazda-

ságiak és a politikus túlzott hangsúlyozása között. Mostanság politika a tromf. Ne feledjük ezen kívülről jövő lökésekkel szemben soha, hogy csak egy mindenre kiterjedő táj- és államrajz (azt hiszem ez a kettős fogalom fejezi ki legjobban a német Länderkunde értelmét. T.) adja meg a biztos alapot a jelen politikai átértésére. — s ezt a tudást csak mi, geográfusok nyújthatjuk. Ne hagyjuk tehát magunkat elterelni szak-tudományunk meggyéjéről és ne foglalkozzunk politikával politikai földrajz helyett.“

X. Lampe, Prof. Dr. Felix (*Der bildende Wert des erdkundlichen Schulunterrichts*. 1—103.) értékezésében a kilenc előbbi értekezés „tudósaival“ szemben „az iskola embere“ szólal meg. De összefoglaló és mély gondolatainál fogva egyike a legértékesebbeknek a sorozatban. — „A tudomány a nevelésügy szempontjából eszköz a cél szolgálatában.“ A nevelés célja azonban változik a korok törekvései és a mindennap eseményeinek behatása alatt. „És minél szétéptettebbé válik kultúránk, annál vitásabbá válik egyenes és tiszta nevelésirányok megállapítása“. „E kettős bizonytalanság folytán mérik a tudományszakok iskolai értékét is a tudománynak biztosabb mértékével, habár ez csak eszköz is.“ Lampe a nevelés és oktatás mértékével akar mérni. Új utat választ, de azon követni nem egynek közülünk tanúltság és élvezet lesz.

Spranger, a lipcei filozófus (1914.) az embereket életformák szerint osztályozza, amelyekhez hajlam és nevelés szerint tartoznak. Vannak: gazdasági-, hatalomszomjas-, szociális-, szépművészeti-, művészi-, tudományos- és vallásos természetek. „Mindannyiuknál a tanítás tárgyai iránti érdeklődés mértéke a tanuló és a tantárgy természetének korrelációjától (Wahlverwandtschaft) függ.“ Hogy ez az érdeklődés a földrajzra nézve hogy áll, arra megtaláljuk a párhuzamot a föld fölfedezésének történetében. A haszon, drágaságok keresésére, hatalmi-, hódításvágyra és a tiszta tudományosból eredőkre nem kell példákat keresni, de a szép iránti érzék is közrehatott egyeseknél, a legkiválóbbak közül is (Humboldt) s a tömegeknél (turisztika) egyaránt. Kevésbé rokonok a geográfiai érzékkel a szociális és a vallási. — Lampe a térképben is megtalálja a differenciációt: tudományos — Ptolemaeus, hatalmi — Tabula Peutingeriana, kereskedő — iránytűtérképek, vallási — körtérkép. Ugyanezt át lehet vinni korunkra is.

„Ameddig egymás után és egymás mellett többféle életformák léteznek az emberek között, a pedagógia az életörömök és -célok szerint törekvéseiben változni fog, — s a földrajz a maga nagy változatosságával alkalmazkodni fog az emberiség földi otthonának egységes képben való felfogása iránt felmerülő szükséglethez, — korántsem a tudománynak tartalmában és kutatómódban való bizonytalansága jeléül, hanem jeléül annak, hogy milyen erősen van behorgonyozva az ember lelki életének szövevényébe.“ A praktikumra nézve ebből a felfogásból vont következtetések: más legyen a humanisztikus, más a reáliskola geográfia, mert más a tanítványok hajlama; — az iskolában azonban túll kell lépni a földrajztudomány definicionális kereteit, tanítania kell olyat, aminek iskolai szakja nincs, — de csak saját egységesítő jellegének megővésével maradhat képező, nevelő hatású. Tárgya sokoldalúságában és a korokon át változó emberi világfelfogáshoz alkalmazkodásában látja Lampe a geográfia jellemét. Ha teljességre törekszünk, akkor ehhez hozzá kell tennünk azt, amiben Hettner (u. e. könyvben) a földrajz erejét látja: hogy egyesíti magában a valóság két nagy, különben szétválasztott körét és a természettudományi megismeréstől hidat épít a tör-

ténelmi és szellemtudományi megismerés felé. Annnyival inkább kell így kiegészítenünk, mert hiszen ez a magyarázata az alkalmazkodásnak, a filozófiához sokban hasonló evolúcióknak és a túlsúlynak, amelyet koronként egyes irányok nyertek. „A földrajz az élet relativitásai közepette áll”, de egységével közreműködik ezek kiegyenlítésén és összekapcsolásán. És sokoldalúságával kiváló nevelő eszköze a különböző hajlamokra, tehetségekre, „életformákra” tagozódó emberiségnek.

Lampe szerint a földrajznak egysége leginkább mint tértudományban jut kifejezésre. A tér földrajzi felfogása a matematikai és művészi felfogás közt, középpont áll. A teret nem méri önmagáért, a tér neki „szinpad”, tartalmát fogja fel. A mat. felfogástól élesen különbözik így *érzéki*leg, de minden szubjektivitást kikapcsolva, a művészettel szemben *igazságot* keresve. A számokon túl értékelni, a rajzban, meglátásban mérni s a horizonton túl következtetni tanulni, ez a feladat a földrajztanításban. A térkép is ezt fejezi ki. Mennyivel többet mond és főleg jelez, annál amit érzékiileg látunk rajta. A geográfiai tértudomány metodikai helyzete ezeknél és sok más tudománynál nehezebb. Nem áll szemben tárgyával, hanem benne. A természettudományokkal szemben több fantáziára van szükség, absztrahálni kell időponttól és helytől (nézőponttól), és a geográfiai individuumok variációja is sokkal nagyobb és főleg komplikáltabb, mint bármely természettudomány tárgyaié. A művészettel szemben azonban állandó összehasonlítás és értékelés az individualitások között. A praxisban ez kifejezésre jut a térképkompozíció képességében, mert jó térképelés a tájkarakter helyes kifejezését jelenti, a helyes térképolvasás a különböző tájkarakter összehasonlítás és gyakorlat alapján való helyes felfogását. Itt rejlik a kartografiának, mint a tértudomány segédeszközének feladata. A geográfiai felfogás a speciális karaktere és nehéz volta a „makrokozmikus felfogásban” van, amelyre Penck a Mitt. d. preuss. Hauptstelle f. naturwiss. Unterrichts 2. füzetében mutatott rá: A geográfiai térbeliség felfogására tanítva a téregységek abszolút méreteinél sohasem állhatunk meg, de állandóan fel kell költenünk a tér és az idő reaktivitásának képzeit. Hogy csak egy példával éljünk: a népek térszükségletének változása foglalkozás, kulturfok, stb. szerint magában is relativ, de ezen felül kölcsönhatásban a szociális viszonyokkal.

A térbeliségen kívül az *okozati kapcsolatok* juttatják kifejezésre a földrajz egységét. Ezeket a tudományos munkában a kategóriák felállításával, a földrajz anyagának szisztemizálásával ismerjük föl, — de minél jobban tolódunk a földrajz emberi szárnya felé, annál nehezebb lesz ez. Ezeket szélesen és érdekesen fejti ki Lampe. A példában (Arabia) érdekesen állítja szembe a német kauzalitást kereső felfogást az angollal, amely jobban van a valóságra irányítva — s Lampe maga is ez előtt hajlik meg, mondván: „A földrajz valóságmegfigyelés, — leírás és lehetőség szerint valóságmagyarázat tekintet nélkül gondos tisztasággal elhatározott tudománysszakok határait.”

Az egységet bizonyító okozatiságnak a természetben szükség-, v. törvényszerűség felel meg. Ez kielégíti a szemlélő-embert, ezt keresi a külsőkben, mert hiánya bizonytalanság érzetét kelti. A belső életben az érzés harmóniáit, egységét keresi. A földrajz — mint kultúrtényező is — új értékre jut. „Természettudomány, de amely bámulatatosan gazdag a jelenségek kölcsönös okozati kapcsolataiban, — de egyben — egységes felfogásra törekvésében — szellemi tudomány is. A természet törvényei szabta jelenségek általános érvényességétől szabad egyéniségek

individuálisan érvényesülő önállóságáig mindent átölel a geográfus, hogy megrajzolja a földfelszín valamely darabjának képét — a testi világban uralkodó kauzalitástól a lelki élményig, amely az embert a környezet életébe belenyúl, azt maga részéről formálni, befolyásolni készíti. “A földrajz tehát kauzalitástól teleológiáig mindent egybekapcsol. Lampe helyesen ismeri fel, hogy egyoldalúság volt, amidőn az utolsó században a geográfiát teljesen függetlenítették teleológiai gondolatmenetektől és csak a tiszta természettudományi kauzalitást keresték, Igaza volt, mert ezzel falat emeltek, amely a geográfiát feladatának teljes kimerítésétől elzárja. Rickert (Die Grenzen der naturwissenschaftlichen Begriffsbildung) nem ok nélkül beszél — bár így röviden kimondva talán túlzásnak látszik — a történeti diszciplinák nagyobb életközelségéről. A szintetikus földrajzra ez még sokkal inkább áll, még sokkal szélesebben, egészebben fogja át az életet. A tájat nem lehet egyedül a tiszta intellektussal átérteni. Az intellektusnak, mint Bergson (Synthese créatrice) kifejti, meg kell értenie, hogy az élet sem az egy, sem a sok kategóriába nem fér bele és sem mechanikai kauzalitás, sem célirányosság nem kielégítő magyarázatai az élet történésének. S ha Rickert azt látva, hogy a közvetlen élet intuitív megértésével egymagában még nem tettünk tudományos lépést, hanem hogy a fogalmi gondolkodásnak is közelebb kell kerülnie az élethez, mint a természettudományokban történik: a szintetikus földrajz az a tárgy, amely ehhez közelebb viheti, amely az interkauzális kapcsolatokat kitértíti az összetartás intuitív — részben lerakodott gondolatmunka segítségével való — átérzésével. A földfelszín életét nem lehet egyedül a kauzalitás alapján megérteni, — mert abban is igaza van Rickertnek, hogy „jede wissenschaftliche Erfassung des Unmittelbaren schliesst irgend eine Umformung und damit zugleich eine Abtötung des Lebens ein.“ Ezt teljesen eliminálni lehetetlen, de minél kevésbé analízálunk, annál közelebb járunk az élethez. És így Lampenak igaza van, ha a földrajzoktatásban ezt a feladatot is keresi — amelylyel az oktatás határain részt kér és hézagot pótolhat a nevelésben, a lélek, lelkiület, s a természettől függő és független cselekvés összevetésével a szabadakarat formálásában.

Az ember munkájának értékelésében, kultúra és természet hatásainak elemzésében objektív oldalról kívülről is újra rábukkanunk — mondja Lampe — a Spranger-féle emberi életformákra, amelyek kulturhatásaik módjaiban tükröződnek. Másképp alakít és befolyásol a hatalmi, mint a gazdasági, másképp a művészi lélek. A földrajzzal körüljárva a földet, a tanuló megtanulja ismerni a különböző történelmi fejlődéssorok, világnézetek, népek kulturáit, különböző fejlődési stádiumaikat. És azt fogja látni, hogy a híres természetfölötti uralkodást a természettől való nagyobb függés árán, a fokozott élvezeteket keményebb munkarabszolgassággal vásárolta meg az emberiség. A gazdasági az emberi kultúra legáttekinthetőbb, megérthetőbb formája. De benne alkalmas eszköz nyertünk az egész kultúra és az idegen körülmények közt élő népek és emberek s magunkéitól különböző hajlamú — „életformájú“ — emberek alkotásainak, cselekvéseinek, lelkiületének megértésére.

Az állam kultúralkotásainak földrajzi beállítása is nevelőhatású, — az állampolgári nevelés szempontjából, — amit, mint fent láttuk, Wagner úgy nevez, hogy: az ifjúság politikaiásítása. Politikai tanulságok alapokai is gyakran földrajziak. A historizmus gyakran ragad arra — „historia est magistra vitae“ — meggondolás nélkül mindig hangoztatjuk, — hogy a nagyon is más viszonyokon felépült múltból próbáljunk

útmutatást keresni a jelenre. „A politikai földrajz értéke a jelenhez való közelségében, —közvetlenségében — van.“ Geistbeck (Grundlagen d. gogr. Kritik. 1918.) a földrajzi tudomány fejlődésének három fokául a táj- és országismét, a gazdasági földrajzot s a földrajzi államismét jelöli meg; — mire Lampe megjegyzi, hogy nem szabad felednünk, hogy gazdasági és állami kultúra az emberéletnek csak két alakja, igaz, azok, amelyek vonatkozásai a földfelszín életéhez a legvilágosabbak. De nem lehet figyelmen kívül hagyni a többi életnyilvánulást s ezek közül különösen kiemelni a másik kettővel sokban — házak, házformák — kapcsolt művészt. „Az emberi élet nyilvánulásaival, műemlékekkel tarkított vidék mindig teltebben hat.“ „De ebben sok a szubjektív elem.“ És felvetődik a kérdés, mennyiben földrajzi elemei a tájnak a művészi alkotások? Ezt minden egyes esetben külön kell eldönteni, mert nemcsak a művészeti szempont irányadó. — de igen gyakran a történelmi, avagy a fekvés szempontja.

„A földrajzoktatás másik nagy értéke a széperzék formai képzése mellett a földrajzi tartalomnak szép szavakban, esetleg rajzban való bemutatásának elsajátítása . . . Ebben rokona a földrajz a művészetnek, az egyes benyomásokon túli megismerésre törekvése: tudomány . . . A földrajzi természetleírás más, mint a közönséges természet-bámulat . . . Első tekintetre nem jogosult emberi mértéket vinni bele a természetszemléletbe, de már jogosultabb az a kérdés, vajjon egyezik-e a településföldrajzi ritmus a táj képében a morfológiaival (a falvak fekvése, utak alkalmazkodása, stb.)? . . . A geografus, bármily erős gyökerekkel kapcsolódik tudományra a természetkutatásba, nem képes magát kivonni az ember belső — akár esztétikai, akár ethikai, vagy szociális, vagy vallási — életének jelentősége alól, ha megfigyeli, milyen roppantul különbözőleg hatnak a külvilág behatásai a különböző népekre. Egyik helyen egész énjüket beleprojiciálják a környezetbe, mások olyan józanul tekintik környezetüket, hogy a szubjektivitás helyét valósággal érzéketlenség váltja föl . . .“

Az embertársak és a javak különböző életkörülmények, célok, okok, földtájak szerint való józan ítéletű megítélése által „pártatlan állásfoglaláshoz“, objektív ítélthez vezet a geografia. „De tény, hogy bizonyos *relativizmus*hoz is, amely nem ismer abszolút érvényű értékeket . . . Ismerni kell e felfogás előnyeit és hátrányait egyaránt, hogy a tanítás értékes lehessen . . . Mert akkor a földrajz a relativitásnak magának relativitását is tanítja . . . visszanyúlva a földrajzi szemléletben a természettudomány nagy, nyugodt törvényszerűségeire.“

Ezek a Lampe 25 oldalas, vonzó fejtegetéseiből kiemelt idézetek, azt hiszem, elég világossá teszik felfogását és perspektívát nyitnak még inkább mint a tudománytan szempontjából a tanításából és a neveléséből. Remélem, hogy új gondolatkört nyitnak az ifjúságén kívül a nagyközönség s a más szakos tanári körök felvilágosítására s fegyvert adnak a geografia térfoglalásához a középiskola felső osztályaiban.

Lampe előadásának második része — ellentétben az előbbieken kifejtett „soha el nem érhető ideálokkal“ — ténybeli dolgokkal foglalkozik: a *különböző korú, nemű és hajlamú ifjúságnak földrajztanulásával*. Alapprincipiuma, híven a Spranger-féle formákra alapított eddigi fejtegetéseihez is: a nevelésen nem szabad a nevelő óhajának uralkodnia, hanem a tanítvány természetéhez kell azt alkalmazni.

„A gyermek fejlődése ismétli a népekét.“ A szűk haza ismeretén kezdve a megismerés törekszik életterét nagyobbítani. A hon fogalma a tanuló korának növekedésével mind szélesebbé válik . . . és mélyebb lesz.“ És mélyebbé lehet, mert végtelen tanulást rejt magában minden táj. „Az otthon az egyedüli tér — eltekintve néhány incidentalis rövid utazástól — ahol a tanítás mindig az élő valóságot használhatja a folyton új és mind nehezebben felfogható feladványoknak taneszközeként.“ „De az otthon védelme és az otthon művészete egyben a szociális és politikai nevelést is elősegítik.“

A középiskolai tanulónál a nemi érettség beállásának momentumára oly fordulópont, amelyen innen és túl egészen másképp kell tanítani Lampe szerint. Előtte az emlékezőtehetség kifejlesztése a főfeladat, utána a személyiség kifejlődése dominál és a súlyt az ítélet fejlesztésére kell helyezni. Ezért is kell földrajzt tanítani *alsó* és *felső* fokon. A túlnehéz, kauzális gondolat sorok alsó fokon tanítása — amire a földrajznak a felső osztályokból való kizárása kényszerít — az elmét megerőlteti és a tárgyat gyűlöltté teszi. „Minél fiatalabb a tanítvány, annál kevésbé érdekli a tisztán tárgyi, és annál inkább a személyi tartalom.“ Itt könnyebb a történelem és vallás tanolga, nehezebb a földrajz, amely az embert inkább tömegnyilvánulásaiban tekinti. Az emberi kultúra haladását csak a nagyobbak értik, a kisebbeket mindig jobban fogják érdekelni személyek, hősök. Kultúrhős pedig kevés van. Ha nincs, költeni kell. Lampe Sven Hedin „Sarktól sarkig“ c. kitűnő ifjúsági könyvét említi. Magam többször, főtájkári jelentésben is rámutattam az élénk, akár költött leírások didaktikus erejére; bevallottam, hogy tízszer több geográfia maradt memoriámban May Károly történeteiből, mint a gimnázium alsó osztályaiban fejembe vert tankönyvekből. „Az első években a személyi tartalomra érzett szükségletet úgy kell kielégíteni, hogy minél élénkebben ragadjuk meg a képzetet, hogy ezáltal tisztára tényleges helyismeretet teremtsünk a gyermek fejében.“

A gyermek már iskolaköteles kora előtt is üz analízist és szintézist, de másképp mint a felnőtt és mint a geográfus. Az ő környezetfelfogása a primitív emberéhez hasonló: az osztatlan megjelenési forma szerint fogja fel a környezet tárgyait, nem disszociál — és ugyanakkor tudatosan nem asszociál. Ezekre a primitív emberre vonatkozólag röviden rámutattam „A földrajzi gondolat története“ c. könyvem II. fejezetében. Általános vonatkozásban — s a gyermekre vonatkozólag is — Lester Ward fejtegette szociológiájában a közömbös érzetek kidifferenciálódását magyarázva az egyszerű észrevételből (intuitio), a tárgy valamely tulajdonságának gondolatán (perceptio), az egész tárgy felfogásán (conceptio) keresztül, a perceptusok és conceptusok összevetéséből keletkező ideatioig (első ítélet), a bonyolult ideatioig (logikai gondolkodás) s az általánosításig. A gyermek nem általánosít, a környezet képéből egyes feltűnő, neki tetsző momentumokat ragad ki. „Ebbe az ifjúkori analízisbe kapcsolódik az alsó osztályok földrajztanítása és ne kényszerítse a fiatal ész túlkorai térbeli és logikai szintézisekre, tájrajzi vagy általános földrajzbéli összefüggésekkel ne terhelje“ . . . „Még az első osztályon túl sem lehet a földrajztanítás valódi tájrajz, vagy általános földrajz — de adjon élénkítő részekkel fűszerezett topografiát . . . Figyeltessen meg mindenekelőtt, főleg mindent, ami mozog és fejlődik és ebből vezessen rá egyes következtetésekre . . . Téves azt hinni, hogy a gyermek érdeklődését idegenszerű dologgal lehet legjobban és kell felkelteni, tehát korán kellene már idegen tájakkal és földrészekkel foglalkoztatni.

A látszólag jól ismerőten, otthonosan az öntudat által még fel nem fogottat meglátni, megfigyelni tanulni érdekesebb és értékeesebb . . . Ezen épülhet fel az a sokkal nehezebb probléma: beleélni tudni-magát idegen körülményekbe, tájakba, összehasonlítani tanulni . . . A szemléletes, tárgyi gondolkodás — amelynek Wardnál az ideáció felel meg, ez az elsődleges megfigyeléseken alapuló, a panteizmussal (e szót Lampe is használja) rokon állapot — a gyermekhez közelebb áll, mint a fogalmi, s közelebb áll a környezetformáló, alkotó vágyhoz, amely a gyermekben korán nyilvánul. Ez pedig újra olyan ajtó, amelyen a gyermek lelkéhez lehet férni: homokból hegyeket építeni, folyókat, tavakat vájni az udvaron, kertben, később céltudatos kísérletek formájában az iskolateremben is (l. Teleki: A homokasztal, Földr. Közl. 1914. V. füz.), plasztilinából domborműveket gyúrni, mintázni, majd izohipszákat rájuk vezetni, rajzolni, fényképezni. Mindezeknél jegyezzük meg — úgymond Lampe — hogy a gyermekeknek a lényeg felfogásához túlzás kell. Majd figyelmzettet a három előforduló főhibára: technikailag túlsókat követelni, — tárgyilag túlnehezett összehalmazni, — csak rajzolni.

Az alsó fokon tehát tanítsuk mindazt, amit nyers tárgyi ismeretként kell az egész életre magunkkal vinnünk, — tanítsuk meg addig, míg a memoria élénk és fejlődik. Mert az érettséggel (pubertas) az agyvelő gondolkodó, kereső elemei kezdenek fejlődni, — a kauzalitás uralkodik, az ifjú ész absztrakciókra, szisztematizálásra hajlik. A képzelet maga is megváltozik s a művészi felé kezd fordulni. Öntúlbecsülés, az ítélőképesség tapogatódzása, lelki egyensúly tusái, szabadságvágy jellemzik ezt a kort. „Ebben a korban az emberföldrajz nyújthat az altruizmus és egoizmus, társulási és magányt sóvárgó vágyak közt ingadozó ifjúságnak gazdag tudásanyagot kezdetlegesebb népek természetfűggésének köréből.“ Ez az anyag magától tanít és nevel; a tanár ne vigye bele szubjektív nézeteit.

Ebben a korban kezdenek világosabban differenciálódni az emberek hajlamaik (Spranger-típusok) szerint. Ez a pályaválasztás kora. Az önálló gondolkodás kezd kifejlődni. Itt a földrajz jobb szolgáltatásokat tehet a történelemnél, Lampe szerint; a történelem eseményeket hagyomány-szerűen közöl, a földrajznak mélyen be az emberföldrajzba erős alapokat ad a természettudományi törvényszerűség. Itt egy kis túlzással van dolgunk. Épen a Lampe hangoztatta lelkületformálás szempontjából. A földrajznál pedig épen a törvényszerűségek folytán s ép ezen fókán a tanításnak óvakodjunk leginkább az általánosításoktól. Mert ebben a korban nagy erre a hajlam s ép ezért ajánlja is Lampe a táj- és országismeretnek az alsó, az általános földrajznak a felső osztályokba helyezését, míg a koronát ismét a tájrajz alkossa — ezúttal az igazi tájrajz — azon a fokon, amikor az ifjú már képes az egyes megfigyeléseket egységesen átfogni.

A korhoz hasonlóan a nemek különbsége is befolyásolja a tananyag kiválasztását és a módszert. A nőknél jobb memoria, hajlékonyabb utánzó-képesség, hajlam túl nagy s túlgyors általánosításra és nagy szubjektivitás, a férfínnemnél több alkotókedv, több egyéniség a felfogásban, erőteljesebb szintetizáló képesség; főleg a kategória alkotásra — világosan megszabják a földrajz gazdag tárházából való anyagválogatásunkat. A tanárral szemben pedig a földrajzoktatás ép ezért nagy igényeket támaszt. Nem elég szaktudása. Pszichológiára és ítéletre van szüksége. Másképp kell minden gyermeket tanítania otthoni környezete szerint: a lapályon, az Alpokban, tengerparton stb. A városi gyermek élénkebb,

de felületesebb, a falusi alaposabb, nehézkesebb. Utóbbinak sok szemléleti anyagot kell nyújtanunk, előbbit meg kell tanítani néhány jól kiválasztott kérdésre koncentrálni.

Nem kívánok Lampenak a középiskolai oktatásra vonatkozó fejtegetései fölött kritikát mondani. De ép azért szükségesnek tartottam az egész ismertetés megfelelő kiegészítéseül ezeket elég részletesen kivonatolni, hogy középiskolai tanáraink ítélhessenek maguk. Sok argumentumot olvashatnak e fejtegetésekben más szakosok s az oktatásügy irányítói a földrajzoktatásnak a felsőbb osztályokra kiterjesztésére. És e tekintetben Lampével együtt Kant szavaival zárhatom hosszúra nyúlt mondandóimat: „A gyermekeket az emberi nem állapotának a jövőben minél jobbra tételére, tehát az emberiség gondolatának és ennek rendeltetésének kell nevelni.”

Apróbb közlemények.

Egy spanyol geográfus Magyarország feldarabolása ellen. (A madridi földrajzi társaság 1920 februárius 20.-án tartott nyilvános ülésén felolvasott tanulmány. Szerzője *Don Abelardo Merino Alvarez*. Közli a Boletín de la Real Sociedad Geográfica, Tomo LXII, Madrid 1920, a következő cím alatt; *Contra el principio de las nacionalidades*.)

Az entente-hatalmak politikusai már a háború kitörése előtt, még inkább a háború folyamán s annak befejezése után a *nemzetiségi elv*, a nacionalizmus jelszavát igyekeztek minden eszközzel háborús céljaik elérésére felhasználni.

A nacionalizmus francia szószólói most lelkenedezve örülnek a nemzetiségi elv diadalának, amely nézetük szerint a különböző békeszerződésekkel létrehozott új államok kialakulásában kifejezésre jut. *Laurent* szerint a nemzetiségek politikai feltámadásában egyenesen a Gondviselés munkája nyilvánkozik meg; *Deloche* szerint: „tiszteletre és rokonszenvre méltó tény; szent mű, mert nem is emberi mű, hanem a legfelsőbb lény munkája,“ (!)

E föllengős állításokkal szemben a pártatlan spanyol tudós a kérdést veti föl: „Vajjon a háború után keletkezett államok valóban *nemzeti államok-e*? Megfelelelnek-e hát annak a meghatározásnak, amelyet a nemzetiségi elv apostolai felállítottak?“

E tekintetben irányadónak veszi *Mancini* definícióját, amelyet *Littre*, *Bluntschli*, *Maurice Block* sok más íróval együtt elfogadtak, s amely szerint:

„Nemzet az egységes területen élő, egyféle származású, egy nyelven beszélő emberek természetes társasága, amelynek élete és társadalmi öntudata közös.“ Tehát: egységes terület, egységes faj, egységes nyelv, — egységes közéletben egybeforva.

Ez a meghatározás azonban szerzőnk szerint is — egyáltalán nem illik az ujonnan létesült államalakulatokra.

Ezek az új államok először is nem egységes területek, *nem természetes földrajzi egységek*. Az ujonnan keletkezett államok egyike sem alkot földrajzi egységet. Ezt a tényt szerzőnk valamennyi ujonnan keletkezett

államról kimutatja, — úgy az Oroszország területéből keletkezett *tizenegy* köztársaságról, mint az osztrák-magyar monarchia területén osztozó új államokról.

Ami bennünket legközelebből érdekel: *Rumániára* nézve megállapítja, hogy jelenlegi terjedelmében ez ország centrumául és tengelyéül az Erdélyi Havasok lakatlan hegytömege szolgál. Természetes határai csak ott vannak, ahol a Dnyeszterig, a Dunáig, a Fekete-tengerig ér. Ám az Erdélyi Havasok és folytatásukban a Kárpátok nehezen leküzdhető gátat vetnek az előbb a magyar korona alá tartozó, most Rumániába kebelezett ország-résszel való közlekedésnek. A Bánság s azok a vidékek, ahol Arad, Nagyvárad s több más város fekszenek, „*elválaszthatatlanok a Tisza altöldejétől.*“ Bulgária felé is mesterséges a határ Tutrakantól Várnáig.

Jugoszlávia határai ugyancsak szeszélyesen vannak megszabva. Ezek egy helyütt átvágnak a Karszton, aztán a Muráig érnek; egy darabig a Drávát követik, de aztán kelet felé átsapnak a Dunán, sőt a Tiszán is. Délen a határvonal ugyancsak szabálytalanul csapong Albánián és Macedónián át; a Vardar völgyének déli részét Gö.ögországnak hagyja. Vízrendszere nem egységes; egyes folyói a Dunába s így a Fekete-tengerbe jutnak; mások a Szaloniki-i öbölbe, ismét mások az Adriába.

Csekoszlóvakia hosszú és keskeny földszalag: hosszában 900 kilométer, széltében csak 200. A tulajdonképeni Csehország maga, mint a felső Elbe medencéje, természetes földrajzi egység, de már Morvaország a Morva folyóval a Duna völgye felé nyílik; Sziléziának annektált része az Odera rendszeréhez tartozik, Szlovákia pedig a Kárpátok rendszeréhez.

„Ezzel szemben“, — mondja a pártatlanul ítélő spanyol geográfus, — „a szerencsétlen Magyarország meg van fosztva Felföldjétől; ezenfelül még sokat veszített természetes területéből, füves síkságából, sőt még a Duna-Tisza folyóközéből is, — *mindezt a győzők nagyobb dicsőségére.*“

Ami a *faji és nyelvi* egységet illeti, az épp oly kevésbé van meg az az új államokban, mint a földrajzi egység. „Ki tudná megállapítani, — mondja Alvarez, — hogy a *rumánok* voltaképp mily néprajzi csoporthoz tartoznak?“ A régi dák és géta lakosok kétségkívül keveredtek latin vérral is; de nagymértékű volt a keveredés a keltákkal és bessenyőkkel is. Azonkívül Besszarába lakossága csak részben rumun; a többi orosz, bolgár, görög és német. Erdélyben és a Bánságban a különböző fajok valóságos labirintust alkotnak; ott vannak a rumunyon kívül a székelek, szászok, magyarok. Dobrudzsában a rumunok kisebbségben vannak, a lakosság legnagyobb része török, tatár, bolgár, orosz és zsidó. Magában a régi Oláhországban és Moldvában sok a cigány és van százezernyi zsidó is.

Ugyanígy kimutatja a szerző a néprajzi egység hiányát Jugoszláviában és Csekoszlóvákiában is, kiemelve, hogy a tótok nem csehek, s szándékos elcsehesítésük egy cseh író (Niederle) bevallása szerint is eddig nem járt semmi eredménnyel. A szerb pedig nem horvát; ennek a két nemzetnek különböző a történeti fejlődése; a nyugati műveltségű horvát a szerbet még mindig keleti népnek tekinti.

Ezeknek a földrajzilag nem egységes, néprajzilag nem homogén új államok különböző alkatrészeinek *történeti fejlődése* is különböző. A háborút megelőzőleg fennállott kisebb Rumánia is csak a múlt században keletkezett a havasalföldi és moldvai fejedelemségekből; Dobrudzsá múltja török és bolgár uralom alatt folyt le; Erdély mindig külön életet élt, műveltsége magyar és német eredetű. Éppen így külön története van a cseheknek és

tótoknak. Jugoszláviában más a szlovének, más a horvátok, ismét más a szerbek történeti fejlődése.

Ezek szerint ez új államok *semmiben sem* felelnek meg a nemzeti-ségi eszme követelményeinek. Mi hozta őket létre? — kérdi a szerző.

— Semmi más, mint a nyugati entente államoknak a nacionalizmus álarcja mögé rejtőzött *imperializmusa*. A nemzetiségi elvet annak idején már Napoleon is felhasználta a maga hódító céljaira. A németeket a maga főnhatósága alatt egyesítette a Rajnai szövetségben; Lengyelországot feltámasztotta, de nem biztosította fennmaradását; Ausztriától elszakította az „illyr“ provinciákat, de francia uralom alá helyezte. Most pedig a győztes államok arra használják fel a nemzetiségi elvet, hogy maguk mellett ne engedjenek fennállani versenyképes, egyensúlyozó államalakulatokat. Az, amit nemzetiségi elvnek neveznek, voltaképp nem más, mint a „*divide et impera*“ elve.

Ilyformán a nagy háború bomlási-folyamatot indított meg: a nemzetiségi eszme segítségével hívásával destruktív és hátravető munkát végzett, Atomizálta Közép- és Kelet-Európát, amelynek térképét jelenleg a különböző nemzetiségek törmeléke borítja. Ezzel századok egyesítő, építő, civilizatórius munkája dőlt meg. Az új államok között áthághatatlan válaszfalak emelkednek; természetellenes elszigeteltségben élnek; a faji és nyelvi egységet csak most akarják nyers erőszakkal, a más fajú lakosok üldözésével és kiirtásával megvalósítani.

Ezzel szemben az emberiségben mindig megvolt az a törekvés, hogy nagyobb *szupernacionális* egységekben tömörüljön, amelyek a faji ellentéteket elenyésztetik.

Ilyen egyesítő, nemzeteket egybeforrasztó elv volt a kereszténység. A germán invázió Európát tarka nemzetiségi mozaikká változtatta; ezzel szemben támadt fel az új keresztény római császárság ideálja, amelyet Nagy Károly testesített meg. Ennek a hatásnak nyomában a keresztény Róma műveltsége és jogrendje nyugaton nagy államokat hozott létre, amelyeket ugyan nemzetieknek neveztek, de valójában *nemzetköziek* voltak, kevert fajú és nyelvű lakossággal, amelyekben az udvari nyelv csak lassan hódított tért, amíg a különböző népek és törzsek állami nyelvvé vált. Ilyen fejlődést mutatnak Franciaország, Anglia, Spanyolország.

Ugyanez a folyamat ment végbe a nyugati hatalmak példájára keleti Európában is. Ezek a nagy államalakulatok ellensúlyozták a nyugati államok kizsákmányoló önkényuralmát. A most keletkezett kisebb, úgynevezett nemzeti államok soha sem lesznek képesek a volt nagy nemzetfölötti államok —, egyúttal nagy földrajzi egységek civilizatórius munkáját teljesíteni.

Lám, mondja a szerző, ebből a szempontból „Magyarország, amelynek kétségtelenül dicső történeti multja van, fel tudta áldozni büszkeségének egy részét; ahelyett, hogy külön életet követelt volna magának, amelyre olyan sok körülménynél fogva *jogot formálhatott*, megfelelőbbnek látta, hogy a Habsburgok uralmát ismerje el, akiknek homlokán szívesen látta egyesítve a császári koronát Szent István koronájával. Ezt az állítását a szerző meg is magyarázza a következőképpen:

Ausztriáról azt mondják, hogy mesterséges állam, tisztán csak a Habsburg-család hatalmi önzésének és politikai számításának műve. Ez nem felel meg az igazságnak. Az osztrák-magyar monarchia megalakításában két fő tényező működött közre. Az egyik történeti jellegű: a török támadás

ellen való csoportosítás, közös védekezés szükségessége. A másik földrajzi természetű: a Duna, a népek ez a nagy országútja, összekötő és egyesítő tényező.

* * *

Ezekben adom lényeges vonásaiban a spanyol geografus értekezésének eszmemenetét. Okfejtései és következtetései teljesen meggyőzők és világosak; nem lehet pártatlan gondokozó, aki azokat magáévé ne tenné. A magunk részéről azonban még hozzá kell tennünk a következőket:

A régi önálló Magyarország — Szent István, az Árpádok s a vegyes házbeli királyok magyar birodalma — mindig az a *szuper-nacionális, nemzetiségfölötti* állam volt, aminő eszményül lebeg a messzetekintő tudós lelki szemei előtt: a mi hazánk különböző népfajokat harmonikusan egyesítő és egybeolvasztó földrajzi egység volt. „Archiregnum“, főkirályság már akkor, amikor Spanyolország, Olaszország, Franciaország és Németország apró hűbérecskékre darabolt, szétforgácsolt, számtalan mozaikdarabra hulló területek voltak.

Magyarországot nem az erőszak hozta létre. Népei önként sereglettek a védő és oltalmazó, haladást és boldogulást biztosító magyar hegemonia alá. Vendég- és polgárjogot nyertek itt a legkülönbözőbb népfajok: besenyők, kúnok és bolgárok; horvátok, szerbek, szlovének és tótok; németek, oláhok, örmények és cigányok; zsidók és izmaeliták. Valamennyi faj kiválóbb képviselői szabadon érvényesülhettek származásukra való tekintet nélkül a magyar társadalmi és politikai életben. A régi időben a nemesség, az újabb időben minden közhivatal és foglalkozás nyitva állott előttük.

Ez az egységes államalakulás, szilárdan nyugodva a Kárpát-hegyrendszer és a középső Duna-medence hegy- és vízrajzi egységén, hivatva volt örök időre fenntartani Európa délkeleti részének politikai egyensúlyát. A török imperializmus — a maga vesztére — szétrobbantotta a harmonikus, természetes fejlődés által létrejött államalakulatot. Megmaradt részeit természetellenes egyesülésre kényszerítette a földrajzilag heterogén osztrák tartomány konglomerátummal; ez a kényszer-kapcsolat csenevészítette el további egészséges fejlődését, még akkor is, amikor visszanyerte előbbi területét.

Keleteurópában csak úgy jöhet létre ismét maradandó új egyensúlyállapot, ha a középső Duna-medence szolgál szilárd alapjául. E mag körül kell csoportosulnia ismét a földrajzilag hozzátartozó függvényeknek.

Ennek a megmaradt magnak, Csonka-Magyarországnak csupán az a feladata, hogy tudatos és kitartó munkával előkészítse és a maga idején a kellő pillanatban megragadja azt az alkalmas pillanatot, amikor újra létrejöhet az egymásra utalt, természet elleni erőszakkal elszakított részekkel való egyesülése, újra életre támasztva —, földrajzilag heterogén toldások nélkül —, a régi archiregnumot. Azt az archiregnumot, amely a maga kebelében szerencsésen neutralizálta és kiegyenlítette az ellentéteket Európa három nagy népcsaládjá, a szláv, germán és új-latin, és három nagy egyháza, a katolikus, görög-keleti és protestáns között. Azt az archiregnumot, amely nemcsak nemzetiségfölötti, hanem *felekezeti* fölötti is volt, fölemelkedve az általános európai kultúrai és keresztényi elveknek akkor még semmi más állam által ilyen fokon és ilyen teljességgel el nem ért magaslatára.

Fest Aladár.

Néhány európai új állam statisztikai adatai. Lengyelország. Az új Lengyelország területe 249.300 km², lakossága 24.199.000. Területének és lakosságának belső megoszlását a következő összeállítás mutatja:

1. Az egykori kongresszusi királyság	118.000 km ₂	12,637.000 lakos
2. Bialistok vidéke	9.000 "	395.000 "
3. Galicia	78.000 "	8,026.000 "
4. Posen	27.000 "	1,978.000 "
5. Nyugatporoszország	16.000 "	994.000 "
6. Szilézia (a népszavazás előtt)	1.300 "	169.000 "
összesen	249.300 km ₂	24,199.000 lakos.

Népsűrűsége 96. A nemzetiségi megoszlás a következő. A kongresszusi királyságban lengyel 79%, zsidó 13%, német 4%, orosz 3%. Bialistok kerületben lengyel 64%, zsidó 10%, rutén 13%, fehérorosz 3%, német 1%, más 9%. Galiciában lengyel 46·7%, rutén és ukrán 32%, német 1%, más 21·3%. Posenben lengyel 64%, német 33%, más 3%. Nyugatporoszországban 58% lengyel, 42% német.¹⁾

Csehország. Csehország területe és lakossága a következő részekből áll:

1. Csehország	51.947 km ²	6,769.548 lakos
2. Morvaország	22.222 "	2,622.271 "
3. Szilézia	5.147 "	756.949 "
4. A tót és rutén felvidék	71.013 "	4,036.671 "
5. Osztrák területek	195 "	20.599 "
6. Hultschin (Németországtól)	333 "	51.117 "
7. Leobschütze (Ném.-ország-tól)*	392 "	41.417 "
összesen	151.249 km ²	14,298.572 lakos

A csehek általános nemzetiségi statisztikát nem közöltek (Statistisches Handbuch der Cechoslowakischen Republik. I. Prag, 1920.), a tőlünk elkapcsolt területekre vonatkozólag azonban a következő nemzetiségi adatokat adják. A tót területen tót 51·0%, cseh 0·2%, rutén 4·6%, német 6·3%, magyar 36·1%, lengyel 0·8%, egyéb 1·0%, a rutén területen tót 0·2%, cseh 0·0%, rutén 43·0%, német 12·4%, magyar 30·4%, lengyel 0·1%, egyéb 13·9%. Közlésükben megjegyzik, hogy adataik az 1910. évi magyar népszámlálás alapján állanak.

Lettország. Lettország területe 26.750 km², határának hosszúsága 1426 km, 1 km²-re jut 53·3 km határ, a határból 372 km. jut a tengerpartra, területéből 238·76 km²-t tavak foglalnak el. Az ország politikailag 10 kerületre oszlik. A lakosság száma bizonytalan, mivel 1897. óta nem volt népszámlálás. Az 1897-i adatok szerint 674.034 lakosa van, de már a háború kitörése előtt is kerekén 800.000-re becsülték ezen a területen a lakosok számát. Az 1897-i adatok szerint a népsűrűség 25·2, legsűrűbb a lakosság Grobin kerületben (54·1), míg Windauban a legritkébb (15·0). 1913-ban a népsűrűséget 29·8-ra becsülték. A lakosság gyarapodása 1801-től 1913-ig 95·6%-ot tesz ki. Az 1897-i orosz statisztika szerint a lakosság nemzetiségi megoszlása a következő: német 7·57%, lett 75·07%, zsidó 5·59%, nagyorosz 3·80%, lengyel 2·92%, litván 2·45%, fehérorosz 1·82%, kisorosz 0·06%, egyéb 0·72%.

Esztország. Esztország kiterjedése kb. 45.000 km². Az állam területe a régi orosz esztlandi és felsőlivlandi kormányzóságokból meg a szemközti szigetekből (Ösel, Dagó, Moon, Kühno, stb.) tevődött össze. Határa Oroszországgal szemben a Narva folyó torkolatától 12 versztnyre keletre kezdődik

¹⁾ Lengyel források szerint.

*) Kedvező népszavazás után.

és a Pejpusz és Pikhva tavakon át délre húzódik Marienburgig ; Lettországgal szemben Marienburgtól nyugatra vezet Walkon—Moisakálan át és Heinestenél éri el a tengert. Tengerpartjának hossza kb. 1000 km, több jó kikötővel (Reval, Baltisch-Port). Lakosságának száma kb. 1,300.000 lélek, nemzetiségek szerint 30.000 német, 80.000 orosz, 10.000 svéd, finn és lett, a többi eszt (89—90%). Az ország 10 közigazgatási kerületre (maakom) oszlik.

Litvánia. A litván állam nagyjából a régi orosz Vilna, Kovno, Grodno és Suvalki kormányzóságokból alakult ki, azonkívül neki ítélte az entente a jelenleg még francia megszállás alatt levő Memel-vidéket is. Kiterjedése kb 70.000 km². Pontos határa még mindig nincsen megállapítva. Polangen fürdőhelyért a lettekkel van határvitájuk. Lakosságának száma kb 5,300.000 lélek, amiből litván 60%, zsidó 12%, fehérorosz 9%, lengyel 7%, német 7%, nagyorosz 5%. Közigazgatásilag 25 kerületre oszlik. Területének 73.2%-a szántóföld és legelő, 20.3% erdő; 6.5% terméketlen. *Fodor.*

Földrajzi érdekességű események.

A budapesti tudományegyetem földrajzi tanszékét a bölcsészettudományi kar meghívás útján Társaságunk elnökével, Cholnoky Jenővel töltötte be. Cholnoky új katedráját már elfoglalta.

Magyar kutató Jávában. Ifj. Lóczy Lajos dr., Társaságunk választmányának tagja, egyik hollandiai pénzeszort felkérésére Jávába utazott, ahol az illető cég megbízásából petroleumforrások után kutat.

Irodalom.

Dr. Dékány István: „Mi a kultúrföldrajz (Anthropogeografia) és je lentősége?” (Magyar Középiskola, XIII. évf. 1920. 7—10. sz. júl.-dec. 82—91. o.)

A magyar földrajztudomány már eddig is sok köszönettel tartozik dr. Dékánynak a földrajztudomány fogalmának és helyzetének tudományelméleti tisztázása terén.

Jelen cikke — bizonyára a papiroshiány miatt — csak „kivonatosan közöltetett.” Szerettük volna az egész okfejtést olvashatni. Bizonyos mértékig pótolja ezt dr. Dékány mult év őszén megjelent könyve: „Társadalomalkotó erők. Bevezetés a Társadalomelméletbe. I. Szerző kiadása. Bpest, 1920.” (L. különösen 126—137. old.)

A XIX. — a természettudományi — században az anthropogeografia is természettudományi nézőpontok hatása alá került. A miliő-elméletek, Ratzel iskolája nagyon is természeti kényszer alatt mutatták be az embert. Dékány rámutat, hogy a beilleszkedés a környezetbe nem azonos a növény- és állatvilágra s az emberre nézve. A döntő tényező, különbség: az ember kultúrképessége. „Ma felismerjük, hogy az ember egészen sajátsterű földrajzi tényező, amely a maga erőivel egy sajátos „kultúrszférát” hoz létre a Föld felszínén. A kultúrföldrajz ennek a kultúrszférának a tudománya.” (127.) „Az „ember”-

földrajzban nem az ember általános fogalma a döntő, hanem az emberi kultúrképesség, a színvonal kérdése . . . A kultúrföldrajz vizsgálja a Föld és a speciális kultúrképességet nyert ember viszonyát, a kultúra ismert legmagasabb színvonalának tekintetbevételével.“ (84.)

Tény, hogy a primitív embernek túlnagy szerep jutott eddig az anthropogeografiában. De másrészt kérdés, a „legmagasabb elérhető színvonal“ nem teszi-e a „kultúrföldrajz“-ot ismét nagyon is egyoldalú tudománnyá? Az ember részben uralkodik a természetben és átalakít, részben alkalmazkodik, részben függ. S a kultúrföldrajz — amellyel Dékány dr. helyesen emeli ki a földrajz társadalomtudományi jelentőségét — mégsem fedi 100%-ig az anthropogeografia köreit. Ezért nem ejteném el mellette az emberföldrajz nevet sem — a valamivel tágabb körre. Már a történelem és ethnografia szempontjaiból sem.

A „kultúrszféra“ helyes elnevezés, valóban ma már szükségessé vált fogalom. Csak ne értsünk alatta többet, mint ami: szférája van, aminek praktike az egész földfelszínen elterjedése, ill. elterjedési lehetősége van.

„Az ember földrajzi szmpontból nem válik a bioszféra részévé, mert emberi sajátágainál fogva a természetben önálló szerepe van . . . Az ember kivonhatja magát a millió megkötő és irányító hatása alól . . . „térbeli egymásmellettsége“ más okból származik . . ., mert itt a társasélet összefüggései uralkodók, ebben pedig a lelki egymáshoz simulás különleges és önálló kérdést alkot.“ „A kedvező helyről is elvándorol, ha észreveszi, hogy módjában van „kedvezőbb“ környezetre tenni szert.“ (89—90.)

„Az ember előtt saját értékeszméi is öntudatosává válnak és így szükségleteivel arányba hozza a föld termését.“ A kérdés csak az, hogy az anyagi értékeszmék mennyire elsődlegesek vagy másodlagosak s mennyire jött létre szükségleti körünk s életmódunk genetikusan akaratumkon kívüli körülmények behatása alatt?

„Így tehát a kultúrföldrajz második meghatározása ez: az ember kultúrföldrajzi tekintetben nem mint térbeli (térhez kötött) egymásmellettség jön tekintetbe, hanem mint kölcsönhatások gőcpontja, s eszerint a kultúrföldrajz feladata vizsgálni azokat a kapcsolatokat, amelyek az emberi kultúrlények és a természet (Föld) kölcsönhatásos viszonyában feltalálhatók.“

Az ember a földfelszín életének csak kis részben biológiai tényezője. Az ember és szellemi ereje s ennek produktumai, kultúrája a földfelszín egyik leg-erősebb determináló tényezőjévé fejlődött. Mégis félek, hogy az utóbbi definíció az olvasó előtt mintha absztrahálná az embert s elvonná attól, hogy része, tényezője a földfelszín életének, melynek tudománya, fiziológiája a földrajz.

Világosabban látjuk összefoglalva az egész gondolatmenetet a „Társadalomalkotó Erők“ 135. oldalán: „Van egy sajátos probléma, amely különösebben a kultúrföldrajzra is rászűlyosodik: az ember földi determináltságának aránykérdése. Vajjon ugyanúgy a földhöz, földi lehetőségekhez tapadó életet él-e az ember, mint pd. a növény? . . . A „kultúrszféra“ tudománya nem azt kutatja, minő viszony van a primitív képességekkel elgondolt átlag-ember és a Föld között, hanem az első föltevés illetve meglátás az, hogy az emberben évmilliók folyamán speciális kultúrképességek ébredtek s az ily magasabb embertípus áll szemben a természettel . . . A régi „antropogeografia“ ezt az ember-erőt, mint kozmikus tényezőt nem látta tisztán; „az ember, mint földön élő állatfaj“ szempontja oda vitte, hogy az embert egyoldalúan kapcsolta hozzá a természethez s kifejezett fatalizmus jött létre végeredményben.“ (135.) „A mai kultúrföldrajz egy bizonyos mértékű heterodeterminizmus mellett elismeri az ember auto-determinizmusát is.“ (136.)

Talán helyszűke miatt, de kevésbé van mindkét dolgozatban kidomborítva, hogy az újabb leirőföldrajzi vagy tájrajzi s főleg a monografikus irodalomban

ezek a szempontok mily erősen kifejezésre jutnak már. A metódikai téren persze még kevésbé. Bár itt is, legalább a kezdeményezések és eszmék terén messze túl vagyunk a miliőtanon, sőt a Ratzel-iskola korán. E téren a Dékány dr.-tól említett Hettnernél tovább van Schlüter, aki desiderátumaként a *kultúrtáj morfológiáját* állítja föl, amelyben persze „oly emberföldrajzot lát, amely legszorosabban símulna a fizikai földrajzhoz.” (Die Stellung d. Geogr. d. Menschen i. d. erdkundl. Wissenschaft. Die Geografie, Zehn Abende. Berlin. Mittler. 1919. 27.)

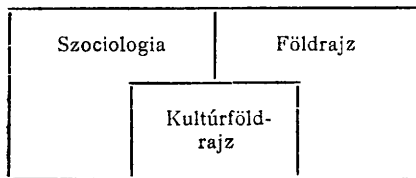
Hogy a metódika még csak az első lépéseket sem igen tette meg, az különben nem csodálatos. Hiszen még az emberföldrajz maga modern értelmezésében, éppen mint a kultúrember s a civilizáció földrajza, gyermekkorát éli. Még távol vagyunk attól, hogy összes kérdéseit fel is tártuk volna éppen abban a komplexitásban, amelyet Dékány dr. úgy fejez ki: „két probléma ütközik a felszínre: a „Föld” természettudományi s az „ember” kultúrtudományi nézőpontja.” (84.)

Szeretnék azonban még egyet kiemelni. Azt, hogy tapogatódzás, tudományunk kereteinek keresése közben a másik irányban is történtek eltérések. A gazdasági földrajzban, amint általánosan tanítják és értelmezik, földrajzi csak a külső köntös maradt, az, hogy a gazdasági tényeket földrajzi beosztásban, földrajzi egymásutánban írják le.

Mindezt ki kell egyenlíteni. És jó, ha erre a kérdésre egyszer metódikai szempontból és irányból jut fény sugar. Így lassankint, több oldalról dolgozva, majd kiépül a rendszer, amely ma még tökéletes nem lehet. Dékány dr. tesz pozitív kísérletet is ez irányban. Ez a kísérlet, úgy hiszem, nem egészen szerencsés: (A.) természet hatása általában: 1. a testre: *geofiziológia*; 2. a lélekre: *geopszichológia*; (B.) természet hatása részleteiben: a) *gazdaságföldrajz*; b) *kultúrgeomorfológia*; c) *agrogeografia*; d) *településföldrajz*; e) *etnogeografia*; f) *technogeografia*; g) *kereskedelempöldrajz*; i) *leíró kultúrföldrajz*.

A kultúrgeomorfológiával azonban legalább egyenjogú volna a kultúr-klimatológia; c) és f) közé teljes joggal beékelődhetne egy agrotechnografia (!); a közlekedésföldrajz kimaradt, pedig köre nagyobb, mint sok más szaké a felsorolásban. De egyedül nomenklaturával ezt a kérdést sem lehet megoldanunk, amint Davis nomenklaturatómege sem oldja meg egymaga a geomorfológiát.

Erdekesebb, amit Dékány dr. a kultúrföldrajz tudományközi helyzetéről mond, amely „kapcsolattudomány” és amelynek helyzetét szemiatikus rajzokban magyarázza.

Kapcsolattudomány.

Erre a grafikai ábrázolásra csak egy kiegészítő megjegyzésem volna. A tudományok kapcsolatából mondhatnám kémiai processzus keletkezik. A tudományoknak kölcsönös megtermékenyítéséből valami új keletkezik, amit külön egyik sem termelhetne ki. Ez *termelő szintézis*. Az ábrát ezért így módosítanám:

Általános földrajz.

Kapcsolódik a fizika felé.	1. Geofizika	2. Math. földrajz	Kapcsolódik az asztronómia felé.
	3. Fizikai földr.	a) a lithoszféra b) a hidro „ c) az atmo „ tudományai	
Kapcsolódik a szociológia felé.	5. A kultúrszféra tud.	4. A bioszféra tud.	Kapcsolódik a természetrajz felé.

Ez a grafikon szerencsésen magyaráz. Itt sem pótlásként, de egy további szempont bekapcsolásával kiegészítésül legyen szabad az előző lapon látható, hirtelen készült ábrával gondolatokat kelteni.

További szempontokként igyekeztem a kölcsönös kapcsolatoknak még ez egyszerű skémában is bonyolult voltát és némileg a méreteket feltüntetni. És még egyet: a tudományok itt egy síkra vannak vetítve; minden egyes kutató tudós munkaköre is vetíthető ugyanerre a síkra, maradhat egy tudományon belül, terjedő hullámai érinthetnek több tudományt s mozoghatnak közös területeken, amelyeknek sokasága és bonyolultsága világosan szembetűnik.

Ki kell még emelnem a szorosan vett metodikai részt. „Van három oly tudományos felfogásmód, amelyet a földrajzra is alkalmazunk“:

Általánosítás.	Leírás.	Genetikus vizsgálat.
Általános földrajz	Leíró földrajz	Földtörténet
Földrajz.		Geologia.

vagy tovább:

Általános kultúr-földrajz	Leíró kultúrföldrajz	Történelmi földrajz
Kultúrföldrajz.		Történelmi földrajz.

Dr. Dékány gondolatai és fejtegetései megtermékenyítők, — boncolnak, tisztáznak és alkalmat adnak a továbbépítésre.

Teleki Pál.

Dr. Karl János: A magyar föld és élete. Vezérfonal gimnáziumok IV. osztálya számára. (Budapest, 1921. Kertész József könyvnyomdája, 80, 1—31. l.) A középiskolai ideiglenes földrajzi reform hatása alatt több kisebb könyvvel gazdagodott középiskolai földrajzi tankönyveink száma. Így látott napvilágot ez a kis füzetke is, amelyet ugyan a szerző csak kéziratnak tekint. Engedje meg mégis a szerző, hogy könyvecskéjével a nyilvánosság előtt foglalkozzunk, mert ez az igazán földrajzi érzéktől sugalt, okos, világos kis könyv megérdemli. A mű első néhány fejezete megismerteti a tanulót hazánk földrajzi helyzetével, fizikai földrajzi viszonyaival, *tájékozottságával*, majd az emberföldrajz elemeivel, a lakossággal, gazdasági földrajzunkkal. Könyvének legbecsesebb tulajdonsága, hogy a rövidre fogott mondanivalók mellett is mindig megtalálja azokat a vonásokat, amelyek jellemzők, emellyekkel röviden megrajzolhatja a táj vonásait. A fizikai részben megtalálja a módját, hogy a leíró részeket előtt röviden közölje

az általános földrajz szükséges ismereteit. A néhány szóval megadott fogalmakkal azután ügyesen építi fel az egyes tájak képét.

Néprajzi mondanivalói nem a szokott száraz adathalmaz, hanem eleven, válogatott vonásokkal megrajzolt vázlatok. Ebben a füzetben jutnak el először a középiskolai tanulók elé a településföldrajz elemei, az első füzetke, amely nem a városok lélekszámával, iskoláinak, épületeinek felsorolásával győtri a tanulót, hanem felvilágosítja a város eredetéről, gazdaságföldrajzi helyzetéről, belehelyezi az ország életébe. Gazdaságföldrajzi fejezetei szintén nem győtrő statisztikai halmazok, a statisztikát egyszerű, világos grafikonokba tömöríti, amit elmond, azok az ország gazdasági életének a mélyéből szedett tények.

Örömmel kell ezt a kis füzetet üdvözlölnie az ország minden földrajzot tanító középiskolai tanárának, amely először szakított a geográfia címere alá tömörített topográfiai és statisztikai unalmasságok hagyományával, s valóban azt igyekszik a tanulóval megismertetni, amit címében visel, és amit eddigi tankönyveiből oly kevésbé ismerhetett meg a tanulóifjúság: a magyar föld életét.

A rajzolt képek persze a kéziratnak szánt kis füzetben még csak vázlatok, de a keretek, az alapozás, a földrajzi élet meglátása jó, mert nem az eddigi tankönyveken toldozott-foldozott, de önmaga geografus-lelkéből vitt a papírcsra. Örömmel várjuk, hogy a szűkös keretű könyvet mielőbb széles keretekbe illesztesse a tanulóifjúság elé.

Fodor.

Németh József: Szerbia egyetemes leírása. A Magyar Tudományos Akadémia Keleti Bizottságának megbízásából. (Budapest, 1918. Hornyánszky Viktor.) 8°, 1—482. l., egy térképmelléklettel.

A most, napvilágot látott, terjedelmes munka elbírálásakor megkönnyíti feladatunkat, hogy maga a szerző is enciklopedikus munkának mondja. Ebből a szempontból kell tehát magunknak is tekintetünk. Enciklopedikus voltát egyébként már a tartalomjegyzék is elárulja. Az egész mű öt főfejezetre oszlik: I. Szerbia egyetemes leírása, II. Közjog, közigazgatás, igazságszolgáltatás, III. Közművelődés, IV. Közgazdaság, V. Pénzügy és államhitel. Hiányzik a szerb állam története, amelyet, mint a szerző mondja, más fog méltatni.

Bennünket első sorban az ország egyetemes leírása c. fejezet érdekel, mivel ebben kell bizonyos földrajzi elemeket keresnünk. A fejezet földrajzi értékeinek elbírálásakor megint szükséges kiemelnünk, hogy mit értünk földrajzi alatt, vajjon a régi topográfiai és statisztikai kíváncsival is megelégszünk, avagy megkivánjuk, hogy a mai értelemben geográfiai legyen. Az előttünk fekvő munka nem is vindikálja magának az utóbbit. Egyszerű, lelkiismeretes összegyűjtése mindazoknak az autentikus adatoknak, amelyek a szerző számára Szerbiáról hozzáférhetők voltak. Ebből a szempontból a szerző valóban szigorú kritikát alkalmazott, mivel csak szerb tollból származó adatoknak adott helyet munkájában. Feltárja előttünk a Szerbiát személyesen jól ismerő szerző az államterület kialakulásának motívumait, hegy- és vízrajzi viszonyokat, az ország geológiáját, majd Szerbia földrajzi leírása cím alatt főleg közigazgatási szempontok szerint felosztott vidékenként topografikus leírást kapunk az állam területéről. Következő alfejezet az ország demográfiai viszonyait ismerteti lelkiismeretes statisztikai összeállításokban.

A munka lagértékesebb és bennünket leginkább érdeklő fejezete a települési viszonyokat tárgyalja.

Ezt a fejezetet kell geográfiai szempontból a legsikerültebbeknek tartanunk, nem anyagában, hanem módszerében, mert bár az előző és következő fejezetek nagy fáradsággal összehordott adatai mellett eltörpül ez a kis fejezetke, ennek adatai és módszere reudszeres geográfiai munkálatokra, Cvijic és tanítványai emberföldrajzi felvételeire támaszkodnak.

Igen sajnáljuk, hogy a szerző néprajzi adatait egy fejezetbe tömörítette a szociális és politikai leírással. A munka többi része nem földrajzi, s így ezen a helyen nem szólunk hozzá. Csupán azt akarjuk megjegyezni, hogy Szerbia közgazdasági viszonyait oly kitűnően ismerő szerző lett volna a leg-hivatottabb, hogy Szerbiának nemcsak közgazdaságát, hanem gazdasági földrajzi viszonyait is föltárja a magyar közönség előtt.

Az egyes fejezetek anyagához nem vagyunk illetékesek hozzászólni, mert hiszen minden adatát első forrásból merítette a szerző. Ez művének a legnagyobb értéke. Kétségtelen, hogy nem Szerbia földrajzát kaptuk ebben a műben, de megkaptunk benne majdnem minden adatot ahhoz, hogy ezen az alapon majd magyar szerző írhasse meg Szerbia földrajzát. Abból, hogy a munka nem is óhajt a földrajz mezében tetszelegni, megérthető, hogy földrajzi értékű képeket nem is ad. Minden fejezet önálló, egységes, földrajzi szempontok nem kötik össze őket. Ezt azonban nem is várhatjuk, hiszen még mindeddig Magyarország valóban földrajzi leírására is hasztalan várunk. Szerző érdeme, hogy végre a magyar irodalom oly munkát tud felmutatni Szerbiáról, amely feltárja a magyar közönség előtt a szomszédos országot a maga valódi jelentőségében, kicsiségében és heterogén voltában.

Mondanivalóinkat összefoglalva újból kiemeljük, hogy ez a munka is, mint a vele egyidőben készült Lóczy-szerkesztette „Magyar szent korona országai . . . leírása” még nem földrajz, de megbecsülhetetlen érdeme, hogy benne olyan hatalmas tudományos anyagot hordott össze a szerző, nagy gondnal, hozzáértő kritikával és lelkiismeretességgel, hogy becsületére válik a magyar tudományos irodalomnak, s minden Balkán-kutatóknak becses forrás-munkája lesz.

Fodor.

Dr. Hézser Aurél: Az emberföldrajz elemei. A középiskolák III. osztálya számára. Budapest, Szent István-Társulat kiadása, 1921. 40 oldal, 18 korona.

Hézser könyve az új közoktatási rendelet szerint a középiskolák III. osztályában a 2. félévben tanítani elrendelt anyag tankönyvéül szolgál. A kiadás nagy költségei, amelyek az aránylag kis terjedelmű könyvet is eléggé drágává tették, a szerzőt kényszerítették mondanivalójának igen nagy mértékű megcsúszítására, mégis az emberföldrajznak a III. osztályban tanítható részét könnyen érthető módon és érdeklődést keltő stílusban tárgyalja. Foglalkozik az emberföldrajz fogalmával, az ember és a Föld egymáshoz való viszonyával, azzal a befolyással, amelyet a Föld gyakorol az emberre, a módokkal, ahogyan az ember legszükségesebb életszükségleti cikkeit termeli és ennek földrajzi alapföltételeivel. Röviden vázolja, hogyan lesz az ember munkája és esze segítségével a Föld ura, milyen formájúak az emberi letelepezések és milyen az ember elterjedése a Földön. Az egész kis munka az eddigi földrajztankönyvek elismeréseméltó ellentéte, mert nem halmoz helyneveket és statisztikai adatokat össze, amelyek az iskolás gyermek számára megtanulhatatlanok s amelyek eddig gyűlöletessé tették a kis diák szemében a földrajzot, amely pedig arra volna hivatva, hogy fölkeltsen benne az érdeklődést az emberi elme szellemi és technikai vívmányai iránt, megismertessen vele távoli országok csodás világát, sok millió embertársát. Tárgyi tekintetben néhány megjegyezni való van a könyv némely helyére nézve. Így pl. nem tartom helyesnek azokat a több helyütt olyan kategórikusan beállított, mintegy a priori igazságnak mondott tételeket, amelyek legalább is vita tárgyai az emberföldrajzban, aminők: „Az ember jobban tud az éghajlathoz alkalmazkodni, mint az állatok és a növények.” Az ember minél műveltebb és egyszersmind degeneráltabb, annál kevésbé tud alkalmazkodni az éghajlathoz, de még a legtermészetesebb állapotban élő népek sem közelítik meg klimatikus alkalmazkodás tekintetében azt a fokot, amelyen

a növények és állatok vannak. Az eszkimók kutyája a déli sarkvidékre vive a délsarki tájak telén ölti téli bundáját, ellenben a legedzettebb sarkvidéki utazók sem tudnak a sarki hideg klímához alkalmazkodni, pusztán csak *védekezni* tudnak ellene! Vagy ilyen mondat a következő is: „Az alföldeken van a legmelegebb, itt van a legjobb termőtalaj, tehát ezek a föld legtermékenyebb részei.” A meleg és termőtalaj mellett a csapadék évi mennyiségének és évi eloszlásának fontos szerepe van abban, hogy azok tényleg a legtermékenyebbeknek nevezhetők legyenek, s ha ez a könyvben másutt föl is van említve, ilyen hiányos mondat könnyen értelemzavaró hatású lehet. Ugyanilyen apodiktikus kijelentésekből áll a 29. oldalon a szellemi foglalkozásokról szóló fejezet is. A térszűke miatt nagyon össze kellett vonni ezt a fejezetet, de nem lett volna szabad a szellemi és anyagi foglalkozásokat annyira szembehelyezni egymással, hogy az anyagi foglalkozások mind a földdel vannak kapcsolatban, ellenben a szellemi foglalkozások mind a földtől függetlenek, mert hiszen a szellemi és anyagi foglalkozások egymással kooperálnak s a szellemi foglalkozás sem független a Földtől; más helyütt szépen kifejti Hézszer is a Föld hatását az ember lelki világára, nem lehet tehát attól független a tudomány, művészet és irodalom sem. Azt sem lehet állítani, hogy a szellemi munkával foglalkozók az emberiség vezetői, bár igaz volna! A népsűrűséget helyesebb lett volna e mondat helyett: „a népsűrűséget az illető terület lakossága számának és nagyságának a hányadosa adja” ilyenforma, könnyebben érthető mondattal helyettesíteni: a népsűrűség az a szám, ami megadja, hogy valamely terület egy négyzetkilométerén átlag hány ember él. Az emberek műveltség szerinti osztályozása kissé németes túlhajtása a mindent osztályozásnak, mert egy emberről is nehéz eldönteni, művelt, félművelt, vagy természeti, emberfajokról pedig talán még nehezebb. Ez a mondat pedig: „A többistenimádó vallások között a buddhizmus és a brahmanizmus a legfontosabbak”, nyilvánvalóan elírás, azt akarta mondani, a legelterjedtebb, mert a vallásokat fontosság szerint osztályozni mégsem lehet. Ezek azok a fontosabb javítani valók, amelyeket ha Hézszer kiküszöböl, nagyon örvendek, hogy földrajzi tankönyveink száma értékes kis könyvével gyarapodni fog.

Kerekes Zoltán.

Dékány I.: Ember és a Föld. (Az emberföldrajz vázlata.) Középiskolák számára. Budapest, 1921. — Kath. Tanáregyesület kiadása. — (89. 31. o.)

A geográfiai oktatás középiskolai reformjával kapcsolatos tanfüzetek *másodika* ez a mű. Maga a reform és a nyomában fakadt antropogeográfiai munka örvendetes *átváltást* jelent a túlzásaiba rekedt „fizikai földrajzi” irányzatból, s ami még jelentősebb, *szakít* azzal az elfoglaltsággal is, hogy általános földrajzot a középiskolában nem taníthatunk.

Dékány — és a többi két szerző (Hézszer A. és Vargha Gy.) — dolgozata tehát kétféle tekintetben is — földrajzi esemény hazai geográfiai oktatásunk *középső* fokozatán: megismerteti az ifjúsággal a geográfának bennünket jobban érdeklő hatalmas világát — a kultúrszférát — s ezt nem az egyes országok ismertetései között elosztva, hanem egyszerre, ésszel átfoghatóbban, földi általánosságában ismerteti.

De úgy az átváltás a fizikai földrajzról az antropogeográfiára, mint a szakítás a leíró földrajzzal az általánossal szemben — *hirtelen* történt. Ez természetesen nem a szerző (szerzők) hibája, hanem a *reformé*. S a reformnak ez a pálfordulása visszatükröződik Dékány művének túlzásaiban is.

Ha a régi, immár el-elvetett „fizikai” irányzattal szemben „emberi” irányzatot akarunk, ne csöppenjünk bele magunk sem a „fizikai” irányzattal *teljesen egyenértékű* biológiai vagy kultúrhistóriai irányzatba. Szerző művében az irányváltozást örvendve látjuk, viszont azt, hogy nem változtat egyben *rendszert* is, hibáztatjuk. Műve nem *tiszta* geográfia, sőt a geográfiai — a térbeli —

szemlélődése túlon-túl kevés, mert túlteng benne a biológiai és kultúrhistóriai vonatkozás. Valaminek a „megszerzési módja“, „hatása az ember életére“, „függetlensége valamitől“, „szerepe az átalakításban“ stb. — nemde — élettani jelenségek. Ezek a geográfiai, a térbeli megnyilatkozású jelenségeknek csak *tényezői*, okai, *nem* pedig geográfiai *tények*. Amit D. nyújt földrajz címén, az — javarészt — „geobiológia“. Ezzel pedig — mint tudjuk — a geobotanika, geoetnológia foglalkoznak és idővel a többi szakok is foglalkozni fognak.

Ilyen — a „fizikai“ irányzattól miben sem különböző — biológiai irányzat mellett a geografia továbbra is csak — encyklopedikus szakma marad. Még ha oknyomozó is.

Igazi geográfiai anyagot D. műve csak a *letelepedés, szállítás* és az állam *elhelyezkedésének* tárgyalásában nyújt. Ez pedig „emberföldrajznak“ még valószínűleg is kevés.

Hirtelen a szakítás a „leíró“ földrajzzal is. Áthidalni ezt csak úgy lehet, ha a *honismeret* keretében nyújtunk *általános földrajzot*. A mű magyarországi vonatkozású példái pedig nem elegendők ahhoz, hogy a tanár ennek nyomán módszeres és geográfiai honismeretet taníthasson. *Strömpl.*

Dr. Vargha György: Az emberföldrajz elemei. Az ember és a föld. (A gimnáziumok III. és a reáliskolák IV. osztálya számára. Budapest, 1921. Franklin Társulat kiadása. 1—50. l.)

A földrajzoktatás ideiglenes reformálásával kapcsolatban megjelent emberföldrajzi tankönyvek harmadika Vargha műve. Könyvének beosztásában és az egyes fejezetek sorrendjében bizonyos rendszerességet kerestünk, sajnos, ezt kevésbé találjuk meg benne, mert a tárgyalás anyagának sorrendje kissé ötletszerű: Az emberfajta elterjedése után Műveltségi fokozatok gazdasági alapon, majd közvetlenül Az éghajlat és talaj. Egyik-másik tárgy egymástól távolra eltolta fejezetekre van bontva pl. A talaj értéke és a bányakincsek, majd egy új fejezet Bányászat címen. A felvett anyag túlságosan bő. Könyvében még igen sok a fizikai földrajz, sőt egész fizikai földrajzi fejezetei is vannak, pl. Az éghajlat és talaj cím alatt adott anyagnak igen laza kapcsolatai vannak az emberföldrajzi szempontokkal. Ha az emberföldrajz az ember és a Föld kölcsönös viszonyát a térbeliség szempontjából vizsgálja, akkor nem lehet feladata az is, hogy azoknak a felületi formáknak kialakulásával részletesen foglalkozzék, amelyek ebben a viszonyban szerepet játszanak. Ezt a fizikai földrajz mint kész eredményt nyújtja az emberföldrajz számára. Emberföldrajzi jelentősége utóvégre minden fizikai földrajzi ténynek van, az emberföldrajzban azonban nem ezeknek a kialakulását kísérvük figyelemmel, hanem a fizikai földrajzi vizsgálódások eredményeiből ki kell válogatnunk azokat a faktorokat, amelyek az ember életére döntő befolyással vannak. Vargha helyenkint nem az ember és a Föld kapcsolatának térbeli vizsgálatát domborítja ki, hanem a földfelszín kialakulását az ember céljai számára vizsgálja. A másik nehézkesség onnan van, hogy igen sok a könyvben az az anyag, ami az általános biológia és nem az emberföldrajz tárgya. Viszont nagyon kevés, szerény felfogásunk szerint, a térbeli elterjedés vizsgálata. Az emberföldrajz anyagából sokat hoz össze, egymás mellé helyezi, de az egyes tényeket nem kíséri végig a maguk elterjedésében. A részletekhez sokkal több megjegyezni valónk volna, de terünk nem engedi. A stílus pongyolaságának rovására kell írunk, hogy helyenkint félreértésekre vezetheti a tanulót. („A földnek saját melege oly kevés, így a földi szervezetek életükre a nap sugarainak köszönhetik“ (5.); „*leteleptült* nomád“ (11.), „A tropusok alatt sok ember pusztul el a nagy hőség következtében, de nem kevesebb, kik a téli hidegnek lesznek áldozatai“ (13.); „*nagyobb szélességek*“ (26.), „az erdők pusztulásával az *erdői virágok* is eltűnnek“; „A kultúremler a tenger folytatásának tartja a bővizű folyót“ (21.) stb. stb. Vannak

olyan tételei is, amelyek nem általánosíthatók. Ilyen pl.: „A magassággal együtt nő a szegénység és alászáll a kultúra” (20.). Gondoljunk csak Peru és Mexico magas földjének ősi kultúrájára! Másutt azt mondja, hogy a „hegyes vidékeken hatalmasabbak, kitartóbbak és bátrabbak az emberek; régi szokásaikhoz s a hazai földhöz ragaszkodnak, sőt a vallásosság is nagyobb.” (13.) Ezt igazán nem nehéz cáfolni!

Középiskolai tankönyvben szigorúan kell vigyáznunk arra is, hogy a földrajzi alapfogalmakat össze ne cseréljük, nem szabad tehát *folyóvölgyek* helyett *folyómedreket* írni (20.), kereskedelmi *forgalom* helyett *kereskedést* (21.); nem szabad azt tanítanunk, hogy „a népek érintkezése úgy gazdasági, mint szellemi téren *teljesen* függetlenül a természet akadályai elől”. (20.) A szemet, földgázt, aranyat nem a *talaj* tartalmazza (25.), hanem a kőzet! Nem helyes dolog minden magyarázat nélkül azt tanítanunk, hogy „ahol a folyók kifolynak a hegyek közül és érintkeznek a síksággal, telepek létesülnek” (22.); ennek az emberföldrajzi magyarázatával nem szabad adósnak maradni. Az emberföldrajzi okfejtésekkel több helyen is adós marad Vargha. Végeredményül határozottan le kell szögezniünk, hogy Vargha könyvének sem a módszere, sem az anyagnak az emberföldrajzi szempontok szerint való kiválogatása és csoportosítása, felosztása nem elég szerencsés. Csak mellékesen érintjük, hogy középiskolai tankönyvben nagy gondot kell fordítani a helyesírásra is, különösen a földrajzi nevek szabatos írására. Ezért nem állhat egymás mellett Rhein és Rajna (38), Svéd (Svédország helyett, 38.), lakosság lakosság, vagy lakóság helyett, stb. stb. A könyv előnyére legyen mondva, hogy nem nehéz olvasmány, a tanuló szívesen elolvassa.

Fodor Ferenc dr.

Magyar Földrajzi Értekezések. — Szerkeszti: Gróf Teleki Pál dr. és Cholnoky Jenő dr. — Kiadják: A Budapesti Tudományegyetem, Közgazdaságtudományi Kar, Kolozsvári Tudományegyetem, Pozsonyi Tudományegyetem *Földrajzi Intézetei*. Budapest, 1921. Hornyánszky. 4°.

Régi, komoly óhaját elégti ki hazai geografiánknak ez a legújabb folyóirata. Tehermentesíti a Földrajzi Közleményeket és helyt ad oly tudományos dolgozatoknak, amelyek — mert szűk volt a geográfiai közlés tere — másutt láttak napvilágot.

Értekezések sorozatának indul. De ne csak a földrajzi intézetek hivatalos tagjainak értekezései, hanem a *hallgatók*, a szemináriumi szorgalmasok kisebb-nagyobb és mindenképen értékes dolgozatai is belekerüljenek. Nemcsak a *doktori értekezésekre* gondolunk, hanem a rövidebb lélekzetű *szemináriumi dolgozatokra* is, olyanokra, amelyek, ha csak néhány száraz adattal is, hozzájárulnak Magyarország alaposabb geográfiai megismeréséhez. — Az apróbb dolgozatok, mondhatnók, geográfiai „adatok” szervezett és rendszeres megjelenítése, még ha tán nem is volna „értekezés”, nagyot lendítene hazánk és szomszédjai megismerésén. Kipótolhatnók ezzel azt a hiányt, ami hazánk tüzetes geográfiai megismerésében még minduntalan kísért.

„A haza — minden előtt” különösen a geográfiában. De hogy színtiszta geografiát nyújthassunk, hazai geografiánknak immár évtizedek óta vajdó s még ma is elintézetlen ügyét is tisztáznunk kell. Ha nincs olyan határozott *módszer*tanunk, amelynek alapján a geografia hatalmas anyagának útvesztőjében bizton eligazodhatunk, geográfiai munkálkodásunk továbbra is tétovázó lesz.

A geografia elméletének elsősorban nem a filozófiára, hanem *elsősorban* a geografiára tartozó ügyét az Értekezéseknek szintén fel kell karolnia. Ez nem memento, csak visszhangja a geográfusok tömegében dúló ama bizonytalanságnak, amelybe mi, a kismunkások, még mindig beleedzünk. Ebből a bizony-

talanságból kivezető *geografiai szabatosság* megalkotását az Értekezések-től várjuk.

Csak egy a sajnálatos. A *debreceni* egyetem Földrajzi Intézetét nem látjuk a kiadók között.

A lap formátuma nagy, de ez a mellékletek, főleg pedig a térképek, majd a nagyobb táblázatok miatt feltétlenül előnyös. Félhasábosan szedett szövege azonban segít a túlhosszú sorok nehéz olvasásán. *Strömpl G.*

Fodor F.: *Magyarország természetviszonyai.* — Földrajzi Értekezések J. sz. Budapest, 1921. 49, 9. o., 3 táblázat, 17 grafikai és 2 térképvázlat.

Hazánk geografiai megismerését alapos anyaggal gyarapító dolgozattal köszönt reánk az Értekezések első száma. Tartalmas adatokat hordott össze szerző sok ábrájú, kevés szövegfű munkájában. Mellékletei tömegének láttán felesillan szemünk az örömtől, szövegének szűkszáviságát azonban nem helyeselhetjük. Abban a szép anyagban jóval több geografiai kapcsolat rejtekezik, úgy a hazai föld, mint népe között, elannyira, hogy e meglátások szavakba foglalását szintén örömmel üdvözöltük volna.

Maga a cím is túlszerűen. Kevéseset ígér, holott a szövegben többre akadunk.

Különösen a *klima- és természetingadozások* (1885—1915.) 30 éves adataira támaszkodó viszonylatok *grafikus ábrázolásai* igen tanulságosak, de a szövegben — az avatatlanok szempontjából — keveseljük a hozzájuk fűzött magyarázatokat, főleg pedig a következtetéseket. A dolgozat legveleje azonban a Csonka-Magyarországot ért *mezőgazdasági veszteség* körül forog. S ebben a tekintetben nemcsak érdekes, de szinte meglepő s néha bizony szomorú eredményekkel szolgál nemcsak a geografusnak, hanem — ha ugyan észreveszik — elsősorban a *gazdasági politikának*. Szakunk gyakorlati hasznavehetőségének ez újabb bizonyítéka.

Az utolsó térkép (hegy-vízrajz) — hibás. A területek elhatárolását nem helyeselhetjük. Még az egységek ilyes felsorolása is csak félig-meddig jó, mert félig tájegységek, félig termőterületek. Ezt a hibát azonban nem lehet a szerző rovására írniunk, mivel, mint a füzet szerkesztője is megjegyezte, az alapul vett statisztika felosztását kellett követniök. *Strömpl G.*

Buday László: *A megcsontított Magyarország.* (A Magyar Tudományos Akadémia Léway-díjával kitüntetett munka. — Pantheon irodalmi intézet r.-t. kiadása 1921.)

A tudományos, valamint a gyakorlati közgazdasági, közigazgatási és társadalmi élet már régen nélkülözte a győztes hatalmak által megcsontított Magyarország statisztikai leírását. Most megkaptuk ezt a leghivatottabb író tollából. Buday, mint a központi statisztikai hivatalnak a legkritikusabb időkben — a háború alatt és után — volt igazgatója, kezét ott tarthatta az ország életműködésének útörén, megfigyelhette vérkeringését, a szerencsétlen kimene-teli háború okozta beteges tüneteket és az úgynevezett békeszerződés útján elkövetett amputáció minden kínját, szerencsétlen következményét. Lendületes, sok helyütt szinte költői emelkedettségű nyelvezete mellett is Buday könyve a számok törvényszerűségeiből levont hideg okfejtéssel boncolja a megcsontítás következményeit a társadalmi és közgazdasági élet egész mezején. Elolvasva könyvét, azzal a megnyugvással tesszük azt le, amelyet csak az általa felel-resztett abszolút igazság tudata adhat, hogy ez a megcsontítás nem lehet tartós, mert — amint a szerző a bevezetésben mondja — „a földrajzi tényezők örök törvényei, a gazdasági erők vonzása nem marad gyöngébb fél a békeok-mány papirosával szemben.”

Ez Buday könyvének egyik célja, amikor a megcsontított országra vonatkozó, eddig csak elszórtan közölt statisztikai adatokat rendszerbe foglalva

és teljessé kiegészítve képet fest Csonka-Magyarország viszonyairól, de ugyanakkor az elszakított részek adatainak szembeállításával minden vonatkozásban elének tárja a részeknek egymáshoz való viszonyát, egymásrataltságukat. A rideg számokban rejlő törvényszerűség erejével tárja elének ilyen módon a szerző a politikailag erőszakosan szétválasztott részek gazdasági összefüggését, együtartozását.

A munka másik céljára szintén az előszóban utal a szerző, amikor írja, hogy „azt a helyzetet, amibe kerültünk Magyarország megcsönkítése folytán, ismernünk kell, hogy a közeljövő kisebb számvetéseit megtehessek, s az újabb fejlődés nagy körvonalait fölrajzolhassuk.”

Minden egyes kérdésben tág látókörű gazdasági és társadalom-politikai észrevételeivel is gazdagítja a szerző munkáját. És ezek a megfigyelések, ezek az észrevételek talán a legegényibb értékei a munkának: hosszú időn át gyűjtött tapasztalatok gazdag eredménye, amelyet szerző a nemzet legválságosabb idejében tesz közkinccsé.

A munka maga 18 fejezetre oszlik. Az I. fejezet a földről szól, amelynek 67,8%-ától rabolt meg a győztesek hatalma. A megmaradt 91.114 km² terület azonban jóval sűrűbben lakott, mint a régi: Csonka-Magyarország népsűrűsége km²-kint 82,2, a teljes Magyarorszáé 64,6. A csonka ország lakóinak száma (1910. évi népszámlálás) 7.481.954, szemben az Integráns Magyarország 18.264.533 lakosával. A megfogyatkozás tehát 59%-os. Érdekes ezek után az adatok után a bennünket környező és belőlünk feltáplált államok területi és népességi adatait is itt ismertetniünk. Ezek szerint az új Cseh-Szlovák kültársaság területe 142.252 km², 13.724.453 lakóval (népsűrűség 96). Jugoszlávia területe 251.205 km², 13.080.649 lakóval (népsűrűség 52), Romániában pedig 297.405 km² területen 15.746.832 ember él (népsűrűség 53).

A II. fejezet a népről szól. „Mint hosszú, véres uszályt hordozzák fonákul szabott új köntösükön a szomszéd államok azt a negyedfélmillió megtépett, hontalanná tett magyart, akit mohó megfontolatlansággal magukhoz kapesoltak.” E klasszikusan találó költői mondattal vezeti be ezt a fejezetet a szerző. A csehek 1.084.000, az oláhok 1.705.000, a szerbek 458.000 magyart raboltak el tőlünk. A tízmillió magyarságnak kereken egyharmadát (33,5%) kényszeríti a kegyetlen békepipiros idegen uralom alá.

A III. fejezet a népcsődést és közegészségügyet tárgyalja, és itt a háború következményeinek egész Európára kiterjedő ijesztő tünetét festi le a szerző, amely épp úgy beleszól a győzők, mint a legyőzöttek életébe. — Angliában és Walesben a természetes szaporodás még 1913-ban 377.000 volt, Franciaországban ugyanekkor a háborútól megkímélt departementok szaporodása pedig 17 ezer; 1918-ban ez a szám az előbbinél 51 ezerre zsugorodott, Franciaországban pedig ugyanott 390 ezer természetes fogyás mutatkozott. Ijesztő számok. Magyarországon az 1906—10. évek átlagában 204.055 volt a természetes szaporodás; 1918-ban már nálunk is fogyásról kell beszámolnunk: 181.992-ről. Ezekben a számokban a háború által okozott halálozások nincsenek is benne. Ez nálunk kb. 600 ezerre tehető: a mérleg az egész háború alatt ezen a téren mintegy egymillió fönyi fogyást mutat. Az elmaradt születéseket 1918-ban a szerző már kb. 389 ezerrel számítja. Magyarország népvesztése ezen a címen öt esztendőn keresztül mintegy másfélmillió. Csak a helyszűke akadályoz meg abban, hogy tovább folytassuk Buda y adatainak szomorú láncolatát.

A IV. fejezet a népességi és szociálpolitikával foglalkozik. Ez a fejezet is tele van megsívlelendő gondolatokkal és szempontokkal. A jövő feladataul Buda y e téren a következőket jelöli meg: 1. A mai produktív korú népesség fenyegetett munkaképességének meghosszabbítása, 2. a meglevő új sarjadéknak

teljes kifejtésű munkaképességre nevelése, 3. küzdelem a népbetegségek ellen, 4. a születési arányszám emelése.

Az V. fejezet a birtokviszonyokat tárgyalja.

A VI. fejezet a mezőgazdasági termeléssel és állatlétszámmal foglalkozik.

A VII. fejezet a birtokreformról és a mezőgazdasági politikáról szól.

A VIII. fejezet a bányászatot üeli fel.

A IX. fejezet az iparról,

a X. a kereskedelemről,

a XI. a közlekedésről,

a XII. a tökeszervezetről,

a XIII. az állam pénzügyeiről,

a XIV. az egyházzól és iskoláról,

a XV. az értelmiségről és munkásságról,

a XVI. a város- és falúról,

a XVII. az új szomszédokról szól,

az utolsó XVIII. pedig, leszűrve a következtetéseket, néhány tanulságot nyújt. Az a sokszor vigasztalan kép, amelyet Buday könyvében megfest, itt talál kiegészülést. Itt jelzi, hogy „minden tanulság arra mutat, hogy — ha koncessziók útvesztőjén is — az egészséges nép, a dologra találó munkás, a télen is elfoglalt földműves, a minden kis haszonért lehajoló s még sem nagyigényű tőke irányában találhatja meg Magyarország leghamarább azt, amit most elvettek ugyan tőle, mint részleteiben eddig is nem egyszer, ami azonban mégis visszakerül hozzá, mert őt illeti meg az Idők végezetéig.“

Ime a komoly tudományos munkának, sajnos, egészen rövid, vázlatos ismertetése. Nekünk, magyaroknak sokat jelent ez a munka. Jelenti az önbi-zalmat és a jövőbe vetett törhetetlen hitet. A külföldön még többet jelenthet a mi számunkra. Ismertté kell tennünk az egész világon, mert a szerző éppen azokon az útakon jár művében, amelyek egyedül alkalmasak, hogy eljussunk a művelt külföld közvéleményének felvilágosítására. Ez az út pedig közvetve az integráns Magyarországhoz fog visszavezetni bennünket.

Gerevich Zoltán dr.

Román nemzetiségi térképek Keletmagyarországról a Békekonferencia előtt. A románok még a magyar békétárgyalások megkezdése előtt, amikor ellenvetéseink és cáfolataink ott meg sem jelenhettek, a Békekonferenciának memoradumot nyújtottak át Keletmagyarországra vonatkozó igényeik igazolására. Ennek a memorandumnak egy térképmelléklete volt, állításuk szerint a magyar hivatalos statisztikai adatok alapján szerkesztve. 1910.-i hivatalos adatainkat azonban meghamisítva használták föl statisztikai táblázataik és ezeken alapuló térképük készítésére, ami hivatalos adatainkkal való összehasonlítás alapján kétségtelenül kitűnik. Nagyon „furesa“ világot vet a román tudományos világra s a román erkölcsökre ez a memorandum, amely nemes gesztussal odaveti, hogy ime, ők az ellenfél adataival bizonyítják a maguk igazát, pedig ha kinyitjuk a szemünket, rögtön látjuk, hogy a nemes gesztus egy zsebtolvajlást végző művelet, amelynek erkölcsi máza csak porhíptés a világ szemébe. Ugyanis a memorandum egyetlen statisztikai adata sem egyezik a miénkkel, még a végösszege sem, sőt a hamisításban annyira megy, hogy a magyaroktól különválasztja a székelyeket, amit a magyar statisztika sohasem tett, továbbá levonja a magyarok számából még a zsidók, mint külön nemzetiség, teljes számát is, pedig 1910-ben Erdélyben a zsidóknak csak 73%-a vallotta magát magyar anyanyelvűnek. Továbbá a memorandum románoknak vall minden görög katolikus és görög keleti vallású egyént Erdélyben s a mellette levő alföldi vármegyékben is, aminek következménye lett az a furesaság pl., hogy Szatmár

vármegyében 20.000-rel több román mutat ki, mint amennyi a megyében egyáltalában tud románul beszélni. Ilyen adatokon alapul térképük is, amelyek az ábrázolás módszereivel fokozottan iparkodnak eltakarni az igazságot. Ezeket a térképeket s ezeknek cáfolattérképét mutatja be a „Magyar Béketárgyalások“ c. mű III. B. kötetének XII. A, B, C, D, E, F jelű melléklete. Az ellentérképek gr. Teleki Pál és dr. Fodor Ferenc munkái. A román térkép a Kárpátok és a Tisza között élő románság földrajzi elterjedését mutatja be úgy, hogy a térképen más nemzetiséget fel sem tüntet, hogy a románságot jelző piros szín annál jobban kiabáljon, Hajdú, Békés, Csanád megyék görög katolikusait is mind románoknak tüntetve föl. A városok lakossága nincs is beleszámlálva a térkép adataiba, ez természetes is, mert az általuk követelt terület városi lakosságának 1%-a sem volt román. A városokat a térképen mellékletként mutatja be s ezeknek karikájába festi be a románság színét s hogy az így sem nagyon előtűnő románságot azáltal segíti látszólagos szerephez, hogy minden városnak ezen a mellékleten egyenlő nagyságú karikát ad, a román többségű Vizaknának és Abrudbányának épűgy, mint Aradnak és Kolozsvárnak. E térkép alapján határozta meg Clemenceau a róla elnevezett vonalat határnak Románia és Magyarország között. Kiáltó példája ez a Békekonferencia határozatai „alapjainak“ s a román nemzet erkölcsének, amely ilyen hamisításoknak köszönheti állami területének megkészsereződését s nekünk vigaszunk csak az lehet, hogy egy állam sem maradhat fenn tartósan, amely állam létét családok sorozatának köszönheti. A magyar ellentérképek igen ügyesen fordítják vissza a románok által használt módszereket. A XII. B. jelű térkép bemutatja, hogy ha valóban a mi hivatalos statisztikánk alapján készült volna ugyanaz a térkép, hogyan festene az a valóságban, a XII. C. térkép a nyilvánvalóan hamisított adatú járásokat vonalkázással tünteti föl, a XII. D. térkép a lakatlan hegyvidéki területeket külön színben ábrázolja s így a románság nagy piros foltjai egyszerre összezsugorodnak. A XII. E. térképen a románok módszerével van kimutatva ugyanazon terület magyarsága s ez igazolja, hogy avval a módszerrel a románokéval ellenkezőleg azt is ki lehet mutatni, hogy a terület lakossága túlnyomólag magyar, ha pedig a nem-román lakosságot egy térképen tüntetjük föl (XII. F.), akkor az erdélyi nagyra rajzolt román tömbjeik úgy elolvadnak, mint a hó a tavaszi napsugártól, mert az elszakított terület lakosságának felénél is kevesebbje a román.

Kerecs Zoltán.

Dr. Schaffer X. Ferenc: Általános geológia. Fordította Pappné dr. Balogh Margit, az eredetivel összehasonlította, kiegészítette és függelékekkel ellátta dr. Papp Károly. Budapest, 1919. Kiadja a M. Természettudományi Társulat. 707 oldal 8°, 500 kép.

A kir. m. Természettudományi Társulat könyvkiadó vállalatának ez a 92. kötete. Szépen, jó papíroson, boldog békebeli külsővel jelent meg. A felfordult állapotokra csak az mutat, hogy a kiadó nevéből hiányzik a királyi jelző.

Schaffer geológiája típusa azoknak a szellemtelen, túlzottan németes kézikönyveknek, amelyek nem annyira a dolgok lényegét, mint inkább elskatulyázását tanítják. Mindent osztályoz s mindenre talál valami unalmasan csonka, latin-görög-nyomor műszavat, amire egyáltalában nincs szükség. A 494. oldalon pl. ezt a néhány klasszifikáló műszavat találjuk: hidatogén, glaciális, kryogén, colikus, anemogén, vulkanogén, terrestris, szubaërikus, kozmogén, klasztikus, aquaticus, fluviatilis, fluvialis, lakusztris, marin. Szükség van-e ennyi műszóra?) Szerzőnek nem elég jó a „láva“ szó, hanem a lávákat össze kell fog-

¹⁾ Megjegyzem, hogy a szavakat pontosan másoltam a magyar szövegből, hogy a fonetikus és etimológikus ortográfia amabilis konfuzióját demonstráljam „sine ira et studio“. (Schaffernek ez a mondat bizonyosan nagyon tetszenék.)

lalni reumatitikus termékek neve alatt (76. old.), a bomba meg klazmatikus termény. Igazán nem lehet megmondani, hogy a vulkánok paroxizmusos erupciója alkalmával periklinálisan szétszórt reumatitikus és klazmatikus termények vulkánogéneknek, eolikusoknak, teresztriseknek, szubaërikusoknak vagy mi egyébeknek mondhatók? Nem lehet őket elskatulyázni, mert annyi a skatulya, hogy már nem is tudunk köztük válogatni.

Schaffer ebben a tevékenységében teljesen kimerül s ennek következtében nincs elég szigorú ítéllete és nincs jó áttekintése a dolgok fölött. Nem tudja a tünetmenyeket igazán jó képen elénk állítani. Az okokkal meg éppen barátság-talan lábon áll, maga is többször hangoztatja, hogy az okok keresése nem vezet eredményre s lenézi a magyarázatokat.

Földünk sarkai nincsenek „belapulva“ (9. oldal), mert akkor ott homorú felületdarabnak kellene lenni. A „Sal“ (helyesen Szal), a „Sima“ (helyesen Szima) és a Nife elmélet, mivel skatulyázás, a szerzőnek nagyon tetszik, nem veszi észre a nagyon is könnyen felborítható elméletet. A Föld forgása minden irányú mozgást kitért, még az „egyenlítővel párhuzamos irányú“ mozgásokat is (24. oldal), megjegyezve, hogy körvonalakkal való párhuzamosságról beszélni kissé laikus dolog. De azt nem tudni, hogy a kelet-nyugati irányú mozgás is, minden földrajzi szélességen, magát az egyenlítőt kivéve, a Föld forgása következtében kitér, elemi hiba. Az meg viszont nincs bebizonyítva (25. oldal), hogy Földünk a Nap felé közeledik. A nagy földi légköri cirkulációt Schaffer nem ismeri (27.) s nem jól magyarázza. A mágneses izogón vonalak nem mágneses délkörök. A mágneses délkörök mentén nem egyenlő a deklináció. A mágneses párhuzam-körök sem izoklinák (29. oldal).

A kritika hiányát mutatja az arizonai Meteor-kráter beható ismertetése. Ki van róla mutatva, hogy meleg-forrás tölesére; partjain travertino-felhalmozódással a denudáció ellen megvédett homokkőréteg-maradványok építik föl a sáncot. A 39. oldal térképén (17. kép) feltüntetett „meteorit“-lelőhelyeken nem meteoriteket, hanem egészen közönséges limonitkonkréciókat és mandulákat találtak. Vállalkozó furfang, üzleti érdek hitette el a meteor-kráter meséjét.

A 120. oldalon maga a szerző is megelégedi a skatulyázó műkifejezések sokaságát. Vannak homogén vulkánok reumatitikus vagy klazmatikus anyagokból, de lehetnek reuklazmatikusok, sőt aszpikonidek, aszpilomatok, tolobelonitek és homakonidok is. „Természetesen ezek a mesterszavak nem alkalmazhatók minden egyes esetben, hiszen a természet maga annyi sok átmenetet teremt, hogy a megkülönböztetés ugyancsak nehéz.“ Mondja a szerző. Igazán kegyetlenség, hogy még ennyi skatulya sem elegendő mindent elraktározni.

A 178. oldalon a „masszivum“ értelmezése nem helyes. A „masszivum“ relativus fogalom, mert akár kristályos kőzetből álljon is valami kéregdarab, ha az a szomszédos részletek gyűrődésekor mereven, szilárdan viselkedett s a gyűrődésben nem vett részt, akkor a gyűrődéshez képest „masszivum“ a neve. Néha masszivumnak csak azokat a kéregdarabokat nevezik, amelyek az egész geológiai történelem folyamán mint ilyenek viselkedtek. De ez a megszorítás nem célszerű.

A 228. oldaltól kezdve (A Föld felszíni erőinek működése) határozottan olyan problémákkal foglalkozik a könyv, amelyek inkább a fizikai földrajz keretébe tartoznak. Sajnos, ez a rész talán a legtökéletlenebb a műben. Mindjárt a legelején határozottan tiltakoznunk kell az ellen, hogy a letarolás (denudáció) minden módját „erózió“ név alatt foglalja össze, s a denudációt elvetendőnek, illetőleg más értelműnek vitatja. Ma már az egész óriási fizikai földrajzi irodalomban a letarolás elnevezése denudáció s az erózió ennek csakis egyik ágense, a folyóvíz működése.

Ugyancsak helytelen az „elmállás“ kifejezést a mechanikai felaprózásra

is kiterjeszteni. Az elmállás kizárólag kémiai folyamat. A mállás és a kopás vagy felaprózódás oly lényegesen különbözik egymástól, hogy így nem szabad őket összefoglalni. Lehet, hogy a német „Verwitterung“ ezt az értelmezést megengedi. De akkor ezt nem szabad mállásnak fordítani. Ily értelemben a Verwitterung a magyarban „pusztulást“ jelent s akkor a magyar nyelv gazdagabb, mint a német, mert akkor a „mechanische Verwitterung“ kopás, a „chemische Verwitterung“ mállás lesz magyarul. Mindig így használtuk s a magyar nyelv jó szavát, a mállást, ne forgassuk ki eredeti értelméből.

Szerző a kárvölgyek és cirkuszvölgyek keletkezését a „kifagyás“ tüne-
ményével magyarázza (226. l.). Ez teljes abszurdum. A kár-fülkék stb. olyan helyen képződnek, ahol a fűr állandóan és vastagon megfekszi a hegylejtő valamely, arra alkalmas hajlatát. A fűr alatt pedig olvadás és fagy sokkal ritkábban váltakoznak, mint a fülkék közt előugró hegyorrokon, tehát a hegyorrok-
nak sokkal előbb le kellene pusztulnia, mint a fülkének kimélyednie. Azt hiszem, hogy a szerző ezzel a véleményével az egész világirodalomban egyedül áll.

A szerző még a mészkő oldását is „mállási jelenség“-nek nevezi. Igaz, hogy a szénsavas víz csak úgy oldja a mészkövet nagyobb mennyiségben, ha azt előbb bikarbonáttá alakítja s így rajta kémiai elváltozást idéz elő. De gyakorlati szempontból éppen azt kell kiemelnünk, hogy a mészkő felszínét nem borítja mállás-termék, a mészkő nem mállik, azért karsztosodik el. Természetes, hogy ilyenformán a karsztosodás egész tüne-
mény-csoportját nagyon helytelenül és tökéletlenül fogja föl. A hegyomlások, hegyesuszamlások sem tűnnek föl elő-
tűnk tiszta felfogásban, szerző nem tud semmit a Thomáról. — A muhre (ma-
gyarul talán inkább műre, mint műr) nem iszapfolyás.

A folyóvíz munkájának és a hordalék mozgásának ecsetelése talán a könyv leggyengébb helye. A delta nem iszapkúp. Mit jelent az, hogy: „A folyók alsó folyást alkotnak, ha mindjárt erősebb áramlásuk a felszínen el is tűnik“. (296. l.) Csak később lehet kitalálni, hogy ez a tó vagy a tenger színe alatt rejlő mederfolytatás. A völgyek eróziójának mechanizmusát és az erózió morfológiáját szerző nem érti. Mennyi szép gondolat, milyen sok tisztázó eszme talál-
ható az újabb irodalomban. De bizony itt mindez ellaposodik a terminológiá-
ban. — A Vauchuse-típusú forrás olyan, hogy áradásakor a rendes nyílás fölött
levő nyílásokon át is folyik ki a víz. Nem minden barlangi forrás Vauchuse-
forrás! (328. old.)

A 296. kép aláírása szerint a Rackbach Adelsberg közelében St. Kanzián mellett van. Ez tévedés. — A 339. oldalon az artézi kútak magyarázata régen elavult.

A 365. oldalon ez áll: „A jégkorszakban az Alpok sülyedése következté-
ben a lejtők leomlottak s állítólag ez volt az oka annak, hogy a hegységből ki-
induló, nagy völgyek lefolyástalanná váltak és a svájci meg a felsőitáliai peremi-
tavak képződésére szolgáltattak alkalmat.“ Ha állította is valaki ezt, ide nem
kellett volna felvenni, mert hisz semmi értelme sincs.

366. oldal. A Vaskapu, helyesebben az Alduna-szoros nem vízesés-kanyón.
Egészen másként keletkezett.

Feltűnő, hogy a szerző eredeti művében mennyire kerüli a magyar vonat-
kozásokat, magyar példákat. A Balaton tudományos tanulmányozásának ered-
ményeiről, a dobsinai jégbarlangról, a kárpáti tengerszemekről, a Szt. Anna-
tóról stb. mit sem tud a szerző. De ezt megszoktuk osztrák kollégáinktól.

Annál jobb, mert ez alkalmat adott dr. Papp Károlynak, hogy a meg-
felelő dolgokat a szerzőnél sokkal alaposabb tudással és szakértelemmel bele-
illessze a műbe. Egyrészt közvetlenül az illető tárgyakhoz illesztette mindjárt
a magyar példákat, másrészt a könyv végén igen becses összefoglalásokban közli
a Magyarországra vonatkozó, általános geológiai érdekességeket. Ott látjuk a

magyar mélyfúrások geotermikus grádienseit, a Szt. Anna-tó vidékének pompás leírását, a torjai Bűdöshegy posztvulkános jelenségeit, hazánk nagyobb föld-rengéseit, Magyarország artézi kútjait, ásványos-vizeit, értelepeit, ásvány-széntelepeit, földgázait, gipsz- és sóbányáit pontos adatokkal, kitűnő metszetekkel és térképvázlatokkal felszerelve. Ez a „függelek“ kétségtelenül a könyvnek minden tekintetben legértékesebb része s csak mély sajnálatunkat ébreszti föl, hogy miért nem írta meg Papp az egész könyvet, önállóan. Sokkal-sokkal jobb könyv lett volna belőle!

A fordítás igen szép és jó. Néhány elnézés van benne és néhány javaslatunk volna a magyar terminológiát illetőleg. A vulkánok „feltöltődés“-sel keletkeztek a fordító szerint. Nem helyesebb-e a „felhalmozódás“? Mert feltölteni mélyedést szokás (61. oldal). — A „fonatos-láva“ helyett jobb a tősgyökeres magyar „furkós-láva“ elnevezés. Minden gazdaasszony így nevezi a tésztát, ha egyenetlen sűrűsége miatt felszíne is „tagozott domborzatú“. (67. oldal.) — A Neusiedler-tó magyar neve Fertő-tó (209. old.). — A Colorado Springs helynév után a Colo annyit jelent, hogy az illető hely Colorado államban van. Ezt itt nem kell kitenni s a ragot semmiesetre sem lehet a Colo-hoz ragasztani (280. oldal). — A morénák elnevezésében a magyar terminológia így aligha fog meggyökeresedni. Sokkal egyszerűbb a mozgó morénákat homlok-, közép-, oldal-, belső- és alsó morénáknak, a megállapodottakat pedig parti-, fenék- és vég-morénáknak nevezni. A „cölöp-moréna“ aligha fogadható el! (386. old.). Valamint a „mész-zsugorék“ sem a travertino helyett (457. old.). — A breccsa (és nem breccia, mint több helyen), nem „szögletes sziklafal“ (521. old.). — Nagyon sokszor használja a fordító az -ási, -ési, -sági, -ségi képződményeket, pedig ezek nagyon csúnyák (kristályosodási palásodás, 530. l.).

Mindenesetre hálával tartozunk a kir. m. Természettudományi Társulatnak, hogy ilyen gyönyörű könyvvel szaporította a magyar könyvtárak kincsét s különösen hálával tartozunk neki azért, hogy oly elsőrangú erőkre bízta a fordítást, és a kiegészítést, mint dr. Papp Károly és tudós felesége.

Cholnoky Jenő dr.

A magyar szent korona országainak 1915. és 1916. évi külkereskedelmi forgalma. Szerkeszti és kiadja a magyar kir. központi statisztikai hivatal. (1921.)

Az állami és társadalmi élet a hosszú háború és a szerencsétlen, országveszejtő forradalmak után lassan-lassan a biztos konszolidáció útján halad. Minden téren kezd megindulni az újraépítés munkája, az elmaradtak pótlása. Statisztikai hivatalunknak fenti cím alatt most megjelent hatalmas és igen értékes kiadványában is örömmel üdvözljük a hivatalnak buzgó tevékenységét, amely lehetővé tette a kiadványsorozat folytatásával azt, hogy belepillanthassunk a háborús gazdálkodás kolojába s belőle értékes gyakorlati és tudományos következtetéseket vonhassunk le.

A kivételes háborús szükségletek és az állam háborús gazdasági rendelkezései nagy eltolódásokat okoztak külkereskedelmünkben. A világháborúban résztvevő európai államok külkereskedelmi forgalmára általában jellemző volt a nagy küzdelem éveiben, a behozatal rendkívüli megnövekedése és a kivitel megrövidülése. Nagy-Britannia bevitele 1913-ban 769 millió font sterling volt, 1914-ben ez az összeg ugyan 697 millióra szállt le, de 1915-ben már 852 millióra, 1916-ban pedig 949 millióra szökkent föl. A kivitelre kerülő brit termékek értéke ezzel szemben az 1913. évi 525 millió fontról 1914-ben 431 millióra, 1915-ben pedig 385 millióra hanyatlott, s csak 1916-ban szökkent fel ismét 506 millió fontra. Ebben az emelkedésben azonban nagy része van a háborús értékmelkedésnek. Hasonló a forgalom iránya a francia és olasz külkereskedelemben is.

A magyar birodalom háborús külkereskedelmi adatai, összehasonlítva a legutolsó békeév adataival, a következők:

	Behozatal érték millió K-ban ezer g		Kivitel érték millió K-ban ezer g	
1913-ban	2.075	87.610	1.905	70.827
1914-ben	1.829	68.635	1.758	2.979
1915-ben	2.537	56.175	2.047	33.689
1916-ban	3.197	76.244	2.368	28.091

Érték tekintetében ugyan nemcsak a behozatalunk, hanem — kisebb arányban ugyan — a kivitelünk is megnőtt, ez azonban az árakban bekövetkezett gyors és igen nagyfokú emelkedésével magyarázható csupán, mert hiszen mennyiségileg mintegy 60%-os igen tekintélyes hanyatlással állunk szemben. Súly szerint behozatalunk is lassú lemorzsolódást mutat, csak 1916-ban látunk mintegy 20 millió métermázsás emelkedést. Ennek egyedüli forrása a rendkívüli mértékben megnőtt háborús közlekedési és ipari szükségletek kielégítésére szolgáló nagy szén- és kokszbekhozatalunk. Háborús külforgalmunkat egyébként is nagy eltolódások jellemzik. A kivitelben erősen csökkent tömegeikreink: a gabona, liszt, zsír és az állatok szerepe, miután ezekre fokozatosan kiterjedt a fogyasztás szabályozása; a kivitel korlátozása, engedélyhez kötése és az árak maximálása a legális forgalmat nagyon megszükitette. Ezek helyett az ipari nyersanyagok, félgyártmányok és készgyártmányok kivitele duzzadt meg erősen, miután ezekre az árakra a korlátozások vagy egyáltalában nem, vagy csak későbbben alkalmaztattak.

Az 1915. év forgalmát a szénimportnak már az előző évben is tapasztalt erős redukcója mellett a vágómarha behozata'ának szokatlan nagyarányú emelkedése jellemzi. Ez a hadsereg részére dolgozó konzervgyárak nagy szükségletére vezethető vissza. Nagyon megnőtt az eledelek minden fajának (főleg sűrített tej, szardínia, sajt stb.) szerepe is behozatalunkban, főleg a semleges államokból, jelesen Németalföldről és Svájból. A gyarmatárúkat is erősen fokozott mértékben vásároltuk főleg a holland piacon. Nagyonbbarányú volt a rendesnél a pamut- és gyapjuszövetek importja is. Ebben az évben a kivitel terén a gabona és liszt, a cukor és a fa erős megesőkkenése befolyásolta az export-forgalmat. Emelkedést elsősorban a gyapjukivitelnél látunk.

Az 1916. évi behozatalban — mint már említettük — a szén- és kokszzükséglet megnövekedése folytán jelentkező nagy szállítások jellemezték a forgalmat. Másik jellemző tünete az 1916. évnek a nyers- és őeskavas, vasfélgyártmányok, valamint a nem nemes fémek megduzzadt behozatala. Annak a következménye volt ez, hogy ekkor már nehéz iparunk és iparvállalataink nagy zöme a hadiipar szolgálatába állott. Ezzel szemben a textilárúkkal való kényesszergazdálkodás folytán a szövetek importja sokat veszített jelentőségéből. Erősen emelkedett viszont papirosbehozatalunk és emellett nagyon megnövelték behozatalunkat a kinstár nagy dohánybevásárlásai a hollandi piacon. A kiviteli forgalmat ebben az évben a gabonaszállításoknak majdnem teljes megszűnése és az átengedett lisztmennyiségnek erős redukcója jellemzi. Ellensúlyozta ezt azonban borexportunk nagyarányú fellendülése.

Erdemes még felemlíteniünk külkereskedelmi forgalmunk irányáról szólva, hogy az Ausztrián és Bosznián kívüli ú. n. vámkülföldi kivitelünk a háború alatt a normális évek egyötödére szállt alá, míg az onnan való behozatalunk csak kisebb méretű hanyatlást mutat. Így az általában és egészében is megromlott külkereskedelmi mérlegünk passzivitása a vámkülfölddel szemben még nagyobb.

Helyszűke miatt nem mehetünk bele a részletek taglalásába, meg kell elégednünk a fennebbiekben ismertetett nagy körvonalakkal. A közgazdasági

élet gyakorlati és tudományos művelőinek azonban melegen ajánlhatjuk a kiadvány tanulmányozását. Tiszta képét nyújtja egész háborús gazdasági életünknek, okulást a múltból a jövőre.

Gerevich Zoltán.

Fiume hajó- és áruforgalma az 1914. és 1915. években. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat 60. kötet. A m. kir. közp. statisztikai hivatal kiadása. Budapest, 1920. 270 oldal.

A valóságban a kötet Fiumének főbb kereskedelmi forgalmát egészen a háborút követő összeomlás (1918. október végéig) idejéig tartalmazza, de mivel a kikötő forgalma 1915-ben már a háború következtében egészen jelentéktelenné vált, az 1915—18.-i évek forgalmi eredményei épen csak a kikötő elnéptelenedésének illusztrálására szolgálnak. Ez a kötet tehát a határkö egyelőre hazánk és Fiume kapcsolatának történetében s hogy a békeszerződés milyen állapotot teremtett ezen a téren is erőszakos és szöfisztikus okoskodásával, mutatja a fiumei kikötő teljes stagnálása a béke harmadik évében, így a kikötő ma nem más, mint Erisz almája az olasz és jugoszláv államok között, amely alma fájáról le van szakítva és gyors száradásnak indult.

1913. szeptember végén volt 134 gőzösünk 142.539 t tartalommal s ez a szám még három gőzössel gyarapodott a háború kitöréséig. 8 hajó ellenséges kikötőkben maradt a háború kitörésekor s ezek nyomban ellenséges kézre kerültek, az olasz hadüzenet ismét 8 hajónkat, amelyek akkor épen olasz kikötőkben voltak, vette el. Hadi események miatt a tengeri blokád következtében csak 5 gőzös pusztult el. A tengerentúli semleges államokban rekedt hajókat bizonytalan sorsuk miatt el kellett adni s az Unió jó árat fizetett értük, így eladtunk 7 hajót, a többi a fegyverszüneti szerződés értelmében át kellett adni a győztes ententének. Mindjárt a háború kezdetén hajózásunk parthajózásra redukálódott s idegen semleges — olasz és görög — hajó is alig fordult meg a kikötőben, az olasz hadüzenet pedig ezt is teljesen megszüntette. A tengeri hajóforgalom hajótonnáiban kifejezve a háborús években átlag $\frac{1}{10}$ -ére csökkent (1913: 2·4 mil.). A beérkezett gőzösek számának 68%-a a szomszédos zónából érkezett 1913-ban, a rákövetkező évben 74%-a, 1915-ben pedig 88%-a, a forgalom tehát a kikötő legszűkebb környezetére szorítkozott a háború következtében. A kikötő tengeri áruforgalma 1913-ban 20·95 mil. q., 1914-ben 12·38. 1915-ben 2·49, 1916-ban 4·87, 1917-ben 4·79, 1918-ban (október végéig) 3·39 mil. q. mennyiségű volt. A kikötő legnagyobb stagnálása tehát a háború első évében volt, azután föllendült némileg, mert 1916-ban megkezdtek a dalmát partokon és Veglia szigetén a bauxit-telepeket kitermelni, egyre több valpidocchiói barnaszén hoztak be, továbbá, mert 1916. év folyamán egész Szerbia, Montenegró és Albánia nagy része meg lévén szállva, ezek áruszállíthatóságának fedezése is jórészt Fiumén át történt. A forgalom kimutatása érték szerint csak 1915-ig bezárólag volt lehetséges, azután a folyton növekvő drágulás miatt az érték-megállapítások egészen illuzóriusakká váltak. A behozott áruk természetesen lényegesen megváltoztak, mert a behozatalban az első helyeket elfoglaló hántatlan rizs, nyers gyapott, juta stb. tengerentúli országokból származván, teljesen elmaradtak már 1915-ben is, csak a bor behozatal tartotta, sőt fokozta szerepét. Ausztriai rendeltetéssel Fiumén át egyre nagyobb mennyiségű bor érkezett Dalmáciából s a bor érték szerint a kikötő behozatalának 44%-a volt 1915-ben. A háborús behozatali tipikus tömegcikke volt az azelőtt jelentéktelen szerepű *bauxit*, mint az alumíniumgyártás nyersanyaga, amelyet 1915-től Veglián, később több dalmát szigeten került igen nagy mennyiségben kitermelésre s Ausztriába, Németországba szállították Fiumén át földolgozásra. Az angol közszén elmaradása fokozta a carpanói és sebenicói *barnaszén* szállításokat, továbbá jelentős volt még a dalmát elektrokémiai ipar két terméke: a *kalcium-karbid* és *ciánamid*. A kivétel cikkei nem változtak meg ennyire a háború alatt,

mert Fiume kivitele a békében is nagyrészt a tenger melléket látta el magyar élelmiszerekkel és osztrák iparcikkokkal. A kivitelben csökkent a fa, bab, paraffin, hántolt rizs szerepe s viszonylag emelkedett a cukor, liszt, tengeri, pamut-árúk stb. mennyisége. A bor- és bauxit-szállítások Ausztria, illetve valószínűleg ezen át Németország felé, okozták, hogy a háborús években Fiume forgalmában nem Magyarország szerepe volt a nagyobb, mint a békében mindig, hanem Ausztriának. A személyforgalom nagymértékű megcsappanásának oka elsősorban az üdülő és turista közönség elmaradása, a kedvezményes áron utazók nagy száma a szabadságra menő vagy üdülés céljából utazó beteg katonák nagy számával magyarázható.

Kerekes Zoltán.

Társasági ügyek.

Választmányi ülések.

1921. januárius 13. Elnök: Cholnoky Jenő. Elnök jelenti, hogy részt vett azon az értekezleten, amelyet a tudományos társaságok állami támogatásának megbeszélése tárgyában hívtak össze. Ennek a tanácskozásnak eredményeként jelenti, hogy a minisztérium hajlandónak ígérkezett a tudományos társaságokat 10 nyomtatott ív terjedelmű füzet kiadásával támogatni; pénzsegély kintalása esetén pedig 40.000 K. évi segélyt helyeztek kilátásba.

Titkár jelenti, hogy a múlt év végével lejárt Farkasfalvi Kornél-féle ifjúsági földrajzi olvasmány pályázatra három pályamunka érkezett be. Ezeknek megbírálására a választmány Papp Károlyné Balogh Margit, Kogutowicz Károly és Fodor Ferenc v. tagokat kéri fel.

Rendes tagokul felvételtek:

Wallner Ernő főgimn. tanár, Felső-Lövő (Vasm.); Stumpf József szövetségi főtiszviselő, Budapest; a pesti ízr. hitközség alapítványi főgimnáziuma és leánygimnáziuma; Grünwald Fülöp tanár, Budapest; Apró István mäv. felügyelő, Szeged (aj.: Hézszer A.). Ízr. hitközségi polg. leányiskola, Miskolc (aj.: Cholnoky J.); Vasváry Béla gyógyszerész, Budapest (aj.: Halász Gyula).

1921. februárius 10. Elnök: Jordán Károly alelnök. Titkár felolvassa dr. Hermann Győző társulati tag beadványát, amelyben a választmánynak az ő kizárása ügyében hozott határozatát szabályellenesnek és helytelennek minősíti. Választmány erre vonatkozólag elhatározza, hogy a beadványt az ügyre vonatkozó összes iratokkal együtt az ügyésznek adja ki véleményezés végett s ezzel az ügygel a két hét múlva összehívandó, rendkívüli választmányi ülésen kíván foglalkozni.

Könyvtáros jelenti, hogy a főtitkár megbízásából összeállította az összes hiányzó folyóiratok jegyzékét, mert a főtitkár lépéseket fog tenni azoknak pótlólag való beszerzésére és a félbemaradt külföldi csereviszony megindítására.

Választmány Kogutowicz Károly indítványára elhatározza, hogy a választmányi üléseket és szaküléseket ezután más-más csütörtöki napokon kívánja megtartani.

Rendes tagokul felvételtek:

Mujzer Béla mäv. tisztviselő, Szombathely; Mesterházy Sándor joghallgató, Sopronkeresztúr; Riedl Vilmos kántortanító, Sopronkeresztúr (aj.: Hézszer A.); dr. Kemény Dezso keresk. és iparkamarai titkár, Budapest; dr. Neubauer Konstantin ludovikai tanár, Budapest; Sebesta Kolos bankigazgató, Budapest; dr. Simon Elemér ügyvéd, Budapest; dr. Veszényi Jenő belügymin. oszt. tanácsos, Budapest; Mértai Gyula nagykereskedő, Budapest (aj.: Jordán Károly).

Alapító tagul felvételtek: A Magyar Általános Hitelbank, Budapest (aj.: Jordán K.).

1921. februárius 24. (Rendkívüli vál. ülés.) *Elnök Cholnoky Jenő.* Elnök jelenti, hogy a mai rendkívüli ülést a múlt vál. ülés határozata értelmében hívta össze, hogy az igazoló-bizottság eljárása ellen benyújtott panaszok ügyében határozzon.

Az ügyész véleményének meghallgatása és részletes tárgyalása után a választmány elhatározta, hogy az igazoló eljárást végleg lezártnak tekinti, a határozatokról az érdekelteket értesíti, azzal a figyelmeztetéssel, hogy a határozat ellen 15 napon belül a Belügyminiszterhez fellebbezhetnek.

1921. március 10. *Elnök: Cholnoky Jenő.*

Elnök szomorúan jelenti *Wodiáner* Arthur vál. tag elhunytát, amit a választmány fájdalommal vesz tudomásul s a megboldogult emlékét kegyelettel őrzi meg. Elnök felkéri a választmányt a f. évi közgyűlésen alapszabályszerűleg megüresedő választmányi tagsági helyek betöltésére vonatkozó jelölések megtételére. Minthogy alapszabályszerűleg 10 vál. tagsági hely üresedik meg s az 1918-ban megválasztott tagok közül jelenleg csak 9 tagja van a választmánynak, a múlt évi közgyűlésen legkevesebb szavazatot kapott vál. tagnak a megbízatása is lejár egyidejűleg. Ezenkívül a közben elhunyt *Wodiáner* Arthur helye is betöltésre vár, tehát összesen 11 hely töltendő be.

A választmány lelépő tagjai: *Erődi Kálmán*, *Harkányi Béla* báró, *Illosvay Lajos*, *Körösi Albin*, *Lasz Samu*, *Nopcsa Ferenc* báró, *Schréter Zoltán*, *Strömpl Gábor*, *Vargha György*, *Kemény György*. A választmány ezek közül újra jelöli: *Erődi Kálmán*, *Illosvay Lajos*, *Körösi Albin*, *Lasz Samu*, *Nopcsa Ferenc* báró, *Schréter Zoltán*, *Strömpl Gábor* és *Vargha György* tagokat s a párhuzamos jelölés elvénél fogva még 14 új jelöltet állít. Jelöli: *Endrey Elemér*, *Fodor Ferenc*, *Hajts Lajos*, *Harmos Eleonóra*, *Karl János*, *Kerekes Zoltán*, *Koch István*, *Kogutowicz Lajos*, *Kovács Alajos*, *Madarassy László*, *Pilch Jenő*, *Schilling Gábor*, *Viczián Ede* és *Wodetzky József* r. tagokat.

Németh József javaslatára a választmány Magyarország részletes gazdaságföldrajzi felvétele tervezetének kidolgozására indítványozón kívül *Fodor Ferenc* és *Kerekes Zoltán* tagokat küldi ki. Meghagyja továbbá, hogy a bizottság az elkészült tervezetet szakülésein terjessze elő és tegye megvitatás tárgyává.

Alapító tagul felvétetik: A Magyar Leszámtoló- és Pénzváltó Bank, Budapest (aj.: *Jordán K.*); *Einbeck József* kereskedő, Sárvár (aj.: *Hézsér A.*).

Szakülések.

1921. januárius 13. *Dr. Lóczy Lajos: A geológiai takaró elmélete és annak alkalmazása Magyarországra.*

1921. januárius 27. *Dr. Fodor Ferenc: Településföldrajzi tanulmányok.*

1921. februárius 10. *Dr. Bodor Antal: Gazdasági községrajz.*

1921. március 3. *Dr. Kerekes Zoltán: A gazdasági földrajz fogalma és felosztása.*

1921. április 7. *Dr. Dékány István: A földrajztudomány ismeretlana, tekintettel a kultúrföldrajzra.*

1921. április 21. *Boros Ádám: Növényföldrajzi tanulmányok az Alföldön.*

Megjegyzés. Előző kötetünk *Csonkamagyarország néhány statisztikai adata* című közleményében a 87. lapon *Népesség* fejezet alatt az egyes nemzetiségek abszolút száma után álló százalékok nyomdai hibán folytán félreérthetők lévén, megjegyezzük, hogy azok nem az ország jelenlegi néprajzi összetételére vonatkoznak, hanem azt jelentik, hogy egyes nemzetiségeink hány %-a maradt meg nekünk. Az ország nemzetiségeinek jelenlegi százalékarányát szóban levő kötetünknek már I—V. f. 25. lapján közöltük.

Szerkesztő.

FÖLDRAJZI KÖZLEMÉNYEK

XLIX. KÖTET.

1921.

5—7. FÜZET.

Elnöki megnyitó.

A Magyar Földrajzi Társaság 1921. május 12.-én tartott közgyűlésén.

— Előadta: **Choínoky Jenő dr.** —

Ugy látszik, mintha elült volna a tűzvész, mintha már csak a füstölgő romok fölött siránkoznék Európa, sőt a Föld minden részén a fehér ember. Mert a nyerteseknek és veszteseknek egyaránt van mit siratnia. Tudjuk azonban mindnyájan, hogy a tűz korántsem aludt még ki, a hamu alatt ott lappang a parázs, sőt a helyzet talán veszedelmesebb, mint a világháború kitörése előtt volt. Egyelőre sikerült lefojtani a tüzet, de meddig fog tartani? A helyzetet semmiesetre sem mondhatjuk tartósnak és pedig azért nem, mert a geográfia törvényei ellenére húztak országhatárokat, felrugva minden történelmi és emberi jogot. Nem gonoszság volt ez, hanem tudatlanság. Tévétra lehetett vezetni azokat, akik országok sorsát intézték, hisz akkora volt a tájékoztatlanság, hogy az szinte hihetetlen!

És ez a tudatlanság még ma is tart, nem törődnek velünk az emberek, mert hisz nem ismernek bennünket. Még ma is megnyilatkozik ez minden téren. A geográfiai tájékoztatlanságban vezetnek a franciák. Szabad legyen csak néhány példát bemutatnom.

Marcel Dubois, professeur de géographie coloniale à la Faculté des lettres de Paris, tehát vérbeli geográfus kiadott 1899-ben egy „Album Géographique“ című népszerű művet, (Paris, Armand Colin et Co.) Ennek a III. kötetében a IV. fejezet foglalkozik hazánkkal, persze Ausztriával együtt s mindig „l'empire d'Autriche-Hongrie“ címen. Azt még valahogy csak elviseljük, hogy „Le juif est en général nomade“ (51. old.), meg hogy a Duna egyik partja több kilométer távolságban van a másiktól (56. old.), de az már még is sok, hogy a Száva egyik partja Boszniához, a másik Ausztriához tartozik (57. old.). A pusztán persze „czikos“ őrzi a nyáját s csak pásztorok laknak, akik nyájaikból és vadászatból élnek („Aussi, perdus loin du monde, vivant du produit de leurs troupeaux et de la chasse, les berges Magyars ont-ils la fierté et l'amour de leur immense puszta.“ 59. old.) Persze a pusztát olyan kép illusztrálja, amilyent legföljebb a pampákról lehet fősteni. Budapestnek Dubois úr szerint 1899-ben 370.000 lakosa volt, a valóságban pedig akkor kétszer ennyi. (64. old.) A legmulatságosabb azonban a 61. oldalon látható kép. A 101. kép valami dél-német, vagy tán salzburgi leányzót ábrázol. Természetesen az van aláírva, hogy

„Types et costumes de la Hongrie“ s a magyarázat azt mondja, hogy „Les Hongrois, jaloux de leur indépendance politique et de leur langue nationale, se repartissent en divers groupes (Magyars, Roumains, Ruthènes, etc.“) A 102. kép azonban felső-ausztriai parasztot mutat be az aláírás szerint s a képből cifraszűrös magyar juhász néz ránk gúnyos sajnálkozással, mintha mondaná, hogy hát ennyit tudnak a francia geografia-professzorok?

Ime, bemutatom ezt a címszalagot, amelyet most kaptunk a francia Gazdasági-földrajzi Társaságtól. Most, a világháború és párisi békekötés után a francia geografusok szerint Budapest még mindig Ausztriában van. Ahol a földrajzi társaságokban ennyit tudnak hazánkról, mennyit tudhatnak ott a politikusok?

Itt a másik, boldogult Lóczyknak szóló level. Svéd tudós hívja meg őt Nathorst ünnepségére. Budapestet a Cseh-Szlovák köztársaságba teszi.

A M. Földrajzi Társaság tagjai előtt nem kell hangsúlyoznom, hogy a magunk mulasztása s nemzetiségeink szemfülessége volt az oka annak, hogy ilyen nagy volt a tudatlanság. Mi mindent elkövettünk, hogy helyes ismereteket terjesszünk hazánkról, minket nem érhet a vád. De sajnos, a magyar törekvéseket nem támogatták. Seaton Watson urat, „Scotus Viator“-t az oláhok és a csehek, szerbek úgy fizették, mint a köles. Az Encyclopaedia Britannicában a Magyarországra vonatkozó adatokat osztrák ember írta meg. Eszerint Kossuth és Bem meg a többi szabadsághős persze egyszerű „rebel“, míg a sokszor megvert osztrák tisztek mint bámulatos hősök szerepelnek. A statisztikai adatokban Scotus Viator a főforrás, a mi Statisztikai Hivatalunk figyelembe se jön.

A Külügyminisztérium Tudományos Osztálya egész sorozatát gyűjtötte össze azoknak a csodabogaraknak, amiket előkelő külföldi írók írtak össze Magyarországról. Nem rosszakaratból, hanem tudatlanságból és jó részben elbizakodottságból. A magyarországi állapotokat különösen osztrák testvéreink igyekeztek a külföld előtt mindig a lehető legsötétebb színekben ecsetelni, hogy ezzel mintegy igazolják azt a majdnem gyarmat-politikát, amit velünk szemben folytattak. Az irigység is szerepet játszott, mert hisz nekünk volt fényes történelmi multunk, volt földrajzi egységünk s ennek alapján kilátásunk arra, hogy lassankint megerősödve, hatalmas és nagy nemzet leszünk. Az osztrákoknak nem volt történelmi multja, nem volt reménye az egy nemzetté való átalakuláshoz, mert minden józan osztráknak be kellett látnia, hogy ezt a geográfiai hulladékokból összetákolt tarka-barkaságot sohasem lehet egybe-forrasztani.

Elterjedt tehát annak a hire, hogy mi elmaradt, félbarbár, balkáni népek vagyunk. Így aztán lenéztek bennünket s még legkomolyabb tudományos eredményeinket sem vették számba. Nézzünk meg akármilyen külföldi összefoglaló földrajzi művet, pél-

dául nézzük meg a külföldi fizikai földrajzokat: magyar vonatkozású példát minél kevesebbet, magyar tudományos eredményeket meg egyáltalában alig találunk bennük. Nagy grácia, ha egy-egy magyar tárgyú fényképet is felvesznek.

Itt van pl. mindjárt Schaffer Általános geológiája. Magyarul kiadta a Természettudományi Társulat, érdemes választmányi tagunk, Pappné dr. Balogh Margit fordításában. Ha dr. Papp Károly nem toldja bele a magyar vonatkozású dolgokat s nem közli a magyar tudományos eredményeket, akkor bizony Schaffer könyvéből Magyarország úgy hiányoznék, mintha a Holdban volna.

Az osztrákok ismertek bennünket, de nem akartak ismerni. A németek akartak ismerni, de nagyon rossz interpretátoraik voltak, egyrészt az osztrákok, másrészt a Magyarországból kimenekült pangermán izgatók. A franciák szentül meg voltak győződve, hogy ők jobban ismerik Magyarországot, mint a magyarok maguk s a magyar tudósok munkáit nem is érdemes figyelembe venni. Az angolok politikai érdekei semmiféle vonatkozásban nem voltak Magyarországgal, tehát nem is törődtek vele.

Mi magunk pedig nem tettünk semmit, hogy megismertessük hazánkat odakünn. Ezt senki sem tudja jobban, mint a M. Földrajzi Társaság, hisz mennyit kértünk, sürgettünk, figyelmeztettünk, mind hiába. Amikor a vészharangot kongattuk, még a háború előtt, évekkel, senki sem hallgatott ránk. Azalatt pedig a nemzetiségek külső rokonai mindent elkövettek, hogy minket elragalmazzanak és saját dicsőségüket világgá kürtöljék. A párisi Sorbonne geografia-professzora, De Martonne Romániát járta és tanulmányozta a Déli Kárpátokat, most már tudjuk, miért. Egyszer Orsován a határrendőrség el is fogta s mi, geográfus kollégái húztuk ki a bajból. Elég rosszul tettük. Most Kolozsvárott tanítja az elrablott egyetemre befurakodott sötét alakokat, akik mngukat egyetemi professzoroknak nevezik.

Tudjuk, hogy külföldi tartózkodásuk idején milyen politikai agitációkat fejtettek ki az oláh Murgoci, a szerb Cvijic, a szláv Savicki stb. Minden untalan Párisban, Berlinben voltak, melegen összeharátkoztak az idegen tudósokkal s azokat sikerült úgy szügerálni, ahogy aztán a bekövetkezett események megmutatták. Mi nagyon keveset jártunk külföldre, nem birtuk ellensúlyozni ezt az aknamunkát. Hisz nálunk az volt a jelszó, hogy külföldre menni felesleges, a nagy világ tudományos dolgaiba beleszólni pökhendiség, mindig lekicsinyeltük a magunkét és bámultuk a szerintünk utólérhetetlen külföldet.

Milyen öngyilkos politika volt az, kiölni a magyarból az öntudatot, megtanítani arra, hogy multját, kultúráját, képességeit megvetéssel lenézze és kiölje a hitet belőle a nagy jövő iránt.

Pedig nekünk nincs mit szégyenlenünk. A bejövő magyarok műveltsége lényegesen magasabb volt, mint a honfoglaláskor leigázott gyér néptöredékeké, sőt méltán versenyre kelhetett Európa

akkori keresztény népeinek műveltségével. Hisz ne felejtjük el, hogy akkor, amikor a középkori barátok a klasszikus pergamentekről vakarták le a pótolhatatlan szellemi kincseket, hogy saját naiv gondolataikat örökítsék meg, mert nem volt más papirusuk, akkor Szamarkandban papirosgyár dolgozott, még az arabokat megelőző időkben. Ne felejtjük el, hogy a mi népünk tanította meg Európát a könnyű-lovasság használatára, mitőlünk származik a görbe kard, a magyar szablya szóból lett a francia sabre, a magyar huszár a legszebb katona s a magyar huszár-ruhát viseli minden külföldi magasrangú katona. Elfelejtettük, hogy Szent István államalakítása tökéletesség, tudatosság és civilizáció szempontjából felülmúlta az akkori összes európai államalakulásokat. Az Árpádok idejében Magyarország nagyhatalom volt, amelyben bölcsesség, rend és jólét uralkodott. Még a tatárjárást is oly gyorsan kiheverte, hogy alig 40 év múlva már a Stillefried és Dürnkruti csataterén a magyar hadsereg porba sújtja az akkori idők egyik legnagyobb hatalmasságát, Ottokár cseh királyt. Kálmán királyunk bölcs törvénye „de strygis quae non sunt, ne fiat ulla quaestio“, századokkal előzte meg a külföldet, mert ott még a XVI. században is lobogtak a boszorkány-égető máglyák. Büszkéek lehetünk a mi szervezetségünkre, magas ethikai türelmességünkre, lelki nemeségünkre. Az Árpádok alatt a zsidóknak oly szabadsága volt hazánkban, amelynek párja nincs. A szabadságot a pápai parancsok korlátozták, mi magyarok mindig liberálisak és vendégszeretők voltunk. Az Anjouk-idején Magyarország Európa legnagyobb hatalma, még Zsigmond idejében is Diósgyőr várából intézte a túlon túl elfoglalt király Európa sorsát.

Amint az ország népessége szaporodik, azon módon nő hatalma és jelentősége. Mátyás király idején kulminál ez a hatalom és dicsőség. A király létesíti az első állandó hadsereget Európában s ennek szervezete még Napoleonnak is mintául szolgál. A budavári Mátyás-palotát mint világcsodáját bámulják, a benne fölhalmozott könyvtár a legszebb reneszánsz-kori könyvtár az egész világon. Sajnos, Mátyás törvényekkel nem állandósította intézményeit, halála után a hadsereg szétfűlik s bekövetkezik a török és osztrák invázió. Könnyű volt Európának! A mohácsi-vész esztendejében mérte meg Fernel orvos a Páris és Amiens közti ívet, hogy a Föld nagyságát meghatározza. Mi védelmeztük Európát, a keresztény civilizációt, s majdnem elvéreztünk benne. Nyomorúságunkat úgy, mint IV. Bélával szemben, kizsákmányolta az osztrák s a két évszázadig tartó nyomorúságban hazánk hatalma, nemzeti egysége, civilizációja lehanyatlak. Alig bírtunk a bajból kikeveredni.

Mindennek oka a Mátyás-hadsereg szétbomlása volt. Mert a hadsereg az államra nézve az, ami az egészség és testi erő az egyénre nézve. „Mens sana in corpore sano“ csak ép testben lehet ép lélek, testi erő és egészség nélkül az egyén sem élhet fejlődő életet, csak tengődni képes. Hazánk nagy hadserege három ízben ment tönkre belső okok miatt. Először IV. Béla idején, mert akkor

behozták a régi, turáni harcmódor helyett a szentimentális, irracionális lovagias hőieskedést s a hadsereg elpuhult főurak cselédhada volt, minden fegyelem és harcmódor-ismeret nélkül. A Szent-László- és Kálmán-féle hadsereg torzképe volt az, a kereszteshadjáratok vitézeitől beoltott divat. Keservesen boszúlta meg magát. De a nemzet csakhamar talpra állt. Másodszor a Mátyás-hadsereg züllött szét s következménye volt a török és osztrák iga. Harmadszor 1918-ban züllött szét a hadsereg, megint idegen eszmék, idegen gondolatvilág hatása alatt. Ha 1918-ban visszavonjuk hadseregünket az ország hatáira, ki merte volna betenni a lábát ide? Milyen másként köthettük volna meg a békét? Hogy megfélemlítettünk történelmünkéről, nemzetünkéről, multunkról és jövődönkről egyaránt! De azokkal az átkozott tévtanokkal szemben, amelyeket még egyetemi katedrákról is hirdettek s amelyeknek fő fészkei a szabadkőműves páholyok, a munkás-szakszervezetek, egyes lapok szerkesztőségei és a Galilei-kör voltak, azokkal szemben mi nem igyekeztünk minden erőnkkel a helyes útra terelni a nemzetet, hanem kinevettük bennünket, akik a vörös-fehér-zöld színt bálványoztuk, akik az intranzigens hazafiságot követeltük.

A vidék mindig hazafiasabb, mindig tisztább erkölcsű volt, mint a főváros. Kolozsvári egyetemünk professzorait sokszor érte gúny a fővárosi kollégák részéről, hogy vadúl magyarkodnak, sovíniszták. Nyelvünk tisztaságának, gondolkodásunk magyarosságának érdekében küzdöttek, vitatkoztak, rendesen Budapesttel. Volt eset, hogy a budapestiek belátták, hogy amit a kolozsváriak üldöznek, az csakugyan germanizmus, és erre az volt a felelet, hogy nincs rajta mit szégyenlenünk, hogy a németektől annyit tanultunk. Tehát tudatosan öltöttük magunkra a német gúnyát, hogy elnyomjuk vele az ősi, igazi magyart.

Az emberiség legnagyobb közkincsének, a tudománynak és művészetnek is tett a magyar nemzet olyan szolgálatokat, amelyek a művelt nemzetek sorában méltó helyet követelnek nekünk. Messze vagyunk a tengertől, idegen hegyvilág, idegen nép választ el bennünket tőle, mi nem vehettünk olyan részt a Föld fölfedezésének történetében, mint a tenger partján lakó népek, de azért nekünk is volt temérdek olyan utazónk, aki nagyot lendített a mi tudományunkon. Elég legyen Benyovszky Móric, Magyar László, Kőrösy Csoma Sándor, Reguly Antal, Széchenyi Béla, Lóczy Lajos, Teleki Samu, Vámbéri Ármin, Almásy György, Prinz Gyula stb. neveit fölemlítenem. Csak úgy mellékesen kérdezem, hogy emlékezik-e önök közül valaki arra, hogy a tenger partján lakó oláhok közt akadt-e valaha felfedező utazó?

Egyéb tudományos téren is voltak világra szóló nagyjaink; Bólyai Farkas és János, Szemmelweis, Eötvös Lóránd, Lénárd Fülöp stb. nevei, művészeink sorából Munkácsy Mihály, Paál László, Benczur Gyula, Szinnyi-Merse Pál stb. nevei elegendők arra, hogy kétségbevonhatatlan bizonyítékkal szolgáljunk ennek a hazának szellemi képességeiről. Jókainak külön angol kiadója van,

kezdenek ráeszmélni, hogy minden idők egyik legnagyobb költő-regényírója. Arany Jánost alig lehet a külfölddel megértetni, annyira magyar, annyira a mienk. Petőfi, Madách jobban érthetők s hogy milyen nagyok, bizonyítja az, hogy el akarják vitatni tőlünk Liszt Ferencsel együtt.

Ma sincs több, mint 10 millió magyar. A németek mindig tízszer annyian voltak, mint mi, csoda-e, ha nekik tízszer annyi nagy emberük van, mint nekünk?

A hozzánk hasonló kis népek közül egyiknek sincs talán annyi érdeme az emberiséggel szemben, mint nekünk. És mi lenéztük önmagunkat, mi hazaffinak csúfoltuk a magyarságért rajongó nacionalistákat. Minket szuggerálni volt képes a nemzetköziség, az a mindent pusztító világnézet, amely alkotni még nem, alkotott eddig semmit, de annyi nagyságnak, annyi fejlődésnek ásta meg a sírját!

A nemzeti öntudat felébresztése nem tartozik társulatunk munkakörébe, de ide tartozik igenis az a mulaszthatatlan nagy feladat, hogy hazánkat a külföldön ismertessük.

Méltán fölvetetheti valaki a kérdést, hogy az ilyen munka most nem eső után köpönyeg-e, nem fölösleges-e, hogy a veszett fej-szének a nyelét megkaphassuk?

A leghatározottabban tagadom. A mai politikai állapotok semmiképpen sem stabilisak. Ilyen geografia-ellenes országhatárok között nemzetek meg nem maradhatnak. Nem kellene nekünk beleavatkozni a dolgokba, maguktól helyezkednek el azok ismét a földrajztól szabott törvények kereteibe. De először is ezt a folyamatot siettetnünk kell, másodszor pedig, ha egyszer visszaállnak ismét a helyes geográfai határok, akkor aztán többé ilyen katasztrófának nem szabad megtörténnie.

Nekünk igenis köteleességünk hazánkat, a hazai geográfiai tudományos eredményeket ismertetnünk. Nekünk köteleességünk mindent elkövetni, hogy helyesen ismerjenek meg bennünket s helyes ismeretek alapján helyesen is ítéljenek meg. És sajnos, még ma is igen nagy szükség van ennek a hangoztatására. Még mindig vannak olyanok, akik erre a munkára sajnálják a pénzt és az időt. Pedig elvesztett területeinket előbb-utóbb okvetetlenül vissza kell szereznünk s ez nem megy másként, minthogy a külföld közvéleményét felénk fordítsuk. A közvélemény termeli a politikai eszméket is, a politikusok is a közvélemény irányító hatása alatt állanak, a közvéleményből indul ki minden nagyobb politikai akció is. A közvéleménnyel minden kormánynak is számolnia kell.

Ha tehát a külföld közvéleményét felénk fordítjuk, megint megnyerhetünk mindent, sőt többet, mert igazságot kapunk, igazunkat be fogják látni s megkapjuk az elégtételt. Ezért kell minden meglevő erőnkkel a külföld közvéleményének felvilágosítására törekednünk. Sok történt már ezen a téren, kétségtelenül. A neuillyi béketárgyalásokra készített emlékirataink, jegyzékeink, sta-

tisztikai adataink és térképeink olyan óriási tudományos anyagot tartalmaznak, amelynek okvetlenül a világ elé kell kerülnie. Itt fekszik előttünk a nagy mű, ime már készen magyar és francia nyelven, most van sajtó alatt az angol nyelvű kiadás.

Egész sereg néprajzi térkép készült, különféle módszer szerint, leghatalmasabb közöttük az 1:300.000-es méretű térkép, a melyet gróf Teleki Pál kezdeményezésére dr. Bátky Zsigmond és dr. Kogutowitz Károly szerkesztettek s a külügyminisztérium adott ki. Ezen a népesség a lehető legnagyobb pontossággal, községenként van kitüntetve s minden szónál ékeesebben beszél arról a kiáltó igazságtalanságról, amelyet a wilsoni elvek megcsúfolására találtak ki. Áttekinthetőbb gróf Teleki Pál dr. néprajzi térképe, mert ezen a szétszórtnan lakó népességet egyenletes sűrűségűvé összevonva állítjuk elő, mert így igazságos, így mutatja az egyes nemzetiségek igazi helyzetét jól. A nagy, 1:300,000-es térképet nem csatolhattuk a béketárgyalások irataihoz, azért oly, hasonló elvek szerint készült térképet állítottak össze Dörre és Lux mérnök urak, amelyen a népesség 1000—1000 főnyi tömege egy-egy karikával tűnik föl, természetesen színek segítségével, nemzetiségek szerint elkülönítve.

Csatoltunk még olyan térképeket, amelyek a nép műveltségét, a nemzetiségek pénzintézeteit, a gazdasági helyzetet stb. mutatják be, legértékesebb köztük az Edvi—Illés—Halász-féle atlasz, mert ez a gazdaság minden ágára kiterjedve mutatja be, hogy mit veszítettünk s milyen lesz ezentúl gazdaságunk helyzete. Ez az atlasz két kiadásban külön is megjelent s földrajzi irodalmunknak az újabb időben egyik legértékesebb remeke.

Megjelent azonkívül még sok mindenféle fölvilágosító és tájékoztató írás. A nevezetesebbek a következők:

Fodor—Cholnoky—Teleki: Magyarország gazdaság-földrajzi térképe. Magyar—francia—angol és magyar—német—olasz kiadásban. Budapest, 1920.

Jancsó Benedek dr.: Defensio Nationis Hungaricae. Francia nyelven, Budapest. 1920.

Ugyancsak tőle: A román irredentista mozgalmak története. Sajnos, eddig csak magyarul. Budapest, 1920, kiadja a Bocskai-Szövetség.

From behind the Vail. The story of Hungarian Bolshevism, told by the facts. Budapest, 1920. Hornyánszky. A magyar bolsevizmus története, maró gunynyal megírt, hű leírás. Valósággal pörére vetkőzteti ezt a nemzetközi gazemberséget.

Armand Lebrun: La dictature du Prolétariat, les ravages du Bolchévisme en Hongrie. Paris, 1920. Libraire Félix Alcan. Ugyanolyan, mint az előbbi, francziául.

Tudjuk, hogy ezeknek a felvilágosító írásoknak hosszú sorozatát a M. Földrajzi Társaság indította meg. Az övé az érdem, hogy még a háború alatt kiadta a Magyar Szent-Korona Országai-

nak földrajzi stb. leírását, sajnos idegen nyelven csak rövidítve. Ugyancsak a M. Földrajzi Társaság intézett először szót a világ tudósaihoz, hazánk integritását védelmezve. Utóbb más szervek vették át ezt a fontos politikai miszsiót, mert társaságunk anyagi ereje nem volt elég a munka folytatásához. De ha anyagilag nem is bírjuk, ha mi magunk képtelenek is vagyunk arra, hogy a külföld fölvilágosításának egész óriási feladatát magunkra vállaljuk, nekünk is ki kell vennünk részünket a munkából, még pedig több irányban.

Először is Magyarország megcsonkított maradványait alapos tudományos tanulmányozás alá kell vennünk. Erre megvan két jól organizált szervezetünk, egyik a Balaton-Bizottság, a másik az Alföldi Bizottság. Az előbbi a Dunántúlt, az utóbbi az Alföldet vette munkaprogramjába s így majdnem az egész megmaradt haza tanulmányozására kész szervezetünk van.

Második feladatunk a magyar tudományos tanulmányokat, legyenek azok akár hazánkra vonatkozók, akár pedig általános érdekek, a külföld előtt ismertté kell tennünk. Minél több, minél bővebb idegen nyelvű publikációra van tehát szükségünk, hogy mi is élénk részt vegyünk a világ tudományos mozgalmaiban. Nem szabad egy pillanatra sem abbahagyni kulturális előretörésünket, mert hisz éppen ebben különbözünk főképpen a Balkán hódító, rabló népeitől. Ezt a fölényünket nemcsak meg kell tartanunk, hanem még magasabbra kell fejlesztenünk.

Azonkívül hangos szóval kell követelnünk kormányunktól, hogy a mulasztottakat siető lépésben pótolni, Magyarországot a világ minden részében behatóan ismertetni, legfontosabb feladatai közé sorozza. Kulturális intézményeinket nem szabad elhanyagolni s különösen külügyi tevékenységünket semmi körülmények közt sem szabad pangásnak kitenni. Külügyi tevékenységünknek egyik legfontosabb ága a külföld fölvilágosítása, erre nem szabad sajnálnunk a pénzt, ez égetően sürgős, minden munkánk közt ma talán a legfontosabb.

A Földrajzi Közlemények remélhetőleg az idén már bővebb tartalommal, szebb kiállítással jelenhetik meg, mint eddig. Teljesen népszerűvé kell tennünk, hogy Társulatunk tagjainak számát vele emelhessük. Tudományos értekezéseink elhelyezésére meg kell indítanunk a pótfüzeteket, a Természettudományi Közöny pótfüzeteinek és a Társulat szaklapjainak mintájára. Annál könnyebben megtehetjük ezt, mert a négy egyetem: a budapesti m. kir. Tudományegyetem, az Egyetemi Közgazdasági Kar, a Kolozsvári Ferencz József Tudományegyetem és a Pozsonyi Erzsébet Tudományegyetem Földrajzi Intézetei egyesült erővel „Földrajzi Értekezések” cím alatt új kiadványt bocsátanak napvilágra. Ez kizárólag szakszerű, tudományos értekezéseket tartalmaz s magyarul és idegen nyelven jelenik meg. Ez már jórésztben fölmenti a mi Földrajzi Közleményeinket a nehezebb, nem a nagyközönség elé való értekezések közlésétől.

101. Les races : TYPES ET COSTUMES DE LA HONGRIE. — Une des faiblesses politiques de l'Autriche-Hongrie réside dans la diversité des races opposées de langues, d'origine et d'intérêts. Les Hongrois, jaloux de leur indépendance politique et de leur langue nationale, se répartissent en divers groupes (Magyars, Roumains, Ruthènes, etc.) dont le total donne une population de 14 000 000 d'habitants.

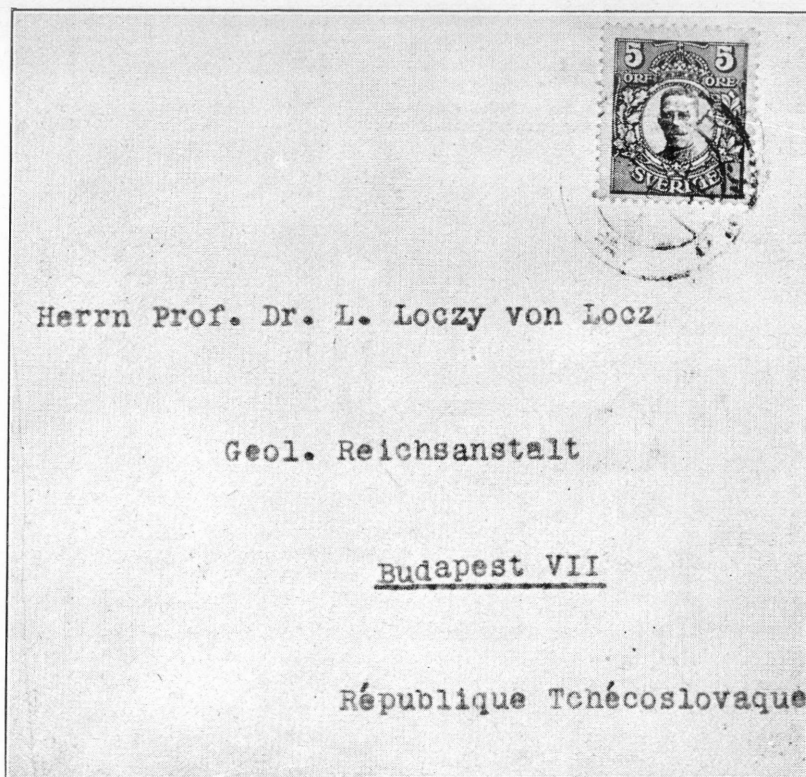
102. Les races : PAYSANS DE LA HAUTE-AUTRICHE. — La population de la Haute-Autriche est presque tout entière d'origine allemande. Les paysans réfugiés dans leurs vallées, en dehors de tout mouvement de la civilisation, ont conservé intacts leurs traditions, leur langue et leurs costumes.

1. ábra. Marcel Dubois: Album Geographique. (Paris, 1899.) III. k. 61. 1.
két ábrájának fényképmásolata.

MAGYARUL:

101. A fajok: MAGYAR TÍPUSOK ÉS NÉPVEISELTEK. — Ausztria-Magyarország egyik politikai gyengesége a különböző nyelvű, eredetű és érdekű népfajok különbözőségében rejlik. A magyarok, akik féltékenyek az ő politikai és nyelvi önállóságukra különböző csoportokra oszlanak (magyarok, románok, ruthének stb.), ezek együttesen 14 millió lakost tesznek ki.

102. A fajok: FELSŐ-AUSZTRIA PARASZTJAI. — Felső-Ausztria népessége majdnem egészen német eredetű. A völgyekben meghúzódott parasztok — elszigetelve minden kultúrától — érintetlenül megőrizték hagyományait, nyelvüket és szokásaikat.

2. ábra. Lóczy Lajoshoz intézett levél címzésének fényképmásolata.

Ha a Földrajzi Közleményeket egészen népszerű, szép kiállítású folyóirattá tesszük, akkor meg lehetünk győződve, hogy igen sokan fogják vásárolni, sokan beiratkoznak tagul s akkor megszerezhetjük az anyagi eszközöket, amelyek a komoly tudományos munkához is szükségesek.

A külföld számára készült néhány vetítő-képes előadás, amelyeket már mutatnak Amerikában, Japánban és Hollandiában. Ezeknek a számát lényegesen szaporítanunk kell, de hozzájuk jó fényképfelvételek szükségesek. Ez úton is felszólítom tagtársainkat, hogy akiknek jó fényképfelvételeik vannak, különösen megszállott területekről, legyenek szívesek azokat akár Társaságunknak, akár a Tudományegyetem Földrajzi Intézetének ajándékozni, mert esetleg nagy szolgálatot tehetnek vele.

Össze kell szednünk minden erőnket. Nagyon kevesen vagyunk, rettenetes, mennyit kell pótolni, helyreállítani, kiigazítani.

Társaságunkra különösen óriási feladat vár. Ellensúlyozni ellenségeink külföldi hazudozásait, felvilágosítani a világot a velünk elkövetett igazságtalanság hihetetlen mértékéről, tanítani népünket igazi földrajzra, mert az igazi, tudományos földrajz a legjobb melegágya az igazi hazafiságnak, mindez oly nehéz és nagy feladat, hogy félve vesszük a vállunkra, de egyszerre mind büszkén is, mert ha feladatunk teljesítése sikerülni fog, hazánk történetében arany betűkkel írjuk be a Földrajzi Társaság nevét.

A Magyar Földrajzi Társaság 1921. évi XLIX. közgyűlését megnyitom.

VAGYON*)

A Magyar Földrajzi Társaság

	Korona	fill.	Korona	fill.
I. Alaptőke :				
1. 4%-os Magyar Földhitelintézeti záloglevél	27000	—		
2. 4½-os Pesti Magy. Keresk. Bank	1600	—		
3. Kisorsolt 4½%-os 1000 K-ás Pesti Magy. Keresk. Bank záloglevél értéke folyószámlán a Pesti M. Keresk. Banknál	1000	—		
4. 4%-os Magyar Koronajáradék	200	—		
5. Tisztviselői Takarékpénztári részvény	400	—		
6. Hadikölcsönkötvény (5500 K. I., 200 K. II.)	5700	—		
7. Takarékpénztári betét (I., II. ker. Takarékp. felszámolás alatt 2270-07 K. Pesti Hazai Első Takarékpénztár 13050-85)	15320	92	51220	92
II. Hunfalvy-alap :				
1. 4%-os Magyar Földhitelintézeti záloglevél	1000	—		
2. 1914. évi hadikölcsönkötvény	250	—		
3. Pesti Hazai Első Takarékpénztári betét	242	21	1492	21
III. Farkasfalvi Kornél pályadíjalap :				
1. 1914-es hadikölcsönkötvény	2200	—		
2. 1916-os	1000	—		
3. Pesti Hazai Első Takarékpénztári betét	2529	93		
4. Postatakarékpénztári betét	5000	—	10729	93
IV. Lóczy-alap :				
1. 1914-es hadikölcsönkötvény	6350	—		
2. Pesti Hazai Első Takarékpénztári betét	1421	—	7771	—
V. Tatra-Observatorium alap :				
1. 1914-es hadikölcsönkötvény	9250	—		
2. Pesti Hazai Első Takarékpénztári betét	4165	02	13415	02
VI. Gazdasági szakosztály :				
1. 1914-es hadikölcsönkötvény	1950	—		
2. Pesti Hazai Első Takarékpénztári betét	560	25	2520	25
VII. Átmenetiek (I. a pénztári kimutatás VII. címét):				
1. Balatonbizottság számlája készpénz	65	61		
2. Lóczy „A M. Szent Korona etc.” készpénz	2224	—		
3. Lóczy szobor-alap	2000	—	4289	61
VIII. Könyvtár és berendezés :				
1. Leltári érték	34780	95	34780	95
IX. Követelések :				
1. Balatonbizottság biztosítási díja	113	18	113	18
X. Pénztári készlet :				
1. 1915. évi hadikölcsönkötvény	10000	—		
2. Pesti Hazai Első Takarékpénztári betét	3825	—		
3. Egyes. Budapesti Föv.	60	—		
4. Postatakarékpénztári csekkszámla	2292	14		
5. Régebbi előlegnyugtákon	454	—		
6. Folyószámlán Pesti Magy. Keresk. Banknál	137	—		
7. Készpénz	8778	45	25547	39
			151870	76

Ezt a számadást megvizsgáltuk, az okmányokkal
Budapesten, 1921.

Dr. Papp Károlyné s. k.

Dr. Róna
mint a pénztárvisz-

*) Választmányi határozat értelmében számadásainkban az értékpapírosok

vagyonmérlege 1920. december 31-én.

TEHER

	Korona	fill.	Korona	fill.
VI. Gazdasági szakosztály:				
1. Kerekes Zoltán „Magyarország Tengeri Kereskedelme” c. munkája kiadására ...	400	—	400	—
VII. Átmenetiek (I. a pénztári kimutatás VII. címét):				
1. Balatonbizottság számlája ...	65	61		
2. Lóczy „A Magyar Szent Korona” etc. számlája	2224	—		
3. Lóczy szobor-alap „	2000	—	4289	61
X. Pénztári készlet:				
1. A „Földrajzi Közlemények Nemzetközi Kiadása” (mely a háború miatt nem jelent meg) költségeire előirányzott összeg, 1914—1920. évf. a 2000 K ...	14000	—		
2. A Földrajzi Közlemények XLVIII. évf. 1—5. füzetére előirányzott összeg ...	7000	—		
3. Árfolyamvesztesség kisorsolt zálogleveleknek pótlásakor, a Magyar Földhitelintézet javára fennáll még ...	1270	—	22270	—
XI. Egyenleg:*)				
1. Egyenleg mint tisztá vagyon ...			124910	85
azaz Egyszázötvenegyezer nyolcszázhatvan K 46 f				
Budapesten, 1920. dec. 31.-én.				
Marczell György pénztárnok.				
			151870	46

összehasonlítottuk s rendben találtuk.

május hó 11.-én.

Zsigmond s. k.

gáló bizottság tagjai.

névértéke szerepel.

Dr. Erődi Kálmán s. k.

Számadások.

A Magyar Földrajzi Társaság pénztári számadása 1920-ról. *)

Pénztári kimutatás.

I. Alaptőke.	Bevétel	Kiadás
1. Áthozat 1919-ről (Értékpapiros és takarékbetét)	50.620.92	— —
2. Dr. Massány Ernő alapítványához kiegészítés	200.—	— —
3. Hazai Első Takarékpénztár már meglévő alapítványához	400.—	— —
1920. dec. 31.-én összesen	51.220.—	— —

II. Hunfalvy-alap.

1. Áthozat 1919-ről (Értékpapiros és takarékbetét)	1.484.71	— —
2. Kamat	7.50	— —
1920. dec. 31.-én összesen	1.492.21	— —

III. Farkasfalvi Kornél pályadíj-alap.

1. Áthozat 1919-ről (Értékpapiros és takarékbetét)	5.729.93	— —
2. Farkasfalvi Kornél újabb adománya (postatakarékbetét)	5.000.—	— —
1920. dec. 31.-én összesen	10.729.93	— —

IV. Lóczy-alap.

1. Áthozat 1919-ről (Értékpapiros és takarékbetét)	7.771.—	— —
2. Sem szaporulat, sem kiadás nem volt	— —	— —
1920. dec. 31.-én összesen	7.771.—	— —

V. Tátraobszervatorium-alap.

1. Áthozat 1919-ről (Értékpapiros és takarékbetét)	13.400.77	— —
2. Róth Gyula adománya	8.—	— —
3. Dr. Réthly Antal „	6.25	— —
1920. dec. 31.-én összesen	13.415.02	— —

*) Választmányi határozat értelmében számadásainkban az értékpapirosok névértéken szerepelnek.

VI. Gazdasági szakosztály.

	<i>Bevétel</i>	<i>Kiadás</i>
1. Áthozat 1919-ről (Értékpapiros és takarékbetét)	2.510·25	—·—
2. Sem szaporulat, sem kiadás nem volt	—·—	—·—
1920. dec. 31.-én összesen	2.510·25	—·—

VII. Átmenetiek.

Balaton-bizottság:

1. Áthozat 1919-ről	65·61	—·—
2. Lóczy: „A Magyar Szent Korona Országainak Földrajzi stb. leírása“ eladott (kedvezményes áron) példányaiból befolyt:		
2. 1919 végéig	1.067·—	2.224·—
3. 1920 „	1.157·—	

Lóczy szobor-alap:

4. Dr. Dékány István adománya	100·—	2.100·—	—·—
5. Wodianer Artur „	2.000·—		
6. Előleges költségekre kiadatott	—·—	100·—	100·—
1920. dec. 31.-én összesen	4.389·61	100·—	100·—

VIII. Könyvtár és berendezés.

1. Áthozat 1919-ről (leltári érték)	34.780·95	—·—
2. Sem bevétel, sem kiadás nem volt	—·—	—·—
1920. dec. 31.-én összesen	34.780·95	—·—

IX. Forgótőke.

1. Áthozat 1919-ről (Pénztári maradvány; érték- papirosban, takarékpénztári betétben és kész- pénzben)	19.972·39	—·—
2. Fülöp Szász-Coburg Gothai hg. Ő Fensége segélye	600·—	—·—
3. Vallás- és közoktatásügyi miniszterium állam- segélye 1919—20. I—III. részlete	15.000·—	—·—
4. Balatonbizottság előleg megtérítése	5.000·—	—·—
5. Bpesti Egyesült Fővárosi Takarékp. segélye	100·—	—·—
6. Első Magyar Általános Biztosító Társ. segélye	200·—	—·—
7. Értékpapírok kamata	689·50	—·—
8. Befizetett tagdíjak (f. é. és hátralékos)	4.534·60	—·—
9. Gróf Teleki Pál pályadíjul	1.000·—	—·—
10. Vegyes	1.050·—	—·—
11. Földrajzi Közlemények XLVII. k. 1—5. f. összes költsége	—·—	10.437·01

	<i>Bevételek</i>	<i>Kiadás</i>
12. Apró nyomtatványok	—.—	1.225.05
13. Tisztviselők	—.—	5.000.—
14. Szolga	—.—	660.—
15. Pénztár	—.—	258.—
16. Iroda, posta	—.—	462.—
17. Átmeneti (Balatonbizottság biztosítási díja)	—.—	113.18
18. Dr. Fodor Ferencnek (gr. Teleki Pál pályadíj)	—.—	1.000.—
19. Vegyes	—.—	2.277.25
20. Átutalás VII. cím 1. tétel	—.—	65.61
21. " " " 2. "	—.—	1.067.—
<i>1920. dec. 31.-én összesen . . .</i>		<i>48.146.49 22.565.10</i>

Ezt a számadást megvizsgáltuk, az okmányokkal összehasonlítottuk és rendben találtuk.

Budapesten, 1921. május hó 11.-én.

Dr. Papp Károlyné s. k.

Dr. Erődi Kálmán s. k.

Dr. Róna Zsigmond s. k.

Titkári jelentés

a Magyar Földrajzi Társaság 1921. május 12.-i közgyűlésén.

Előadta: Hézszer Aurél dr. titkár.

Az elmúlt évek eseményei: a veszített háború, a bolsevizmus, és a reánk erőszakolt kegyetlen béke súlyos erkölcsi és gazdasági váltságba sodorták nemzetünket. Szerencsénk azonban, hogy a sügyedés lejtőjén már megállottunk s bár nemzetünk teste még ezer sebből vérzik, a konszolidáció és az újjáépítés útján már biztos léptekkel haladunk előre.

Tudományos életünk, mint országunk egészségi állapotának a legbiztosabb fokmérője, minden tekintetben magán viseli az ország szomorú sorsának a bélyegét. A tudomány ugyanis csak ott fejlődhet tovább és ott töltheti be az őt megillető helyet, ahol meg vannak hozzá a szükséges szellemi és anyagi előfeltételek; de ahol a kultúra iránt leginkább fogékony intelligens középosztály fizikai és lelki energiáját a létfenntartás primitív szükségleteiért folytatott küzdelem őrli fel, ahol a gazdasági csőd szélére jutott állam még a legszükségesebb kiadásait is alig tudja előtárcmenteni, ahol a vagyonos és meggazdagodott tár-

sadalmi rétegek vajmi kevés kulturális áldozatkészségről tesznek tanúságot, ott a tudományos élet elsorvad, tönkremegy vagy legjobb körülmények között is csak tengődik.

Társaságunk se tudta még és még jó ideig nem is fogja tudni a kapott sebeket kihéverni. Nehezen szerzi vissza azt az életérőt, amely betegségéből talpraállítsa. Ha diagnosztát végzünk, belső és külső bajokat fogunk betegsége okául felismerni. A kettő között szoros kapcsolatot áll fenn. A belső bajok forrása maga az elmúlt évek eseményei folytán legyengült szervezet, amely nem rendelkezik annyi életerővel, hogy magát hivatásának megfelelő színvonalon fenntartsa. A külső bajokat pedig a fent vázolt közállapotokban, az ország szomorú helyzetében kell keresni. Az utóbbiak javulása maga után vonja az előbbieket gyógyulását. Ez a gyógyulás pedig előbb, vagy utóbb, de minden bizonnyal be fog következni és be is kell következnie, csak türelemmel és bizalommal legyünk iránta.

Ha végig tekintünk Társaságunk múlt évi történetén, kétségtelenül sok hiányt és fogyatékoságot találunk benne, de üresnek és tartalmatlannak még sem fogjuk mondani. Mert ha figyelembe vesszük, hogy újszólván kéthetenként tartott szaküléseinken értékes előadások, tanulságos eszmecsere hangzottak el és hogy közleményeinket a mai nehéz viszonyok között nemcsak megtudtuk jelentetni, hanem terjedelm tekintetében azok a megelőző évfolyamot is meghaladták, — működésünket eredménytelennek mégsem lehet mondani.

A legnagyobb bajt nehéz anyagi helyzetünk okozza. Ez minden ügyekezettünknek a kerékkötője. Míg azelőtt a Társaság önmagától, vagyis főleg tagdíjaiból tudta magát fenntartani, addig ma a tagsági díjak számottevő jövedelmet nem jelentenek. Ennek egyik oka az, hogy tagjaink jó részét legalább egyidőre elvesztettük; az utóbbi évek folyamán igen sok tagdíjhátralék gyűlt össze, amelynek a behajtása iránt csak most tettünk némileg célravezető lépéseket; azonkívül tagdíjaink szarfolótt kiesinyek, a mai árviszonyokkal egyáltalában mincsenek arányban. Felmerült ugyan már több ízben a választmány előtt a tagdíjak felemelésének kérdése, de főleg a középosztályból kikerülő tagjaink érdekeire való tekintettel a választmány ezidőig mindig elállott tőle, mivel oly magas összegben kellett volna a tagdíjat megszabni, hogy azt nem lett volna képes megfizetni tagjainak nagy része; mindössze arra kértük tagjainkat, hogy a mai rennkivül alacsony tagdíjat önkéntes adományaikkal szíveskedjenek kiegészíteni. Felhívásunknak kétség kívül volt némi fogadtatja, azonban tagjaink nagy része — köztük talán a legvagyonosabbak is — még most is 15, sőt 10 koronával rójja le ebbeli kötelezettségét. Alapító tagjaink egykori 200 koronás alapítványi jövedelemnek ma nem tekinthető, mert ennek a kamata legjobb körülmények között is csak 6 koronát tesz ki évenként. Számottevő segélyben csak a kultusz-kormány és a főváros (2500 K) részesítette Társaságunkat; a pénzintézetek most is a békebeli segélyösszegeket utalják ki nekünk, magánosoktól pedig támogatást egyáltalában nem kapunk. Míg tehát régen a Társaságot tagjai tartották fenn, ma a tagokra a Társaság csak ráfizet. Így a Földrajzi Közlemények 1920-i évfolyama közel hat ív, (90 oldal) terjedelemben jelent meg. Ennek összköltsége a mai papír- és nyomdaárak mellett, mintegy 50 K-t tesz ki.

Az adott viszonyok között azt is örömdetes tényként kell felemlítenünk, hogy az 1913. óta szünetelő nemzetközi kiadványaink (Abrégé) megjelenése is folyamatban van. Ezt pedig az az 50.000 K

segélyösszeg teszi lehetővé, amelyet elnökünk és főtűtkárunk közbenjárásának sikerült e célra a külügyminisztériumból kieszközölni. Így aztán reméljük, hogy a már évek óta félbemaradt külföldi folyóirat-csereviszonyt, amelynek égető hiányát éreztük, rövidesen újból fel tudjuk majd venni. A Lóczy szerkesztésében megjelent: „Magyarország leírása“ cz. műnek illegeten nyelvű kivonatát máris szétküldöttük a külföldi földrajzi társaságoknak. Ennek a jótékony hatását már kezdjük érezni, mert több külföldi — köztük nem egy volt ellenséges állam — is küldi ujabban folyóiratát. Főtűtkárunk lépéseket tett különben értékes folyóiratúrunk hiányainak pótlására és a fontosabb folyóiratok cserepéldányként való megszerzésére.

Mint Társaságunkat is közelről érdeklő földrajzi jelentőségű tényt kell megemlíteni, hogy a külügyminisztériumnak gr. Teleki Pál által megszervezett tudományos osztálya, amely jelenleg elnökünk vezetése alatt áll, nagyszabású földrajzi tevékenységet is fejt ki.

A földrajzi oktatás reformálása terén eddig kifejtett tevékenységünknek ujabban némi sikere mutatkozik. A közoktatásügyi kormány a f. iskolai évtől kezdve a középiskolák alsóbb osztályaiban a földrajznak intenzívebb tanítását rendelte el.

Öröndetesebb jelenség, hogy a négy évfolyamra kibővített felső kereskedelmi iskolák új földrajzi tanterve teljesen a modern földrajz-oktatás szellemében készült.

A Farkasvalvi Kornél-féle ifjúsági földrajzi olvasmány pályázat — sajnos — ezuttal is eredménytelen maradt. A beérkezett három pályamunka közül egyiket sem tallálta a választmány jutalmazásra méltónak. Bizonyossága ez annak, hogy a földrajz pedagógiája terén még igen sok a tenni valónk, hiszen a pályázók egyike sincs tisztában a földrajz mivoltával, különben minden földrajzi érzéket és tudást nélkülöző dolgozatokkal nem állbanának elő.

„A Földrajzi Társaság Könyvtára“ cz. népszerű kiadványsorozat a háborúval megszakadt, jöllehet két kötet kész munka vár már régóta kiadásra benne. A kiadó ígérete szerint ezek rövid időn belül megjelennek.

Boldogult emlékezetű tb. elnökünk Lóczy Lajos emlékének megörökítése céljából elnökünk kezdeményezésére még a múlt év júliusában megalakult a „Lóczy szobor bizottság“, amely rokon társulatok képviselőinek bevonásával elhatározta, hogy gyűjtést fog indítani Lóczy Lajosnak Balatonfüreden és a fővárosban felállítandó szobra javára. A boldogult hervadhatatlan érdemeinek megörökítését szolgálja a Földrajzi Közlemények legutóbb megjelent füzeté is, amely úgyszólván teljesen az ő emlékezetének van szánva.

A Hopp Ferenc-féle hagyatékból származó diapositív panorámakép, fénykép és könyvgyűjtemény Társaságunk helyiségében nyert elhelyezést. Helyiségeink sokat panaszolt túlszűkösága azáltal némileg orvosolva lett, hogy a főváros tanácsától sikerült egy szomszédos helyiséget is céljainkra megszerezni.

Mint öröndetes eseményt kell megemlítenünk, hogy elnökünket a budapesti tud. egyetem bölcsészeti kara meghívta a Czirbusz Géza halálával megüresedett egyetemes földrajzi tanszékre. Ily módon az ország első földrajzi katedrájának a kérdése, amely Lóczy Lajos távozása óta állandó elégedetlenség és nyugtalanság forrása volt, végre nyugvópontonra és megfelelő megoldásra jutott. Ezzel egyszersmind felújult az a tudo-

mány számára évek óta megszakadt kapcsolat, amely a Társaság és az Egyetemi Földrajzi Intézet között fennállott.

A Társaság tisztikarában is némi változás állott be az elmúlt évben. A megüresedett két alelnöki tisztre a közgyűlés Jordán Károly és Prinz Gyula tagokat választotta meg. Az ideiglenesen egyesített tiltkari és könyvtárosi tisztséget a választmány szétválasztotta és könyvtárosnak Fodor Ferencet választotta meg, ugyancsak ő veje töltötte be a Bátky Zsigmond és Lüttke Aurél lemondásával megüresedett szerkesztői tiszte is.

Szomorúan kell végül megemlékeznünk Wodianer Arthur régi választmányi tagunk elhunytáról, kinek emlékét kegyelettel őrizzük meg.

Az elmúlt évben 64 új tag lépett be Társaságunkba: 2 alapító és 62 rendes tag. Ezzel szemben csak 4 tag jelentette be kilépését. A tényleges gyarapodás tehát 60-at tesz ki, (közel kétszer annyi, mint a két előző esztendőben). Tagjaink létszáma eszerint 1560. Ez a szám azonban csak papíron van meg, mert sok tagunk megszállott területen lakik, akikkel még mindig nem tudunk érintkezni; ezeknek jelentékeny részét minden bizonnyal elfogjuk veszíteni. Külföldi és hazai tagjaink közül többnek a címe ismeretlen, vagy pedig közülük több elhalálozott, de még ezideig nem jutott tudomásunkra; sok hátralekös tagot, aki évek óta felgyülemlett tartozását vonakodik megfizetni, törölni leszünk kénytelenek. Így aztán a tényleges taglétszám megállapítása még sok időt fog igénybe venni.

Miután rámutattunk arra a nehéz helyzetre, amelyben Társaságunk az adott viszonyok között léteért küzdeni kénytelen, de egyuttal kifejezést adtunk abbeli meggyőződésünknek is, amely a jobb jövőbe vetett reményünket táplálja, azzal a bizalomteljes kéréssel fordulunk tagjainkhoz, hogy ügyszeretetükkel, munkásságukkal és áldozatkészségükkel támogatásukkal bennünket. Mert Társaságunk csak úgy fogja tudni betölteni hívatását, ha minden számottevő munkás tagja harmonikus együttműködésben karöltve egyesül és tagjaink áldozatkészsége teremti elő azokat az anyagi segédeszközöket, amelyek nélkül még az idealizmus forrásából táplálkozó tudományos élet sem képes megélni.

Adatok Karánsebes településföldrajzához.

Irta: Fodor Ferenc dr.

1. A város településének természeti tényezői.

Városunk keletkezését éppen úgy, mint más városokét is, csupán *történelmi okokból* nem lehet levezetni. Minden város településének vannak bizonyos *természeti adottságai*, amelyeket már a primitív ember is fölismert, amely a fájat lassankint megtöltve, szociális életet kezdett élni, s szociális érintkezése kifolyásaképpen telepei között egyes nagyobb gócpontok alakultak ki.

Karánsebes a *Temesvölgynek* a *Bisztrával* való találkozásában, egy úttal az *Alföldre* való nyílásában fekszik. A *Temesvölgy* hatalmas tektonikai völgyület, amely a *Szemenik—Almás* kristályos paláit elválasztja a *Krassó-Szörényi Havasok* paláitól. Ebbe a tektonikai völgyületbe telepedett bele az óharmadkorban az a később kiédesedett vízü tenger, amelynek lerakódásai meglehetősen mélyen töltötték ki. A *Temes* és *Bisztra* völgye tulajdonképpen tehát medence, amely éppen *Karánsebesnél* erősebben kiszélesedik, és amely csak akkor vált folyóvölgyggyé, mikor az *Alföld* harmadkori tengere lefolyt és a *Temes*, amely addig *Teregova* táján torkolott, erozióbázisát elveszítve végigrohant a kiszikkadó medence fenekén. A harmadkori öbölnek a temesi és bisztrai melléköblein kívül *Karánsebes* táján még egy kisebb melléköble is volt, amely a mai *Sebes* irányában simult az alaphegység alá, s így városunk táján a *hármás öböl* egy nagyobb tágulatot alkotott a különben keskeny medencében.

Két tektonikus völgy találkozása, amelyhez még egy eroziósvölgy (a *Sebes*) is járul, már predesztinálja a helyet nagyobb településre, különösen, ha a két tektonikus völgy oly hágók felé vezet, mint az erdélyi *Vaskapu* és a *Porta orientalis*, amelyeken túl hatalmas medencék nyílnak, az erdélyi és az oláh medence. A terciérben tehát már megkezdődött azon viszonyok kialakulása, amelyek néhány geológiai korszak multával itt települést okoztak. A pleistocén még inkább fokozta e kedvező föltételeket. A pleisztocén hatalmas eroziója nélkül ma széles völgsík volna itt, amely a *Teus pliocén* dombjaitól a *Catana morta* lábáig húzódna, s *Jáznál* betűrődne a *Bisztra-medencébe*. A pleistocén eroziója azonban ennek a völgsíknak a legnagyobb részét elhordta, csupán szegélyét hagyva meg 10—20 méter magas terraszként a medence szegélyén. A terrasz *Szlatina* táján már megtalálható, de csak *Karánsebesnél* fejlődik ki szépen. A *Temes* j. partján már *Temesvölgy* községtől kezdve jól követhető, ezen épült *Temesvölgye* és *Körpa*; *Ujkaránsebes* táján a terrasz nyelv alakulag nyomul be a falu alá és elkeskenyedik, mivel a *Szlagna* patak is elfürészelte, északfelől pedig belevágódott a *Sebes* völgye. Ismét azután betűrődik a *Sebes* terraszaként kb. *Sebesrom* községig. A *Sebes* j. partján megint a város alá nyomul, s ez a része a legszélesebb, úgy hogy több patak is medret vágott benne a *Sebessel* párhuzamosan, így a *Potok* és a *Valia mare*. A *Temes-Sebes* terraszának e széles szakaszán épült *Karánsebes* településének egyik magva, a várvédelmi település, *Sebes* egykori vára. A *Sebes-Temes* közös terraszának ez a beugrása, amely a *Temest* egészen a *Teus-dombok* alá szorítja, kiválóan alkalmas volt vártelepülésre, s bár a folyó mentén tovább húzódik *Lugos* felé, ilyen alkalmas, széles térsége nincs több.

A város településének általános természeti feltételei tehát megvoltak, az építkezésre alkalmas, nem mocsaras talaj, a megélhetést biztosító jó alluvium, a folyó közelsége. Ezek azonban magukban csupán oly föltételek, amelyek semmi előnyt nem biztosítanak a településnek a táj többi települései fölött.

Az a döntő momentum, amely e települést várossá tette, a hely közlekedésbeli jelentőségében van. Hogy azonban ez a telepítő erő a maga hatását éreztethesse, ahhoz bizonyos fokú kulturális előfeltételek voltak szükségese-
sek. Így, hogy ez a hely *fontos utak találkozó helye* legyen, ahhoz az kellett, hogy úgy az *erdélyi medence*, valamint a magyar alföldi és oláh medencék kellően lakottak legyenek. Ezt a három medencét összekötő utak természetes elágazó helye *Karánsebesnél* van. A közlekedési viszonyok, azaz emberföldrajzi tények emelték ki tehát e hely jelentőségét és biztosítottak előnyt a hasonlóan jó általános természeti feltételekkel bíró településekkel szemben. Ebből a szempontból tekintve a hely jelentőségét, városunkat a római kori *Tibiscum* közvetlen utódjának kell tekinteni.

Tibiscum castruma a mai *Zsupa* északi végénél, közvetlenül a *Temes* partján feküdt, abban a szögben, amelyet *Moesia superiorból* a *Bisztravölgyén* át *Dáciába* vezető út a *Temes* völgyének útjával bezárt. Kétségtelen tehát, hogy közlekedésbeli jelentősége volt, az útelágazás védelme. Kérdés azonban, ha *Karánsebest* hasonló motívumok telepítették, miért nem került közvetlen *Tibiscum* helyére? Mindenekelőtt nem kell szem elől tévesztenünk, hogy a római utak egyike a *Bisztravölgyből* kikerkezve egyenesen tovább tartott a mai *Krassó* felé, s erre *Tibiscum*-nál alkalmasabb volt a domborzat, mivel szemben nyílik a *rúzi völgy*, míg *Karánsebesnél* magasabb hegyek állják el ezt az irányt. *Tibiscumot* tehát a két egyenes út kereszteződése kényszerítette oda. Fel kell tételeznünk, hogy a római időkben a *Temes* ottani partjai kevésbé mocsarasak voltak, mivel ott ma igen rosszak a gázló viszonyok. A római birodalom felbomlása után előntvén vidékünköt a néparadat, tönkrement a római út. Hosszú századok múltán állandósulván a három szomszédos medence lakossága, ismét kereskedelmi úttá válhatott a *Temes* és *Bisztra* völgye, még pedig valószínűleg sóúttá, amint azután századokon át az volt. Itt hordhatták át az *Erdélyből* szállított sót a *Balkán* felé. Ennek a kereskedelmi útnak, amely talán akkor még fontosabb volt, mint a *Porta orientalis*-alföldi útirány, nem kellett ismét *Tibiscum* egykori helye felé kerülni, mivel *Karánsebes* mai helyén sokkal könnyebben csatlakozhatott a *Temes* völgye útjához. Az itt való csatlakozással ezen az úton csak úgy járhattak *Erdély* felé, hogy a *Temest Karánsebesnél* meg kellett gázolniok; *Karánsebesnél* a *Temes* egyébként is jóval könnyebben gázolható, mint lejjebb. *Karánsebesnél* végződik a folyó felsőfolyása, medre kavicsos, ami a nagykerékű kordékkal való gázolásra igen alkalmas, s mivel éppen itt még vadpatak jellegű, medre nem mély.

Feltehető az az eset is, hogy a településre az első lökést a *Sebes patak* adta meg azért, hogy a magas terrasza alá simulván, igen alkalmas a víz oldalsó vezetésére és így a malomépítésre. Így valamelyes kis *malomtelepülés* keletkezhetett itt, amely szerencsés helyzeténél fogva, midőn a hely közlekedési jelentőségűvé vált, csakhamar túlszárnyalta a többi településeket. Előnyére volt ebben talán már abban az időben is, mielőtt a várépítés jelentő-

sége érvényesült volna, az a körülmény, hogy az építőkövet is közelről kapta. Ne feledjük el ugyanis, hogy mikor a város keletkezhetett, nem az oláhság töltötte meg a tájat, amelyről tudjuk, hogy ősi építőanyaga a fa volt.

A város keletkezésének ez a legvalószínűbb magyarázata, bár mint telepítő erőt talán megemlíthetnénk még a *gyepürendszert* is, amely szintén ezen a helyen végződhetett úgy *Erdély*, mint a *Szörénység* felé. Igen természetesen ezek a telepítő erők együtt is hathattak, különböző időkben hol az egyik, hol a másik jutván előtérbe.

Városunk eredete kettős, *Kárán város* és *Sebes vára* a város őse. Ez a kettős eredet érdekes megfontolásokra ad alkalmat. *Kárán* 1371-ben, *Sebes* 1289-ben kezd történelmünkben szerepelni. *Káránt* tehát később említük, de én ősibbnek tartom. Több okunk van erre, *Kárán* szláv neve alapján már így is az ősi szlávtelepülésekig vezethetjük a város eredetét, de a természeti viszonyok alapján még régibb településre is gondolhatunk. Az itt átmenő rendkívül fontos útnak már az őstörténelmi időkben települést kellett itt létesíteniök. A másik valószínűség pedig *Kárán* helyének fekvéséből származik. Előbb kifejtettük, hogy az első települést kétségtelenül a közlekedési helyzet tette jelentőssé. Ez az első település pedig csak *Kárán* lehetett, ez feküdt az erdélyi- és az orsovai-út találkozásánál. Erre ugyan semmi történelmi feljegyzésünk nincs, de geográfiai valószínűségek szólnak mellette. Az utak megtartásában sok konzervativizmus nyilatkozik, s így föl kell tennünk, hogy az erdélyi- és orsovai-út már a legelső letelepülés idején is ott találkozott, ahol ma, városunk mai főterének szögletén. Itt kellett *Kárán*nak feküdnie, ennél az úttalálkozásnál és innen dél felé a mai orsovai út mentén. Itt vezet az ősi malomcsatorna is és tudjuk, hogy a malomcsatorna már falvainknál is telepítő erő. Ennek a csatornának melléke pedig sokkal följebb nem lehetett beépítve, legföljebb a mai gör. kel. temető és a főter között; a csatorna mentének alsóbb szakaszán szintén nem feketett *Kárán*, mivel a városnak ez a része egészen új település. Az sincs kizárva, hogy nagyobb terjedelem mellett ettől az úttalálkozástól a *Sebes* balpartjára a mai újkaránsebesi híd tájára is átterjedt *Kárán*, tehát a csatorna és a *Sebes*, meg *Temes* között terült szét. Ez a helyzet leginkább megfelelne első századainkból való városaink helyzetének, a síkság peremén, vízfolyások között. Följegyzések szerint *Kárán* városa *Sebes* városával szemben feküdt¹⁾, ez pedig csak úgy lehetséges, ha a fentebbi fekvést tételezzük fel. 1503-ban *Matskássy Miklós* kastélyának hídját is említik²⁾, ami szintén csak ilyen vízközi fekvésben magyarázható meg.

Mint földmivelő település keletkezhetett *Kárán* a *Temes* jó alluviumán, s kedvező fekvése kereskedelmi jellegű települést csinált belőle, amihez ké-

¹⁾ *Milleker Bódog*: Délmagyarország középkori földrajza. Temesvár, 1915.

²⁾ *Pesty*: A Szörényi Bánság története, II. kötet.

sőbb harmadik telepítő erőként járult még a várvédelmi település is, midőn megépült *Sebes vára*.

Sebes várának pontos fekvését nemcsak oklevelek alapján ismerjük, de a kutató ma is megtalálhatja nyomait. A *Temes* diluviális kavicsterrásán épült meg, ott ahol e terraszc alá meredeken hevágódik a *Sebes völgye*, s így az a legjobban előreugrik.

Keletkezésének idejére nincs adatunk, de talán nem csalódunk, ha a tatárjárás utáni időkre tesszük ezt, midőn a várépítés országszerte megindult. 1290-ben már szerepe van. A várról, külső képéről kevés adatunk maradt fenn, de fekvése alapján mondhatjuk, hogy afféle átmeneti jellegű volt, helyének, az alacsony folyóterrásnak megfelelőleg félig hegyi, félig alföldi jellegű volt. Mint védelmi településre alkalmas hely, nem tartozott ez a terraszc a legkiválóbbak közé, s hogy mégis vár épült ide, éppen ez bizonyítja, hogy annak építése idejében itt már jelentős település és fontos utak találkozására lehetett, amit meg kellett védeni.

Sebesvárának terrasza a már előbb tárgyalt diluviális terraszc, *Kárán* szintje, az óalluvialis terraszc fölött kb. 20 m. magasan emelkedik ki, s azután szélesen terül ki a *Catana-morla lábáig*. A *Temes* felé eső oldalán eredetileg sokkal meredekebb lehetett, mint ma, amikor mesterségesen tették lejtőssé az ott elterülő kertekben. A *Sebes* felé ma is meredeken esik a terraszc, mivel pereme ott nem áll kerti mívelés alatt. Védhetőségét elősegítette délről a *Sebes-patak* malomárka, amely minden valószínűség szerint várakozás szerepét is betöltötte, nyugat felől, tehát *Kárán* irányában, pedig egy másik vízfolyás volt, amely valaha elég jelentékeny lehetett. Ezt a vízfolyást még egy 1827-ben rajzolt térképen is megtaláltam.¹⁾ Ez a vízfolyás a mai *Ovidius*-, *Püspök*- és *Római-utca* közötti telektömb közepétájáról indul ki, átfolyik a *Patak-utcán* a *Püspök-utca* kereszteződésétől keletre, itt híd van rajta, azután a *Püspök-utcán* a *Patak*- és *Templom-utca* között, szintén híddal, itt befordul a *Templom*- és *Patak-utca* közötti telkek lábába, a *Doda*- és *Patak-utca* kereszteződésénél tóvá szélesül, amely tó a *Patak*-, *Doda*-, *Templom*- és *Vár-utca* között terül el, majd egy lefolyással az *Ogasu-patakba* torkollik, ahol az a *Patak-utca* végét keresztezi. Ez a tó még egy másik vízfolyást is felvesz, amely a *Püspök-utca* legfelső végén ered, majd tóvá szélesül, kikanyarodik a városból, azután visszafordulva a *Rómaiak-útja* külső sorának kertjein átfolyik, a *Vár-utca* táján metszi a *Rómaiak-útját*, parallel fut a *Vár-utca* keleti sorának kertjeivel s a *Patak-utcán* át torkollik a fenti tóba.

Részletesen kellett e két vízfolyást ismertetnünk, mivel kitűnik belőle, hogy a terraszc nyugati pereme alatt, ennek a folyásnak a fölhasználásával könnyű volt várarkot készíteni, sőt a terraszc északi részén is volt némi vízfolyás. Így tehát a terraszc némileg mégis alkalmas volt középkori vár fölépítésére és valóban a vár a jelzett vízfolyások között feküdt.

¹⁾ Karánsebesi járásbiróság telekkönyvi irattárában, felirata: Mit dem Original ganz übereinstimmend, Karánsebes, am 7-ten März, 1827.

A természeti előfeltételek ennél fogva úgy *Karán* mint *Sebesvár* településéhez megvoltak. Most már azt kell megvizsgálnunk, hogy a történelmi idők folyamán a történelmi sors és a művelődéstörténeti mozzanatok, meg az emberföldrajzi tények folytán miként változik a város fekvésének jelentősége.

2. Az emberi tényezők hatása a város fejlődésére.

Valamely város fejlődésében a természeti és emberi tényezőket nem lehet kategorikusan elválasztani. *Karán* helyének fekvését még nagyobb részben természeti tények, völgynyílások stb. határozták meg, míg *Sebesvár* települését már *Karán* védelmi szükségességének kellett kezdeményezni.

Ha most abból a kezdeti állapotból indulunk ki, hogy *Karán* mint egyszerű földművelő telep keletkezett, föl kell sorakoztatnunk azokat az emberi tényezőket, amelyek abból városi jelentőségű települést csináltak.

Kétségtelen, hogy városunkon átmenő kontinentális útnak már az ősi történelmi időkben bizonyos fokú városias települést kellett itt létesítenie. A hely fekvése alkalmassá tette a várost úgy vásárhelynek, mint folyami átkelő és áruátrakó helynek.

A vásárhelyek mindig különböző gazdasági területek érintkező vonalában fejlődtek ki. Ilyen vásárhelyek minden völgynyílásban alakulnak, annál inkább ezen a helyen, ahol a *Bisztra*, *Sebes* és *Temes* koncentrikusan futnak össze, s ahol az alföldi mezőgazdasági termények az erdélyi sóval, a havasi legelők gypájújával találkozhattak és ahol az alföldi, erdélyi és balkáni kereskedő kicserélhette áruját. Ebben a tekintetben kezdetben jelentősebb lehetett *Lugosnál*. *Lugos* csak a török hódoltság után vergődik előbbre, amikor a síkságon való fekvés előnyére válhatik. Vásárhely jellegét kétségtelenül erősen elősegítette az is, hogy itt minden valószínűség szerint már igen korán épülhetett templom, amit abból következtethetünk, hogy már az *Árpádok* alatt szó van a csanádi püspökség sebesi esperességéről¹⁾ és hogy 1429-ben már ferencrendi kolostora is van.

Az ilyen művelődési központok körül természetesen élénkebb kereskedelmi életnek is kellett kifejlődnie.

Igen valószínű azonban, hogy *Karán áruátrakó hely* is volt. A két nagy útnak, úgy az erdélyinek, mint a balkáninak itt kezdődik a hágók felé emelkedő hegyi szakasza, amely az alföldi irányból jövő szállítást megnehezítette, sőt valószínű, hogy az orientális útnak ez a szakasza csak máhás állatokkal volt járható, hiszen csak 1829-ben építik ki. Tehát mint hágó-átkelő helynek is jelentősége volt.

Mint folyóátkelőhely szintén számításba jött, mert az *Alföld* felől jövő utasnak itt okvetlenül át kellett kelnie a *Temesen*, mivel az balpartjával egészen a teusi hegyek alá simul. Sőt a *Sebes patakot* is keresztezte az ősi út és a város épen a két átkelő hely között fejlődött ki. Számbajöhet ennek a

¹⁾ *Böhm Lénárd*: Délmagyarország külön történelme. I.—II. k. Pest, 1867.

településnek a többi fölé való emelkedésénél a középkori utazás technikája is. Az Alföld felől jövő utas minden napi járóföld után pihenőt tartott és Temesvár, Lugos és Karánsebes épen egy-egy napi járásnyira esik egymástól. Ennél a fontos útelágazásnál okvetlenül pihenőt tartott a kereskedő, ami itt elősegítette a vásárhellyé való fejlődést.

Mint vásárhely és *kereskedelmi település* épen nem volt tehát jelenték-telen, épen ezért csodálnunk kell Pestyt, aki szerint *Karánsebes* fekvése inkább mint stratégiai pont fontos, semmint a kereskedés és üzleti forgalom gyűhelye.¹⁾ A város kereskedelmi jellegét a geográfiai következtetésen kívül épen a nála található történelmi adatokkal lehet bizonyítani. Így II. *Ulászló* 1494-ben a sebesi lakosoknak személyeik és áruikra nézve az egész országban vámmentességet engedélyez, a *Temes folyó* hídjánál pedig vámot szedhetnek.²⁾ *Karánsebes* már a XV.—XVI. században árukerakóhely volt, az idegen árusok áruikat Erdélybe nem vihették, azokat eladásra csak *Karánsebesen* rakhatták le.³⁾ A görög és karánsebesi kereskedők marhakereskedés céljából az 1578-iki tilalom szerint *Erdélybe* be nem mehetnek, hanem *Karánsebesen* kell megállaniok, mint letevőhelyen.⁴⁾ Hogy itt ősi sóút volt, bizonyítja az 1581-iki erdélyi diéta azon rendelkezése, mely különösen a karánsebesi bánnak erősen meghagyja, hogy vigyázzon, nehogy az országból sót vigyenek ki.

Kétségtelen, hogy igen sokat köszönhet ennek a településnek fejlődése a hely *stratégiai jelentőségének* is, sőt a török háborúk idejében vár-védelmi fontossága jutott előtérbe. Mivel pedig nem magánosan álló sziklavár volt, mint egyes hegyvidéki sásfészkeink, hanem a kereskedelmi településsel szervesen összefüggő erősített hely, város jellegét tovább sem vesztette el.

Sebesvár közizaggalási központtá is tette a helyet. A karánsebesi bánok itt székelvén, az egész kerület lakosságának hivatalos helyévé válik a vár, ami közlekedési forgalmát okvetlen emeli és hivatalosan is a többi települések fölé emeli. A város és a vár népesülésével, úgy látszik, lassan egybeolvadt a két település, ezért mindinkább elmaradt a külön néven való nevezés és *Karánsebes* név kerül forgalomba, míg végre 1642-ben véglegesen egyesül a két település.

Amidőn a *hét oláh kerület* kialakul, a sebesi kerület lassan a többi fölé emelkedik, s azok törvénykezési helyévé válik, majd vonzási erejét a *Dunától* a *Marosig* terjeszti ki, amidőn *Szörény vármegye* székhelyévé lesz. Ekkor állott ez a város a legnagyobb vidék központjában, ekkor volt a legnagyobb a vonzási területe. Ez azonban mesterséges, politikai okokból történt és nem magyarázható egyedül a síkság peremén való helyzetéből, épen

¹⁾ Pesty; I. m. I. 442.

²⁾ U. o. I. 433.

³⁾ U. o. I. 443.

⁴⁾ U. o. I. 444.

ezért, amidőn a megfelelő politikai viszonyok változtak, visszasülyedt a város is a maga természetes vonzási körébe. Így amikor a város 1552-ben, majd 1658-ban véglegesen török kézre került, csupán a közvetlen környékével birt bizonyos közösséget fenntartani, némi nyomát tartva itt meg a megyei életnek. Valószínű, hogy a török háborúk alatt tényleg csupán stratégiai helyzetével volt a tájban domináns tényező, ezért folyik vára körül oly sok harc, ezért vált oly sűrűn gazdát: először 1552-ben esik el, másodszor 1658-ban, 1688-ban németek veszik vissza, 1691-ben Bolland vívja, 1595-ben megint török kézen van, hogy rögtön ezután a németek visszavegyék, majd 1697-ben ismét a töröké, míg végre 1699-ben, vagy 1701-ben lerombolják várát.

Várának lerombolásával azután végleg elveszítvén stratégiai jelentőségét, ismét közlekedési előnyös helyzete jut előtérbe. A *Temesvárott* székelő kormányzervek *Karánsebesen* keresztül intézték mindazokat a telepítési és kulturális akciókat, amelyeket ebben az időtájban folytattak. Így *Karánsebes* lassankint afféle német szellemű *kulturcentrummá* válik, lelkeszséget, kolostort kap, katonai laktanyák épülnek benne. Mindez igen erősen javára szolgálhatott városias irányú fejlődésének és valószínű, hogy a mai értelemben vett városias arculatát ebben az időben kapta meg, amikor a német polgárijasulás szelleme költözött falai közé az addig itt garázdálkodó rác és minden más nemzetiségű zsoldos had helyett.

Mikor a határőrszervezet megalakul és 1803-ban az ezred törzskara is *Karánsebesre* költözik, újból hivatalos centruma lesz a város a tájnak és azok a területek, amelyek közlekedésileg eddig természetes módon is a város hatáskörébe tartoztak, most hivatalosan is idecsatoltatnak. Ez megint döntő momentum a település városias fejlődésére. A katonai törzsszerv befogadására szükséges épületek erősen fejlesztik a várost, a beleköltöző katonai rend pedig sokat tesz annak csinosodására.

A következő történelmi momentum, amely a város fejlődésére hat, *Temesvár* és *Orsova vasúti* kapcsolatának kiépítése. Ez a vasúti vonal nemcsak összekapcsolja a várost és vele a tájat az ország középpontjával, hanem ismét visszahelyezi abba a transzkontinentális forgalomba, melyet egy idő óta elveszített. Ennek a vasúti vonalnak megnyitásával azonban csupán az orientális út mellett való fekvése előnyeit élvezhette, az a századok előtti átrakó forgalom, amelyet a két völgy nyílásában való helyzetével élvezett, nem tért vissza. Sőt az erdélyi vaskapui irány teljesen elveszítette jelentőségét, mivel vasúti vonal híján minden helyzeti előnye mellett sem versenyezhetett még csak a *Bega-völgy* irányával sem. Különösen ezért nyomul *Lugos* helyzeti energiája *Karánsebes* elé, no meg azért is, mivel a katonai határőrszervezet alatt *Karánsebes* el volt szakítva az ország testétől és *Lugos* vált határvárossá. Midőn azonban 1910-ben kiépült a *Bisztra-völgy vasúti vonala*, a város visszakapta a századok előtt elveszített közlekedési energiáját és ismét erősen kezd fellendülni és városiasodni. Mindezen emberi momentumokat csak mint a település városiassá való fejlődésének okait

sorakoztattuk föl, itt-ott megjelölve, hogy az okok állandósága szerint milyen hosszú ideig szerepeltek azok városfejlesztő tényezőkként. Ezekután azonban most részletes vizsgálat alá kell vennünk, hogy ezek az okok minő okokat hoztak létre a fejlődésben, hogy miként érvényesültek a térben. Most tehát meg fogjuk rajzolni a település horizontális fejlődését.

3. *Karánsebes településének horizontális fejlődése.*

Hogy valamely emberi település fejlődésének helyes képét megrajzolhassuk, két irányú fejlődést kell megkülönböztetnünk. Mindaddig, míg a település csak horizontálisan növekszik, mindaddig nem hatottak reá oly okok, amelyek belőle városias jellegű települést csinálhatnak. Így alakultak ki óriási terjedelmű alföldi falvaink.

Vizsgáljuk meg ezúttal *Karánsebesnek* csupán horizontális irányú fejlődését. Amint geográfiai alapon álló következtetéseinkben kifejtettük, a város legősibb települését mi az erdélyi és az orientális utak találkozási pontjaira helyezzük. Itt alakulhatott ki a *vásártér*, aminthogy, valószínűleg eredeti helyén, ma is ott van az. A vásártér körül és közelében helyezkedtek el a *kereskedelmi települések*, úgy, amint az jelenleg is van. Az erdélyi és az orsovai útvonalak fontossága és járt volta alapján érthető, hogy a város maga nem az erdélyi út irányában, hanem Orsova felé fejlődött tovább és az orsovai út melléke népesült be sűrűbben. Mindez a jelenben is így van és mivel a történelem folyamán a város soha sem pusztult el teljesen, nincs okunk fölteni, hogy a jelenlegi helyzet nem egy ősi állapot folytatása. Az orsovai út mentén és a vásártér körül semmiféle *telekegység* sem mutatható ki, a végletekig elaprózott telkek bizonyítják, hogy itt ősidők óta nem lehetett egységes telekosztás, hanem a kereskedelmi településeknek megfelelően lehetőleg kihasználtak minden helyet. De meg ha visszafelé haladva meg is szakadna a település folytonossága, akkor sincs okunk fölteni, hogy nem ez lenne a város egy esetleges újból való településének a magva. Itt ütötték fel sátorfájukat az idegen vásárosok és ennek a szó szoros értelmében nyoma van a mai állapotban is. Az erdélyi útnak az orientális útba való torkolásával szemközt ugyanis néhány olyan apró telket találunk, amelyek csak olyan módon magyarázhatók, hogy az egy üzlethelyiség szélességű telkeken eredetileg vásárossátrak állottak és csak később épült belőlük állandó kereskedőház. Ezeket a telkeket később sem lehetett egyesíteni, mivel igen jó kereskedelmi helyzetük mellett azok ebben az állapotban a legértékesebbek.

Ettől az úttorkolattól tovább haladva, lassan ritkul a település. *Karán* e kereskedelmi fontosságú pontja körül kellett sorakozniok mindinkább nyíltabbá váló településben a *földműves lakosság* házainak, a *nemesi kastélyoknak* pedig igen megfelelő volt a *Sebes patak* szigete, amelyen vízárkos, hidas-kapus építkezésre is jó alkalom volt, amilyen kuriát, a *Matskássy-családot*, említenek is a följegyzések. Valószínűnek tartom, hogy *Karán* egy

része a *Sebes folyón* túlra is áterjedt. *Pesty* szerint ugyanis 1532-ben említik a *Szerem-utcát*, melytől keletre folyt a *Szlakna-patak*. Ez a fekvés pedig csak a mondott módon lehetséges.

Sebesvár fölépítésével a település persze a vár irányában fejlődik és így a *Sebes völgyébe* vezető út mellékére terelődik az építkezés. A településre legkedvezőbb hely tehát a török háborúk megkezdődésével áttolódik az útelágazástól a terraszra.

A vár pontos fekvésének ismerete igen fontos volna, hogy a város további fejlődését nyomon követhessük, sajnos azonban csupán *Pesty* ada, taira és saját megfigyeléseinkre kell támaszkodnunk.¹⁾ Föl van jegyezve, hogy 1581-ben árkokkal volt körülvéve és felvonóhíddal ellátva. Ez a helyzet csak úgy magyarázható meg, ha az előbbi fejezetben tárgyalt vízfolyásokban keressük a várakok nyomait s nem lehetetlen, hogy ezek kapcsolatban állottak a *Sebes-patak* malomárkáival, a mai *Erk*-féle malom táján. (Egy 1784-ből való térképen ezen összeköttetés nyomait lehet sejteni, bár éppen a kérdéses helyen rongálódott a térkép). Mivel a bástyafalaknak ma alig van nyomuk, a vízfolyások segítségével kell megkonstruálnunk a vár egykori kiterjedését. Így meg lehet állapítanunk, hogy az olyan kis terjedelmű lehetett, hogy sohasem alkotta a település nagyobb részét. Ugy kell tehát felfognunk, hogy az országút mellett települt tulajdonképpen városnak, *Káránnak*, csak olyan erőssége lehetett, hová a lakosság veszély idején menekült. A főútvonallal mellékutak kötötték össze és mivel tudjuk, hogy 1688-ban két kapuja volt, az *erdélyi* és *orsovai kapu*, a mai utcák helyzetéből meg tudjuk a kapúk helyét is határozni. A két kapú egyikét, az erdélyi kapút, kevésbé fontosnak kell tartanunk, mivel ezt csak a városon kívül, a mai Vár-utca helyén köthette össze egy mellékút az erdélyi úttal. Ennek az útnak a melléke, a mai *Vár-utca*, ma is gyéren és rendszertelenül van betelepülve. Egészen más jelentősége lehetett az orsovai kapúnak, amely minden valószínűség szerint a *Doda Traján-utcának* a *Patak-utcával* való kereszteződése táján nyílt; ezen a helyen való fekvése valószínű, mivel ez az utca egyenesen a két nagy útvonal találkozásához vezet és igen régi település lehet. Talán nem tévedünk, ha ezt tartjuk az okleveleinkben emlegetett *Barát-utcának*, amelyről föl van jegyezve, hogy a várból vezetett a városban fekvő templomhoz és kolostorhoz, amelyek a jelenlegi r.-kath. templom helyén állottak. Nem valószínű azonban, hogy amidőn szükségessé vált a település védelme, éppen a leggazdagabb, a kereskedő városrészt, az úttalálkozások környékét hagyták volna védteletlenül. Tehát *Káránnak* legalább is a *Sebesvár*hoz közelebb eső részeit szintén védhető állapotba helyezték.

Valóban, *Pestynél* van egy följegyzés, amely szerint a polgárok birtokait *árok* határolta. Én hajlandó volnék ezt az árkot a malomcsatornában

¹⁾ A várról valószínűleg vannak a bécsi hadilevéltárnak térképei, de a háború alatt ezekhez több okból nem tudtam hozzáférközni.

keresni, tehát a malomcsatornának az a része volna ez, mely a mai *Erk-malom* tájától a főgimnázium telkéig terjed. Ez az árok valóban befoglalta Kárán legfontosabb részeit, a kereskedőházakat és a piacot is. Ezen kívül terült el persze a város földművelő jellegű települése.

Ezzel az is könnyen megértethető, hogy miért említik már olyan korán együtt *Káránt Sebesel*. Így most már elég világosan áll előttünk a város mindhárom jellegű települése: a *védelmi település* a terraszh magaslátán, a *kereskedő-telep* a két út találkozásánál és végül a *földművelő-település* valószínűleg a *Sebesen* túl. Erre az utóbbira nemcsak az szolgál alapul, hogy a *Sebesen* túl, a mai *Ujkaránsebes* táján legjobb a talaj, de *Pesty* is úgy gondolja, hogy a XVIII. sz.-beli török háborúk táján ezen a *Mahala* nevű vidéken feküdt a város egy része *Buzsulony* néven. Ez nem zárja ki *Pesty* ama másik följegyzésének lehetőségét sem, hogy a város egy része a vár mögé a *Gyálu Krucsi* dombra, a *Sebes terraszára* is felhúzódott. Ez azonban csak igen nyílt település, földművelő-réteg negyede lehetett.

A város utcáinak neve a XVI. sz.-tól kezdve fennmaradt. Ezekből a jó magyar csengésű nevekből (*Bán-ulca, Alsó-ulca, Rácz-ulca, Barát-ulca, Piac-ulca, Piac-szer, Nagy-ulca, Czermuran-ulca, Szerem-ulca*) a város lakossága kicserélődvén, a mai napig egy sem maradt fenn. Ezeknek a neveknél a mai utcákra való megfejtése csak találgatás lehet és így nem célunk.

Csupán egyet kell még megemlítenünk, hogy t. i. a r.-kat. *templom helye* a településben aligha játszott szerepet és nem volt települési mag, ellenkezőleg később csatlakozott a legnépesebb települési helyhez. A várbán levő templom romjai ma is láthatók és igen kicsiny lehetett. A gör.-keleti templom *Pesty* szerint még a város falain belül állt, ugyanúgy a mai r.-kat. templom, amely egy előbbi templom helyén áll. A két templom elhelyezése szintén megerősíti felfogásunkat a város elhelyezkedéséről és tagozódásáról. A r.-kat. templom a kereskedő-negyedben, a német telepes kereskedők lakása közelében a piactéren állt, míg a XVI. sz. folyamán mind sűrűbben beköltözködő oláhság a temploma köré igyekszik helyezkedni és így terjedt át a város földművelő része a *Sebesen* túl is, sőt talán fel a *Sebes terraszára*, a *Gyálu Krucsira*.

A várvédelmi települések köré mindig szorosan simul még egynehány falu, mintegy védelmet keresve, amelyek azután a zártjellegű vártelepülés feloldódásával a terjeszkedő városba külvárosokként olvadnak bele. Ilyen hozzásimuló falvai *Karánsebesnek* is voltak. Így a mai katonai laktanya háta mögött feküdt *Rakovicza falu*, a várterrasznak a *Bisztrá* felé eső részén meg *Andrilest*. Az utóbbit alig érhetette el a város, mivel a terraszon való terjeszkedés nem volt megfelelő, de *Rakovicza* ma már a város belső területén fekszik, ha el nem pusztult volna. 1485-ben említik utoljára. Helyét ma is *Rakovicza dűlő* néven ismeri a nép.

Történelmi adataink és a jelenlegi betelepülés mértéke alapján most már össze kell foglalnunk, hogy a vártelepülés fölbomlása ideje táján milyen

irányokban lehetett leginkább kifejlődve a város és melyek az újabb terjeszkedésének irányai.

Már jeleztük, hogy a tulajdonképpeni vár a két úttól oldalt feküdt és hogy a város terjeszkedésének iránya csak az orsovai út mentén lehetett. Ebből következik, hogy azok az utcák, amelyek ma a szögben találkozó két út közé esnek, legfőljebb sikátorok lehettek és hogy a piactértől észak felé a város alig lehetett kiépítve. Emellett az utóbbi felfogásunk mellett szól az is, hogy a határőrszervezet megalkotásakor mind ide, a temesvári útnak a piactól észak felé eső szakaszára kerülnek a granicsár középületek. Éppen így nem volt beépítve az erdélyi út melléke sem, sőt a két út találkozása előtt, közöttük, a mai r.-kath. templommal szemközt, temető terület el, amely csak oly későn tűnt el, hogy a város egyes öregebb polgárai ma is emlékeznek rá. Hogy miért nem fejlődött a város a két út találkozásától a temesvári irányban, annak is megvan a földrajzi magyarázata. Mint a királyok fennmaradt kereskedelmi rendelkezéseiből láttuk, a *Szörénység* kereskedője, meg a *Balkánról* feljáró görögök különösen *Erdély* felé igyekeztek. Így tehát az erdélyi – orsovai útirány volt a fontosabb, a temesvári valószínűleg csak a hódoltság megszűnte után vált forgalmasabbá, amidőn a *Délvidéket Temesvárról* kormányozták. Mindenesetre jellemző, hogy a granicsár épületek már a temesvári út mellé kerülnek.

Igy tehát a *város piaca* igen sokáig a város széle lehetett, amelyen túl kertek terültek el. Nem volt beépítve azután az erdélyi út és a vár közötti terület sem. A mai *Templom-utca* északi vége, amely parallel halad a vár egykori árkával, amolyan várárok előtti kopár terület volt, amelyre az erdélyi út kertjei nyultak le. Ez az utca csak napjainkban épült be. Anna sem találjuk semmi nyomát sem, hogy a *Temes melléke* be lett volna építve és a mai települési állapotból sem lehet erre következtetni. A településnek a *Temes* felé való előrehaladása csak igen lassan történhetett és tulajdonképpen ma sem fekszik a város a *Temes* mellett.

Igen-igen valószínű, hogy a vár keleti fala előtt, fenn a terraszsík hátán még egy jelentékeny városrész terült el, amelynek ma nyoma sincsen. Abból következtetünk erre, hogy itt a város legszélső utcáján, a *Rómaiak utcáján* kívül még egy sajátságos úthálózat van; a terület csupa apró telektömbökre van osztva; ez az úthálózat eredetileg csak utca-hálózat lehetett, helyenkint még kövezet nyomai is láthatók. Az úthálózat között csupa kert terül el. Nem valószínűtlen az sem, hogy az itteni település egészen a *Gyálu Krucsi* településéig elhúzódott és így összefüggött a *Sebes* balpartján levő városrészszel. Mindezt csak a helyszínén tett részletes megfigyelések alapján következtethetjük. Békés földművelő elem húzódhatott ide a vár mögé, felre az országotaktól, talán a város mindinkább szaporodó oláhsága. Hogy mi oka lehet ennek a városrész eltűnésének, azt aligha fejthetjük meg, csak találgatni lehet. Talán a vár lerombolása után telepítették le innen a hegy alól a folyó közelébe, hogy az erdélyi és temesvári út mel-

lékét benépesítsék. Tény az a feltűnő jelenség, hogy mindkét út mentén egészen a legutóbbi időig oláh földműves elemet találunk és csak a jelenben kezd ott a kereskedő és iparos elem tért foglalni.

A város történelmi geográfiai-képének megrajzolásához meg kell még említenünk, hogy a város magván és a váron kívül aligha lehetett zártabb települési forma, mert *Pesty* igen sok olyan kertet, dűlőt említ, amelyek egy része utcákban terült el.

A város vázolt képén a legnagyobb változást, úgy látszik, a vár lerombolása és a granicsár középületek felépítése okozta. Ez a két mozzanat egészen megváltoztatta a város fejlődésének irányát. A vártelepülés fontossága, illetve a terrasznak a településre való alkalmassága egyszerre megszűnt és ismét a másik telepítő erő, a forgalmi utak melléke nyomult az előtérbe. A vár lerombolása utáni granicsár berendezkedés 1742-ben kezdődik, midőn *Kugelschhofen* fölépíti a karánsebesi katonai laktanyát. Ekkor azonban, úgy látszik, szünet áll be a további építkezésekben, mivel a granicsár-ezred törzskarát csak 1803-ban tudják idehozni, miután a szükséges középületek elkészültek. Igen valószínű, hogy a vár lerombolása után a vár helyén *egységes telekosztás* történt, mivel egy későbbi, 1827.-i térképen itt teljesen egyforma nagyságú telkeket találunk és mivel ez a térkép az ottani telkek között sem egybeolvadást, sem elaprózódást nem mutat még fel, így valószínű, hogy az itt való telekosztás nem sokkal a térkép kelte előtt ment végbe. A jelenlegi viszonyok szerint ott egy telek 28—30 lépés széles, ami szintén a granicsártelkek általános szélessége az egész *Szörénységben*. Mivel pedig különösen a vár egykori főutcáján, a *Rómaiak utcájában* ma is java-részt sváb és cseh lakosság van, arra kell gondolnunk, hogy a vár lerombolásával a katonai kincstár kezébe került területet egységesen osztották fel az odatelepített cseh és sváb lakosságnak.

A granicsár építkezések másik fontos eredménye városunk tulajdonképpeni főutcájának kiképzése volt. Mint már előbb bebizonyítottuk, a török háborúk végéig a város főutcája a piaetér, vagyis a nagy utak találkozása és a Sebes-patak közötti orsovai útszakasz volt. Most a granicsár épületeket a piactól nyugat felé helyezik el, a temesvári út mentén, még pedig nem utcaszerűleg, hanem oly ideális téralakításban, hogy abba hét utca torkolhat bele. Ezzel a város új irányban való fejlődésének hatalmas lökést adtak. Mindenekelőtt beépül a piac és az új tér közötti útrészlet, amelyben addig kertek, temető voltak. Ugyanerre az útszakaszra kerül az egyik *kaszárnya* is. Ezen út beépítésével ez válik a város főutcájává, amely a két főteret, a kereskedő városrészt, a piacot, a város hivatalos részével, a granicsár épületekkel kötötte össze. De kiépülnek az új térre vezető utcák is, elsősorban persze a *temesvári út* melléke. Az 1827.-i térképen itt még meg lehetőszen egyenlő telkeket látunk. A temesvári út kiépülésével annak mellékén mindkét oldalról egész utcahálózat keletkezik, amelyek ma is hiányosan vannak még beépítve. Legnehezebben fejlődik persze a főtér mellékének

az a része, amely az egykori *Rakovicza* felé vezet. Az 1827-i térképen pl. még a kaszárnya mögötti utcabeosztás teljesen hiányzik, ott egységes katonai kincstári telektömb foglal helyet. Teljesen hiányzik tehát a *Kureszku-utca* és *Laktanya-ulca*. Hogy ebben az irányban oly nehezen terjedt a város és hogy a laktanya mögött ma sincs a terület beépítve, annak nemcsak az ottani katonai kincstári terület lehetett az oka, hanem az is, hogy az a terület nem esik út mellékre és hogy ott a talaj annyira lapos, vízenyős, hogy az 1784-i térkép még tavat jelez, amelyből vízfolyás vezet a *Temesbe*.

Amint e *grancsár-lér* kiépült, szükségszerűen fejlődnie kellett annak az egykori sikátnak is, amely innen az egykori vár felé vezet, egyszersmind a temesvári utat az erdélyi úttal köti össze. Így alakul ki lassan a *Hunyadi-ulca*, bár még napjainkig is ritkás településsel. Az a tény, hogy a határőrszervezet felbomlása után városunk igen rövid időre *Szörény megye* székhelyévé lett, nem nyilvánult újabb építkezésekben.

Nagyobb hatással volt a város horizontális fejlődésére *Ujkaránsebes* települése (1823). Az új községet csupán a *Temes hidja* választja el a várostól és így érthető, hogy az orsovai út ezen részének nincs külvárosias jellege, hanem visszakapta azt a jelentőségét, amelyet talán már *Karán* virágzásának idején szerzett meg, amidőn *Karán* egy része szintén a *Sebes* másik partján terült el, a mai *Ujkaránsebes* északi részén.

A város horizontális irányban való fejlődésére az utolsó lökést a *vasúti vonal* kiépülése adta meg, ami 1878-ban be is következett. A pályaudvarnak a *Temesen* túl való elhelyezése, ami a hidon való vámszedésért történt, nem volt szerencsés a város fejlődésére. Hatása annyiban nyilvánult, hogy a *Temesvári-utat* erősen megnyújtotta, úgy hogy már elérte a r.-kath. temetőt és ezen út háta mögött egy újabb utcát fejlesztett, a tényleg vasútasok által lakott *Vasút-utcat*. A város városias fejlődésére azonban nem hatott kedvezőleg, mivel nem kényszerítette a tömörülésre, a térfületnek vertikális megnagyobbítására, ami, ha a pályaudvart a *Teussal* szemben, a város középvonalaiba helyezik, okvetlenül bekövetkezett volna.

A hátszegi vasúti vonalnak 1910-ben való kiépítése a város horizontális fejlődését alig mozdította elő. A pályaudvarához vezető *Jázi-út* ugyan valamivel sűrűbben települt be, de a város fejlődési irányát alig befolyásolta.

Meg kellene említenünk befejezőképpen, hogy mely irány a város jelenlegi terjeszkedésének iránya. Sajnos, erre alig tudunk felelni, mivel jelenleg egyik sem. Mintha a *Temest* kezdené mindjobban megközelíteni, de csak igen lassan. A *Teusban* való nyaralóépítkezéseket alig vehetjük terjeszkedésnek, mivel ezek az épületek csupán nyári lakásul szolgálnak. Pedig a már kellőleg városias jellegű településeknek mindig vannak keletkező külvárosaik, tisztviselő telepeik, gyárvárosaik, stb. Városunk azonban erre még kellő városi fokot nem ért el. Fejlődésének iránya belső terjeszkedés, szóróványosan beépült, helyenkint nyílt településű utcáinak beépítése és itt-ott a vertikális irányban való felületmegnagyobbítás. Végül ami a terjeszkedés statisztikáját

illeti, megemlíthetjük, hogy 1804-ben egy grancsár telekkönyv¹⁾ adatai szerint a városban csak 531 ház volt, míg 1869-ben már 634, 1880-ban 721, 1890-ben 964, 1900-ban 1087 lakóházunk van.

* * *

Szólani kellene még a város vertikális fejlődéséről, települése morfológiájáról, vízrajzi viszonyairól, lakosságáról, határához való viszonyáról, gazdasági életének földrajzi jelenségeiről, ezekre azonban jelen alkalommal már nem terjeszkedhetünk ki.

A geografia mibenléte.*)

Irta: Strömpl Gábor.

Hogy a geografia voltaképpen *milyen és melyik* tudomány, azt végérvényesen még ma sem döntötték el. Szakunk bizonytalansága még mindig kísért, akár hazánk, akár a külföld idevágó irodalmát lapozgatjuk. E bizonytalanság azonban, a közelmúlt nagy vitái után, már oszladozik s ma már a kibontakozáshoz közeledünk. A részleteket, a geografia egyes ágait illetőleg, vannak ugyan még kételyeink, de a *geografia zömét*, törzsét illetőleg, a térbeli geográfusok már-már egyezkednek.

Mindnyájan megegyezünk abban, hogy a geografia — *térbeli tudomány*. Ezzel már meg is mondtuk azt, hogy szakunk milyen tudomány, egyben elkülönítettük minden olyan tudománytól, amelyik *nem* térbeli (pl. geologia, történelem, geofizika, biológia stb.). Abban azonban még mindig nem értünk egyet, hogy a geografia az egész *Föld*, vagy csak a *földszíne*, illetőleg csak az *Ember* (térbeli) tudománya.

Igy külön-külön nem is tudjuk a kérdést eldönteni. Hisz az évtizedes vitázásoknak éppen az volt a sarkalatos hibája, hogy — feledve szakunk térbeli jellegét — a geografiának nem a *felfogását*, hanem csupán a *tárgyát* vitatták. Tárgyi alapon pedig nem lehet a vitát eldönteni. Dönteni csak úgy tudunk, ha felülemelkedve a tárgykör részletein, tisztán *elvi alapon* keressük a megoldást.

A geografia, mint térbeli tudomány, a (földi) jelenségvilágnak *csak* térbeli viszonyaival, röviden *térbeliségével* foglalkozhatik. Mihelyt más munkaterületre csap, végezhet ugyan tudományos munkát, de ez a munka már nem geográfiai.

A térbeliség tanulmányozásával azonban a geografián kívül még a *geometria* és az *asztronómia* is foglalkozik. De mindkét tudományág, a tudományos munka megosztása mellett, mást-mást tanulmányoz. A geometria (mértan, helyesebben „tér-tan“, azaz „*chorologia*“) a térbeliség *absztrak*t vizsgálatát végzi, míg az asztronómia (csillagászat) az égitestek *konkrét* térbeliségét vizsgálja.

A geografia munkája a tudománysszakok láncában csak e két szak *után* következik. S imígyen a geografia munkája csak

¹⁾ Topographische Beschreibung Von dem Militärort Caransebesch.

*) Előadta a Földrajzi Társaságnak 1920. december 6-iki szakülésén.

a földi jelenségvilág térbeliségének tanulmányozására szorítkozhatik.

Ebben a meghatározásban benne rejlik a *szintiszta* geografia egész munkaköre.

A geografia velejének fenti meghatározása mellett szakunkat megszabadíthatjuk a ránehezedő idegen problémák egész seregétől s csak a valóban ránk tartozó, csak a minket érdeklő kérdések tudományos megoldójává tesszük. Szakunknak a *megrostálása* a jelen geografiájának legfontosabb kötelessége.

A geografia mibenlétének tüzetesebb megállapításánál tehát nem egy, hanem — egyelőre — két dologra kell ügyelnünk. Az egyik — a *térbeliség* fogalomköre, a másik a Föld terét megtöltő *jelenségvilág*. A harmadik szempont, a *szintézis*, már módszertani probléma. Megvitatásába csak az előbbi kettő letárgyalta után bocsájtkozhatunk.

A *térbeliség* mibenlétét fogalma tárja elbénk.

Ha a *tér*: — a filozófia meghatározásában — az *együttlékezés viszonya*, úgy a *térbeliség*: (téresség) e *viszonyok összege*. Sajátos tulajdonságok összege ez, amit a valóságtól elvonatkoztatva, absztrakte, a geometria („chorologia” = tér-tan) tanulmányoz.

A *térbeliség fogalmát* eszerint a *geometriai* (chorologiai = tér-tani) *tulajdonságok* alkotják, amelyek végeredményben a *jelenségek együttlékezésének* (egymásmellettiség) *viszonyaiban* gyökereznek.

S ha a geografia a (földi) térbeliség tanulmányozója, végeredményben a **geografia**:

a (földi) *jelenségvilág együttlékezésének viszonyait kutatja*.

Ha a térbeliség (absztrakt) tanulmányozásával a geometria foglalkozik, a geografiára — mert a világterét az asztronómia vizsgálja — a Föld terét megtöltő jelenségek konkrét térbeliségének tanulmányozása hárul.

Hogy a geografia e feladatát híven és pontosan oldhassa meg, vizsgálódásaiban *kénytelen* az exakt geometriára támaszkodni. Így kerül a geografia a legszorosabb kapcsolatba a térbeliség absztrakt tudományával, a geometriával, helyesebben a „chorológiával”. Ezt az eleve hangoztatott kapcsolatot ne áttaljuk. Nem terem ez korántsem alárendeltséget, viszont — s ez a fő — megment bennünket a szakunk önállóságát már-már lenyűgöző fizikai, biológiai és másmilyen tehertől. Ezzel a geografiát a térbeliség elvén nyugvó szilárdabb alapokra helyezzük. Olyan alapra, amelyet a másmilyen tudományágak már nem ingathatnak meg.

A geometriai ill. „chorologiai” alapra fektetett geografiát azért mégse féltsük attól, hogy száraz, matematikai szakká fajul. Korántsem. A geometria igazságai csupán vezérlői a geográfiai kutatásnak, anélkül azonban, hogy a kutatás maga merő geometriává válna. Ez ellen enmagunk tiltakoznánk a legjobban. A geometria csupán az exaktabb gondolkodás miatt kell, nehogy a térbeliség kutatásában megrekedjünk.

A *térbeliség fogalomkörét* a geometria (chorologia) tárja elbénk. Tartalma a következő *sajátságokból* tevődik össze:

1. alak (forma)	} (fekvés)	} együttlékezés (csoport)
2. nagyság (tömeg)		
3. szerkezet		
4. irány		
5. hely		
6. helyzet		
7. pálya (út)		

A térbeliség fogalomköre tehát ugyancsak tág és változatos. Hogy benne eligazodhassunk, szigorúan a geometria immár kiforrott logikájához kell alkalmazkodnunk. Előbb a legegyszerűbb térbeli tulajdonságokat kell vizsgálnunk (analízis) s csak fokról-fokra haladhatunk az egyre bonyolultabbak felé, míglen a legbonyolultabb tulajdonságnak, az együttlétezésnek (szintézis) ismertetéséhez jutunk.

Meghatározva a geografia *elvi* tartalmát és tagolódását, a *tárgyi* tartalom ecsetelésére térünk rá.

A geografia *tárgyi tartalmát* a Föld terét megtöltő jelenségek szabják meg.

A Föld — mint a kozmografiából tudjuk — nem egységes, hanem kisebb-nagyobb térségekre, *szférákra* tagolt. A szférák *térbeli* rendje alulról felfelé, ill. belülről kifelé a következő:

1. centroszféra,
2. barüszféra,
3. litoszféra,
4. hidroszféra,
5. bioszféra,
6. kulturszféra,
7. atmoszféra.

Az egymásra boruló szférák *együttlétezése* alkotja a Földet. A szférák egymásra borulása azonban nem teljes, amennyiben — a centrális magot kivéve — a többi szféra egymásba fonódik s ezzel mintegy külön szférát alkot a földteke peremén. Ez, a geografia számára annyira jelentős peremi szféra — a *földszíne*. Ez az a közbülső térség, amelyet a „*geografiai tér*“ nevének emlegetünk. A földszíne — végeredményben — ugyancsak az együttlétezés viszonyából fakad, amennyiben nem más, mint a Föld magvát burkoló szférák találkozó helye, ill. — geofizikai értelmezésben — a kozmikus és tellurikus erők küzdelmének porondja.

A földszíneben a geografus csak az egymasmellé került szférák sajátos külön szféráját látja. Ilyetén való értelmezésben a földszíne annyira jelentős munkatere a geografiának, hogy nem is minősíthetjük nagy tévedésnek ama geografusok felfogását, kik a geografia egyedüli munkaterének — a földszínt tartják. A geografia tanulmányi terének e megszükkítése ellen mégis óvást kell emelnünk. Óvást már csak azért is, mert ez szakunk egységét veszélyezteti. A geografia, a Föld *egész terének* szemlélője, mert a Föld tere kozmikus egység, kerek egész. A részlegesen tárgyalt, csak a földszíne terét vizsgáló geografia — csonka.

Ezért nem lehet és nem is szabad csupán az Embert (antropogeografia) tekinteni a geografia *egyedüli* tanulmányi tárgyának. Nem lehet azonban ennek pont az ellenkezőjét („fizikai“ földrajz) sem hangoztatni. Az Ember és környezete (földszíne) — legalább geografiailag — annyira összefüggnek, annyira „együttlétezők“, hogy legott másmilyen tudomány körébe avatkozunk bele, mihelyt ezt az együttlétezést tagadásba vesszük. Kell azonban lenni olyan geografiának is, amelyik csak az Ember térbeliségét, avagy térbeli tevékenységének csak bizonyos részét tanulmányozza, de ez a *részleges* (speciális) geografia az Ember térbeli életét nem egymagában, hanem csak környezetében tanulmányozhatja. Az egyes földi, azaz természeti és emberi jelenségeket tárgyaló *részleges geografiák* csak akkor tarthatnak számot a geográfiai munka nevére, ha a jelenségeket *térbeli együvéltartozásukban* vizsgálják. Ilyeténképpen a földi jelenségvilágból bármit is kiválaszthatunk, hogy annak geografiáját megírjuk, de nem szabad a jelenséget sose a térből, azaz környezetéből kiragadni, mert a térben *egymagában* álló jelenség geográfiai abszurdum.

A geografia alapelvének, az együttlétezésnek, következetes érvényesítése mellett, még a földtekénél sem állapodhatunk meg. A Földet, annak egészét, mint a térben egymagában álló testet nem tárgyalhatjuk. A térben egymagában álló Föld — geográfiai abszurdum.

A Földet, mint téregységet, a magasabbrendű Nap terébe, a maga kozmikus környezetébe kell behelyeznünk. S itt találkozunk a geografia és a kozmografia, ill. az asztronómia munkaköre. A két munkakör elhatárolása már nem nehéz. Hogy aztán a Nap terét megint magasabbrendű téregységbe helyezzük bele, az már a Világ térességét kutató asztronómia, ill. kozmografia feladata. Ennek célja aztán az *abszolút térnek*, a kozmosz terének a megállapítása is.

Már a geografia mibenléte megállapításának kezdetén említettük volt, hogy — egyelőre — két dologra, nevesen az elvi és a tárgyi tartalomra kell ügyelnünk. E két jelleg mellé harmadiknak a geografia módszere szegődik. Ezt is tekintetbe kell vennünk.

Szakunk módszeres tartalmát a *szintézis* határozza meg.

A *geográfiai szintézis* más, mint *térbeli*, nem lehet. Ezt alapelvünk, a térbeliség, a legkérlelhetetlenebbül szabja elénk.

A *térbeli szintézis* az együttlétezés viszonyainak szintézise. A geográfianak minden megfigyelését, minden közlését az együttlétezés elve köré kell csoportosítani. Ami nem térbeliség, ami nem egymásmellettség, ami kutatás és közlés nem ennek a célnak, e vezérlő elvnek szolgálatába szegődik, nem geográfiai munka.

A térbeli szintézis elvét munkaterületünkön, a Föld jelenségvilágában kell érvényesítenünk.

A Föld jelenségvilágával a tudománysszakok egész sora foglalkozik. A természettudományok csakúgy, mint a humaniorák. Hogy a geografia e tudománysszakok *egyetemes* szintetizálója legyen, az lehetetlen. De fölösleges is, mert ezt a filozófia-s részben a kozmologia (kozmozgrafia) végzi. Egyetemes szintézis nem lehet a geografia célja.

A geografia, mint térbeli tudomány, csak *térbeli szintézisre* köteles s ezt a Föld jelenségvilágán hajtja végre. *Kiválogatja* az egyes tudománysszakokból mindazt, ami bennök térbeli vonatkozású és a *földi jelenségeket* *térbeli egyűvértartozásukban tanulmányozza*.

Eszerint a geografia csupán a készből válogat, csak kompillál? Tanulmányi „tárgyait” illetőleg — igen. Ez azonban mitsem von le a geográfiai vizsgálódás eredetiségének tudományos értékéből, mert a tanulmányi tárgyak ki-kiválogatása még nem geográfiai munka. A geográfiai munka tudományos része csak e *válogatás után* következik, amikor a kész, de a számunkra még nyers anyagot sajátos elveink és módszereinkhez hiven térbeli összetartozásukban tárgyaljuk. Mert az, hogy egy-egy jelenséget *több* tudománysszak, *több* oldalról, *több* szempontból tanulmányozz, az a tudománysszakok mai differenciáltsága mellett magától értetődő. Érthetetlen és káros csak az, ha különböző tudománysszakok örve alatt ugyanazt az anyagot *ugyanabból* a szempontból tárgyalják (pl. dinamikai geologia — fizikai földrajz — geofizika; geomorfologia — morfografia). Mert nem a tanulmányi tárgy maga, hanem főleg a beállítás, a szemlélődés mikéntje teszi a *szaktudományt*.

A geográfiai szintézisnek végig kell vonulni a Föld *egész* jelenségvilágán. Sorra az egyes szférákon, majd — mert ez a legbonyolultabb, egyben bennünket leginkább érdeklő szféra — az Ember szférájának térbeliségén, ill. az Ember életének *valamennyi* térbeli megnyilatkozásán. A földi jelenségvilág igen bonyolult együttlétezésének megismeréséhez csak így tudunk hozzáférközni.

A geográfiai megismerés útja a térbeli szintézis, de ehhez csak előzetes térbeli analízis révén juthatunk el. A geográfiai megismerés mikéntje tehát kétosztatú: *analitikus és szintetikus*. Valamíg a földi jelenségeknek csak egyes térbeli tulajdonságait vizsgáljuk: analitikus munkát végzünk s a szintetikus munkára voltaképpen csak akkor térünk rá, amikor valamennyi jelenség és valamennyi térbeli tulajdonság együttlétézésének viszonyait ecseteljük.

De még itt sem állapodhatunk meg. A valóságban rend és harmónia honol. Mélységes és fenséges a rend meg a harmónia a térben. E térbeli rend és e térbeli harmónia megismerése ugyancsak a szintetikus geográfia feladata, egyben a végcélja is.

Ha a geográfia a Föld egészének, ill. a földi jelenségvilágnak térbeli tudománya, joggal merülhet fel az a kérdés, hogy — a geográfiába imígyen minden beletartozik? Nem. Még az sem *mind*, aminek téres volta elvitathatatlan. Mert pl. az atomoknak, a sejteknek, kristályoknak stb. is van alakjuk, nagyságuk stb.; ezek is együtt vannak más jelenségekkel. Valóban. Mindezek a jelenségek téresek s mégsem tartoznak a geográfia tárgykörébe. Nem azért nem, mert már a kémia, biológia és mineralógia foglalkozik velök, hanem azért nem, mert túl vannak az Ember általános létszemléletének határán. A geográfia tárgykörének ezt a megszorítását nemcsak a tudományos munkamegosztás követeli meg, hanem környezetünk felfogása kényszeríti ránk.

A környezet e felfogása létszemléletünk sajátosságában gyökerezik. Más-kép látja a környező teret, ill. annak jelenségeit a — műszerek nélkül — nálunknál jobban tájékozódó madár, vagy hangya s másképp Mi, az Ember. A geográfiai kutatást pedig Mi végezzük, a magunk örömeire csináljuk; a földszínt a magunk szemével nézzük.

Térszemléletünk sajátosságával számolnunk kell. Elsősorban az általános (emberi) térszemlélettel. Ennek u. i. abban kell nyilvánulnia, hogy ne nézzük a gyepet őserdőnek — mint a hangya, sem pedig „szárazföldi patkányok“ tanyájának a földet, mint a vén tengerész, hanem annak, ami valójában az. Akkorának lássuk és annak láttassuk jelenségeit, amekkoráknak és amilyeneknek azok valóban látszanak, ill. bizonyulnak. Ilyen szemlélet mellett nem törődhetünk az atomok, sejtek és a kristályok térbeli tulajdonságaival, hanem csak a szembeszökött, a tényleg szemlélhető jelenségek mindenségének térességét tanulmányozzuk. A geográfia nem a mikrokozmosz tudománya. S ha a világtér: a makrokozmosz, úgy ezé sem, hanem — hogy úgy mondjuk — a mezokozmosz tudománya.

Másodszorban a fokozatosan fejlődő térszemlélettel kell számolnunk t. i. a fejlődés során kialakult és még egyre alakuló egyéni és általános emberi, ill. nemzeti térszemlélettel. Ez a geográfiai horizont kérdése. Ehhez kell mérnünk a geográfiát. Hogy minden korszaknak megvolt a maga sajátos geográfiája, az — részben — ebben is t. i. a geográfiai érzék (= térérzék) fejlettségében gyökerezik. Ebből fakad aztán az iskolai geográfiának az a sarkalatos elve, ami a gyermek fejlődő térszemléletével kapcsolatosan — honismertetést követel. A geográfia gyermek- és nemzet-nevelő hatása benne lappang a geográfia természetében s ezért nem a nyugatot mimelő felbuzdulás lobbantja ki belőle. Módszeres és szintiszta geográfiai oktatás mellett mindez (geográfiai érzék, honismertetés, szintetikus geográfia stb.) — magától értetődő.

S csak legvégül kell a tudományos munka megosztásával is számot vetni, ha a geográfia tárgykörébe tartozó dolgokról vitatkozunk. Ami térbeliséget más tudományok, azaz a geográfia segéd- (nem társ-) tudományai már tárgyalnak, azt a geográfia nem tárgyalja, nem kutatja, csak —

megemlíti. Azaz a geografia **készen veszi át a meglévő chorologiai anyagot** — segédtudományaiból. De csak azt az anyagot, amiben térbeli tartalom van s csak olyan mértékben, amennyire az anyag térszemléletünknek — megfelel. A túlkicsi, az aprólékos dolog nem tartozik ránk. A ritkaságok sem. Csak a sok, a *tömeg*, aminek téressége szembeszökő.

Az így összeválogatott anyag *együttlélézését* azután a geografia tanulmányozza. S a voltaképeni geográfiai munka *ez*, mert a **tömegjelenségek egyetemét térbeli együvértartozásukban vizsgálja.**

A M. Földrajzi Társaság Balaton-Bizottságának és Alföldi-Bizottságának 1921. évi jelentése.

Előterjesztette **Cholnoky Jenő dr.** a Balaton-bizottság és Alföldi-bizottság elnöke.

Ebben az évben, sajnos, már nekem jutott a feladat, hogy a Balaton-Bizottság működéséről jelentést tegyek. A tudományok történetében fényes nevet kiérdemelt Balaton-Bizottság munkálatainak befejezése előtt a nagy mester kiejtette kezéből a fonalat. Oly monumentális alkotás várja a zárókövet itt, hogy tisztelettel kell meghajolnunk előtte. A magyar tudomány egyik leghatalmasabb, világszerte elismert alkotása egyúttal minden ércnél tartósabb emléke törhetetlen akaratú, felülmúlhatatlan munkásságú, boldogult elnökünknek, dr. Lóczy Lajosnak.

Néhéz felvenni az ő kezéből kihullott kalapácsot, hogy az utolsó záradékot feltegyük. De meg kell tennünk, s a Balaton-művet a mű nagyságához és alkotójának emlékéhez méltóan be kell fejeznünk.

A Balaton-Bizottságnak már csak csekély adóssága van, a befolyó jövedelmekből ezt az adósságot rövidesen le fogjuk törleszthetni. De szükséges még néhány pótlás is, amelyek újabb költségeket jelentenek.

Mindenekelőtt németre kell fordítanunk és németül ki kell adni Kuzsinszky Bálint dr. „A Balaton környékének archeológiája“ című kötetet, mert ez tartalmánál és tudományos értékénél fogva nagyon is megérdemli, hogy idegen nyelven is megjelenjék, de meg enélkül a német kiadás hiányos is volna.

A második publikálásra váró munka a Balaton antropológiája. Az antropológiai méréseket még dr. Jankó János kezdette és dr. Bartucz Lajos folytatta s az ő szakavatott feldolgozásában fog megjelenni. Ennek magyar és német nyelven való megjelenése szintén tekintélyes költséget jelent még.

A harmadik kiegészítésre maga boldogult Lóczy Lajos készült, t. i. a Balaton környékének morfológiai leírására. Sajnos, ebbe a nagy munkába már bele sem kapott. Ezt tehát el kell ejtenünk ilyen formában, mert ez az ő eszméje volt s tulajdonképen nem tudjuk, mire készült.

A morfológiai leírás helyett boldogult elnökünk elkészítette a Balaton népszerű leírását, húsz nyomtatott íven, a Balatoni Kormánybizottság megbízásából. A mű a Hornyánszky-féle nyomdában szépen

ki van szedve, tördelt korrektúra fekszik előttünk. Ennek kinyomtatását azonban az anyagi nehézségek egyelőre késleltették, de meg nem akasztották. A kiadás érdekében szükséges lépéseket megtettük s jelenleg a dolog úgy áll, hogy, mivel a Balatoni Kormánybiztosságtól kiutalt összeg a szovjet-uralom alatt elveszett, a mai megdrágult viszonyok mellett különben sem volna elegendő a mű megjelentetésére, a Balatoni Kormánybiztosság jelenleg a Balaton-Szövetséggel karöltve előfizetőket gyűjt s ezeknek száma szerint fogjuk azután a kinyomtatást megkezdeni. Addig nem lehetett megkezdenünk, amíg anyagilag biztosítva nem volt a dolog. Reméljük, hogy még a nyár elejére készen lesz a mű s a nyári fürdőszezonban legnagyobb részét eladhatjuk s talán még kis jövedelmünk is lesz belőle, amellyel a Bizottság egyéb kiadásait fedezhetjük.

Nagynevű főtítkárunk, dr. Teleki Pál gróf, miniszterelnöksége alatt azt a gondolatot vetette föl, hogy esetleg a művet angol, vagy francia nyelven is jelentessük meg. A könyv áttüskéntése után azonban meggyőződött róla s ezt a véleményét magam is helyesnek tartom, hogy ez a mű egészen a magyar közönség számára íródott s a külföldön alig tudna olyan érdeklődést kelteni, mint amelyet a Balaton és Lóczy megédesmelnének.

Ezért Ő Excellenciája fölvetette azt a kérdést, hogy mivel a Balaton Tudományos Tanulmányozásának Eredményeiből úgyis hiányzik az összefoglaló, geográfiai leírás, hogy igazi földrajzi problémákkal csak egyes részek, mozaikszerűen foglalkoznak, nem volnék-e hajlando megírni én a tudományos földrajzi összefoglalást, a mai modern, szintetikus irányban s ennek a földrajzi összefoglalásnak idegen nyelvű kiadása igen jelentékenyen hozzájárulna ahhoz, hogy hazánkat és a hazánkban folyó magasrangú tudományos munkát megismerjék.

Ebben az esetben Ő Excellenciája az idegen nyelvű kiadás anyagi fedezetét biztosítaná.

Örömmel vállalkoztam a feladatra, mert a munka befejezése után, különösen a Balatoni Szövetség szíves támogatásával, a példányok eladásából oly szép jövedelem folyik be, hogy a magyar kiadás költségeinek fedezése könnyűnek látszik, ha az idegen nyelvű kiadás fedezetéből a klisék és a mellékletek költségei a magyar kiadás számára is már megtérülnek.

Ilyen összefoglaló műre csakugyan határozott szükség van, mert lehetetlenség, hogy a M. Földrajzi Társaság kiadásában oly mű jelenjék meg, amely a Bizottság Elnökének korai halála következtében éppen földrajzi leírás nélkül maradjon. Természetes, hogy az én kísérletem csak gyöngye surrogátum lesz ahhoz képest, amit nagy mesterem alkothatott volna, különösen ami a geológiai tényekkel összefüggő megfigyeléseket illeti.

A mű egyszerű kiegészítése lesz az a részletes geológiai térkép, amelynek megjelenését Lóczy már, sajnos, nem érthette meg. A térkép a wienai katonai földrajzi intézetben munkában van. Még eddig nem tudtuk megállapítani, hogy milyen stádiumban van, remélhetőleg oly annyira előrehaladottan, hogy a még hátralevő, nagy költségű munkalécek mellett végzendő munkálatok nem tesznek ki nagyon sokat. Ugyancsak munkában van a szép hidrográfiai összefoglaló térkép is, de hogy mikor jutunk olyan helyzetbe, hogy ennek publikálására gondolhatnánk, az a jövő titka.

Általában valamennyi, még hátralevő munka végrehajtását jobb

időkre kell halasztanunk. Reméljük, hogy a mai áralakulások további fejlődésével rövid idő múlva abban a helyzetben leszünk, hogy a publikálásra gondolhatunk. Így különösen a papiros árának rohamos hanyatlását minden ahhoz értő konstatálja s a továbbiakra nézve feltartóztathatatlannak véli.

Gondot okoz a Balaton Bizottság raktáron levő kiadványainak elhelyezése. Annyi bizonyos, hogy a mai helyükön, a Földtani Intézet földalatti helyiségeiben nem maradhatnak, mert nincsenek kellőleg megvédelmezve az elkerülhetetlen rongálások ellen. A Bizottság örömmel vette tudomásul, hogy jelenleg módomban van a kiadványokat az Egyetem Földrajzi Intézetének száraz földalatti helyiségeiben elhelyezni. Itt sokkal könnyebben is tudjuk őket kezelni s a megrendeléseknek gyorsabban eleget tudunk tenni. Ha a kiadványok oly gyors tempóban fogynak, mint a múlt ősszel, akkor hamarosan elérjük azt az időt, amikor a maradék elhelyezése már nem fog olyan nagy gondot okozni.

A M. Földrajzi Társaság Alföldi Bizottsága az elmúlt években kénytelen volt munkálatait megszakítani, különösen amiatt, hogy nem volt pénzünk. Az idén újra felvettük a munkát. Az Alföldön a többtermelés sürgős szükségessége elengedhetetlenné teszi a beható tanulmányokat.

A munkálatok az idén valóban újra megindultak és pedig sokkal nagyobb arányban, mint gondolhattuk volna. Ezt eddig Kaán Károly h. államtitkár úr kiváló szakértelmének köszönhetjük, mert ő azonnai meglátta a tanulmányok nagy jelentőségét és mint m. kir. Földművelésügyi Minisztérium Erdészeti Főosztályának vezetője, azonnal segítségünkre sietett.

Mindenekelőtt berendezte újra a fitofenológiai megfigyelés-hálózatot, amely a háború végével majdnem megszakadt. Szerencséje néhány észleletsorozat mult szép hálózatunk észleleteivel fenntartotta a folytonosságot. Most aztán egyszerű hálózat dolgozik. Sajnos, a fenológiai megfigyelések vezetőjét, Hegyfokyi Kabos, turkevei plébános munkatársunkat elvesztettük, de helyette dr. Réthly Antal tagtársunk vállalkozott a további feldolgozásra.

Kaán Károly h. államtitkár úr azonban még egy, sokkal nagyobb szabású dologgal is a Bizottság segítségére jött. Minthogy az Alföld lehető fölterdősítése elengedhetetlen teendőnk, még abban az esetben is, ha elvesztett területeinket visszaszerezjük, azért a leggondosabb előtanulmányokat kell végeznünk, hogy az államot haszontalan költségekbe ne verjük s viszont ne tegyünk ott kísérletet, ahol erre a körülmények feljogosítanak.

Az első teendő az Alföld talajvizének alapos tanulmányozása. Mint egy 100—150 kútát jelöltünk ki a birtokunkban maradt Alföldön s ezen heti egyszeri leolvadással állandóan fogjuk a talajvíz állását rendszeresen észlelni. A kútak úgy vannak kijelölve, hogy mindenféle talajtípusból legyen kellő számú észleletünk. Ez a munka elég tekintélyes költséget igényel, de az erdősítés kérdéséhez nélkülözhetetlen s rendkívül nagy gyakorlati haszna is lesz. Minket főképpen a tudományos eredmények érdekelnek. Ezek előreláthatóan világraszólók lesznek, mert ilyen nagyarányú tanulmányokat még eddig sehol sem végeztek.

Valóban, a magyar gazdasági élet és a tudomány nagy hálaára van kötelezve Kaán Károly h. államtitkár úrnak, hogy ilyen bölcs belátással karolta föl az ügyeket.

Az Alföld geofizikai tanulmányait, sajnos, most csak két földrengrésjelzőnk végzi, az egyik Budapesten, a másik Szegeden. Ungvári földrengrésjelzőnket a csehek átvették Gulovics Tivadar főgimnáziumi tanár úrtól, de nem hozták működésbe. Tulajdonjogunkat az állomásra fentartjuk s annak kellő érvényt is fogunk szerezni.

Nem működik kolozsvári földrengrésjelzőnk sem, ha vissza nem vesszük Kolozsvárt, akkor nincs is reményünk, hogy ott az észlelések újra meginduljanak, mert a most ott garázdálkodó balkáni uralom alatt ilyenre gondolni sem lehet.

A geofizikai észleléseknek nevezetes láncszemei az Eötvös-féle gravitációs mérések. Eötvös báró halála után a munka nem szűnt meg s most dr. Pekár Dezső vezeti. Pekár tanár szíves volt Bizottságunk munkatársainak sorába lépni s a vizsgálatok tudományos eredményeit, amint azoknak közlését a gyakorlati szempontból szükséges óvatosság megengedi, Bizottságunk rendelkezésére fogja bocsátani.

A fizikai földrajzi munkák vezetését folytatni fogom. Alig várom, hogy ismét megkezdjem ott, ahol 1916-ban abba hagytam, amikor az első oláh betörés hírére haza kellett sietnem Kolozsvárra.

A növényteni kutatások — tudjuk — előkelő kezekben vannak. A virágos növények tanulmányozását dr. Tuzson János professzor vezeti, a virágatlanok tanulmányozásának vezetését pedig legutóbb dr. Györfly István kolozsvári egyetemi professzor úr volt szíves elvállalni. Jobb kezekbe aligha juthatott volna.

Az állattani tanulmányokat dr. Méhely Lajos, dr. Horváth Géza, dr. Szilády Zoltán és a Nemzeti Múzeum Állattárának személyzete vállalta.

A gyönyörűen megindult archeológiai tanulmányok szomorúan szakadtak meg. Vezetőjük, dr. Pósta Béla meghalt, munkatársai, dr. Buday Árpád, dr. Kovács István és dr. Roska Márton Erdélyben maradtak az Erdélyi Nemzeti Múzeumot őnizni s így most nem folytathatják a megkezdett munkát. A további munkálatok vezetésére Varju Elemer dr. múzeumi régiségtári igazgató urat kérjük föl.

Az Alföld történetének összefoglaló ismertetésére dr. Erdélyi László kolozsvári egyetemi tanár úr vállalkozott, ő is ott van Erdélyben s jelenleg aligha foglalkozhatik a kérdéssel.

A néprajzi tanulmányok vezetésére a M. Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályát kell felkérnünk s dr. Bátky Zsigmond, dr. Györfly István, dr. Madarassy László stb. urak bizonyosan szép és nagy dolgot fognak rendelkezésünkre bocsátani. Mindenesetre ez egyike a legszebb, de legnehezebb és legterjedelmesebb problémáknak. Kapcsolatban áll az antropológiai tanulmányokkal s ezek dr. Bartucz Lajos kezében kitűnő helyen vannak. Ő már évekkkel ezelőtt meg is kezdte a munkát s csak a háború akasztotta meg.

Az Alföld gazdaságának tanulmányait Károly Rezső min. tan. úr vállalta magára, reméljük, hogy a rend helyreállításával gyorsan elkezdül a fontos és sürgős munka.

Az Alföld gazdaságföldrajzi tanulmányozásának vezetésével gr. Teleki Pál és Fodor Ferenc dr. tagtársainkat biztuk meg,

Nagyon érdekes volna a Balaton körül is, meg az Alföldön is a helynevek eredetét beható vizsgálat alá venni. Ez rendkívül lassú munka, de meg kell csinálni. A Balaton-vidék helyneveinek tanulmányozása tekintetében beszéltem dr. Gombocz Zoltán t. barátommal, ő hajlandónak mutatkozik a dolgot megfontolni s esetleg dr. Melich János-

sal együtt a nagy tanulmányt elkészíteni. Nagyon sok új és érdekes dolog várható ettől a vizsgálattól, de Gombocz Zoltán professzor szerint a kérdés igen nehéz, a munka, még ha csak arra a négy lapraszorítjuk is, amely a Balaton-mű mellékleteként jelent meg, akkor is évekre fog terjedni. Ezt nem mondanám bajnak, időnk erre van, csak az a fő, hogy meglegyen, olyan alapossággal, mint ahogy azt a nevezett nyelvész uraktól várni lehet. Egyúttal elsők leszünk, akik ebben a fontos kérdésben egy jó példával útját vágjuk annak a szörnyű szabadosság-nak, amivel avatatlanok kezelik ezt a kérdést és magyaráznak nyakra-főre, minden alapos tudás nélkül.

A kiadványok számozott füzetekben, de úgy jelennek meg, ahogy elkészülnek. A számozás azonban csak a füzetek borítékán lesz látható, amint egy-egy rész befejeződik, azonnal elküldjük az utolsó füzetrel együtt a kötetekre való beosztáshoz szóló utasítást a címlapokkal és tartalomjegyzékkel együtt. Így nem eszálunk olyan bonyolult kötet, szakasz, rész, és függelék-jelzéseket, amelyek a Balaton Tud. Tanulm. Eredményeit olyan nehezen kezelhetővé teszik.

Mindezek a munkálatok temérdek dolgot adnak, magam nem leszek képes elvégezni, azért a Bizottság határozata értelmében a Balatoni és Alföldi tanulmányok titkári teendőinek ellátására, dr. Marzsó Lajos urat kértük föl, aki egyelőre nagyon csekély, havi 200 korona tiszteletdíjat kap, de ennek ellenében magam természetesen lemondok arról az évi 1000 korona úti átalányról, amely egész 1917-ig tanulmányaim végzésére nekem engedélyeztetett.

Mivel a két Bizottság már korábban megkapta azt a jogot, hogy a „Magyar Szent Korona Országainak leírása” című kiadványunk bevételeit a balatoni és alföldi munkálatokra fordíthassa s mivel a Balaton-Bizottság jelenleg kiadásait a kiadványok előállításából fedezni tudja, a befolyó összegek már az Alföld tanulmányozására fordíthatók s így a nyárra a tanulmányok meg is indulhatnak.

Apróbb közlemények.

A magyar városok lakossága az 1920-as népszámlálás szerint.

A m. kir. Központi Statisztikai Hivatal havi közleményei a magyar városok és nagyobb községek lakosságát illetőleg érdekes adatokat közölnek az 1920-as népszámlálás alapján, összehasonlítva azokat az 1910-es adatokkal. E táblázatot, megbővítve összehasonlítás céljából az 1910-es sorszámmal, itt közlöm:

Csonka Magyarország több mint 10.000 lakosú városainak és községeinek lakosságszáma:

sorszám 1920. 1910.	város v. község neve	lakosság 1920.	lakosság 1910.	szaporodás, ill. fogyás absz. számban	(—) o/o-ban
1.	1. Budapest szfv.	925.724	880.371	44.353	5.2
2.	2. Szeged tjv.	109.898	105.413	4.483	4.3
3.	3. Debreczen tjv.	103.228	92.729	10.499	11.3
4.	4. Kecskemét tjv.	72.768	68.424	4.344	6.3

sorszám 1920. 1910.	város v. község neve	l a k o s s á g		szaporodás, ill. fogyás (—)	
		1920.	1910.	absz. számban	o/o-ban
5.	5.	Hódmezővásárhely tjt.	60.854	62.445	—1.591 —2.6
6.	7.	Miskolc tjt.	57.384	51.459	5.925 11.5
7.	6.	Ujpest rtv.	55.825	55.197	628 1.1
8.	20.	Kispest nk.	50.244	30.212	20.032 66.3
9.	9.	Győr tjt.	50.035	44.300	5.735 12.9
10.	10.	Békéscsaba rtv.	46.679	42.599	4.080 9.6
11.	11.	Nyiregyháza rtv.	41.112	38.198	2.914 7.6
12.	18.	Erzsébetfalva nk.	40.325	30.970	9.355 30.2
13.	12.	Székesfehérvár rtv.	39.282	36.625	2.657 7.3
14.	14.	Makó rtv.	36.810	34.918	1.892 5.4
15.	13.	Kiskunfélegyháza rtv.	36.785	34.924	1.861 5.3
16.	15.	Cegléd rtv.	36.733	33.942	2.791 8.2
17.	31.	Rákospalota nk.	35.586	25.147	10.439 41.5
18.	16.	Sopron tjt.	35.250	33.932	1.318 3.9
19.	19.	Szombathely rtv.	34.710	30.947	3.763 12.2
20.	21.	Jászberény rtv.	32.900	29.675	3.225 10.9
21.	22.	Szolnok rtv.	32.583	28.778	3.805 13.2
22.	17.	Szentes rtv.	32.374	31.593	781 2.5
23.	27.	Nagykanizsa rtv.	30.410	26.524	3.886 14.7
24.	35.	Kaposvár rtv.	29.502	24.124	5.378 22.3
25.	24.	Hajduböszörmény rtv.	28.724	28.159	565 2.0
26.	23.	Nagykőrös rtv.	28.656	28.575	81 0.3
27.	25.	Eger rtv.	28.575	28.052	523 1.9
28.	26.	Békés nk.	28.044	26.875	1.169 4.4
29.	29.	Mezőtúr rtv.	26.818	26.835	983 3.8
30.	32.	Törökszentmiklós nk.	26.137	25.086	1.051 4.2
31.	33.	Kiskunhalas rtv.	26.071	24.381	1.690 6.9
32.	30.	Csongrád nk.	25.490	25.310	180 0.7
33.	28.	Szarvas nk.	25.206	25.879	—673 —2.6
34.	34.	Gyula rtv.	24.785	24.284	501 2.1
35.	37.	Orosháza nk.	22.264	22.264	1.726 7.8
36.	36.	Karczag rtv.	22.536	22.996	—460 —2.0
37.	40.	Sátoraljaúj hely rtv.	21.137	19.940	1.197 6.0
38.	41.	Vác rtv.	19.288	18.952	336 1.8
39.	45.	Diósgyőr nk.	19.244	17.221	2.023 11.7
40.	39.	Pápa rtv.	19.240	20.150	—910 —4.5
41.	46.	Mezőkövesd nk.	18.540	17.202	1.338 7.8
42.	44.	Kiskundorozsma nk.	18.476	17.719	757 4.3
43.	43.	Esztergom rtv.	17.917	17.881	36 0.2
44.	42.	Gyöngyös rtv.	17.870	18.314	—444 —2.4
45.	49.	Hajdúszoboszló rtv.	17.723	16.093	1.630 10.1
46.	48.	Hajdunánás rtv.	17.091	16.781	310 1.9
47.	50.	Kiskúnmajsa nk.	16.621	15.949	672 4.2
48.	53.	Abony nk.	16.163	14.729	1.434 9.7
49.	58.	Soroksár nk.	15.814	13.345	2.469 18.5
50.	52.	Veszprém rtv.	15.534	14.792	742 5.0
51.	54.	Salgótarján nk.	15.251	13.746	1.505 10.9
52.	67.	Hatvan nk.	14.039	12.097	1.942 16.0
53.	51.	Szekszárd rtv.	13.991	14.947	—956 —6.4
54.	56.	Endrőd nk.	13.801	13.514	287 2.1
55.	55.	Kisujszállás rtv.	13.788	13.538	250 1.9

sorszám 1920. 1910.	város v. község neve	l a k o s s á g		szaporodás, ill. fogyás (—)	
		1920.	1910.	absz. számban	%-ban
56. 62.	Battonya nk.	13.632	13.011	621	4·8
57. 60.	Jászárokszállás nk.	13.619	13.268	351	2·7
58. 94.	Csepel nk.	13.522	9.462	4.060	42·9
59. 76.	Budafok nk.	13.470	10.954	2.516	23·0
60. 57.	Dévaványa nk.	13.434	13.511	—77	—0·6
61. 59.	Mezőberény nk.	13.430	13.285	145	1·1
62. 63.	Jánoshalma nk.	13.404	12.676	728	5·7
63. 92.	Felsőgalla nk.	13.371	9.563	3.808	39·8
64. 78.	Zalaegerszeg rtv.	13.305	10.844	2.461	22·7
65. 64.	Püspökladány nk.	13.244	12.585	659	5·2
66. 66.	Balmazújváros nk.	13.223	12.472	751	6·0
67. 61.	Túrkeve rtv.	12.833	13.097	—264	—2·0
68. 69.	Kaloesa rtv.	12.303	11.738	565	4·8
69. 74.	Jászapáti nk.	12.303	11.402	901	7·9
70. 71.	Kiskőrös nk.	12.219	11.562	657	5·7
71. 73.	Monor nk.	12.193	11.436	757	6·6
72. 126.	Czinkota nk.	12.141	7.623	4.518	59·3
73. 70.	Gyoma nk.	11.929	11.699	230	2·0
74. 65.	Paks nk.	11.837	12.561	—724	—5·8
75. 80.	Újfehértó nk.	11.825	10.567	1.258	11·9
76. 68.	Dunaföldvár nk.	11.644	12.087	—443	—3·7
77. 122.	Pestszentlőrincz nk.	11.552	7.824	3.728	47·6
78. 75.	Polgár nk.	11.421	11.375	46	0·4
79. 77.	Balassagyarmat nk.	11.242	10.887	355	3·3
80. 82.	Hajdúdorog nk.	11.233	10.468	765	7·3
81. 88.	Kúnhegyes nk.	10.975	9.832	1.143	11·6
82. 91.	Sarkad nk.	10.721	9.587	1.134	11·8
83. 85.	Kisvárdá nk.	10.718	10.019	699	7·0
84. 86.	Lajosmizse nk.	10.686	9.899	787	8·0
85. 79.	Mór nk.	10.512	10.654	—142	—1·3
86. 95.	Sárospatak nk.	10.441	9.427	1.014	10·8
87. 83.	Künszentmárton nk.	10.435	10.410	25	0·2
88. 81.	Tótkomlós nk.	10.367	10.502	—135	—1·3
89. 89.	Hajdúhadház nk.	10.270	9.821	449	4·6
90. 129.	Gödöllő nk.	10.148	7.569	2.579	34·1
91. 84.	Mindszent nk.	10.066	10.057	9	0·1
92. 93.	Szabadszállás nk.	10.064	9.559	505	5·3

E számadatok tanítás, előadás stb. közben sokszor fölhasználhatók, ezért közöltem le az egész táblázatot. Az 1920-as sorszám azt jelenti, hogy az illető község v. város hányadik volt lakosságára nézve azok közt, amelyekben 1920 decemberében, illetve 1921 januáriusában népszámlálást tartottak, így tehát ebbe a sorrendbe nincsenek fölvéve a szerb jogtalan megszállás miatt népszámlálás alá nem került Pécs, Baja, Mohács és Bácsalmás községek és városok, dacára annak, hogy ezek lakossága is 10.000-en fölül van. Az 1910-es sorszám azt mutatja, hogy a Csonka Magyarországnak megmaradt városok közt hányadik a sorrendben az 1910-es népszámlálási adatok alapján. Meg kell még jegyezni, hogy Szeged lakosságának mindkét számadata Ujszeged nélkül van véve összehasonlítás céljából, mivel a mostani népszámlálás idején Ujszeged még szerb megszállás alatt állott.

Érdekes ezeket a nyers számadatokat kissé közelebből vizsgálgatni. Legnagyobb városunk, messze kimagaslólag Budapest, amelynek lakosságáról mindenki azt hitte, hogy az egy milliót már meghaladja, hiszen az idegen megszállások miatt annyian özönlöttek a fővárosba, mint menekültek. Ennek dacára is a főváros lakosságának gyarapodása a többi városéval összehasonlítva csak közepes (5·2%), a menekültek nélkül, akiknek külön népszámlálása még nincs befejezve, Budapest lakossága csak nagyon kevés gyarapodást, vagy épen apadást tüntetne föl. Budapest lakosságának száma és gyarapodása az utolsó fél évszázadban a következő volt:

Budapest lakossága	szaporodás %-ban az előző adathoz visz.
1869. 280.349	—
1880. 370.767	32·2
1890. 505.763	36·4
1900. 732.322	44·8
1910. 880.371	20·2
1920. 925.724	5·2

Tehát a nagy beözönlés vidékről a fővárosba legerősebb volt 1890—1900 közt, amikor csaknem elérte a 45%-ot, csökkent már 1910-ig is kevesebb mint felére, a háború alatt a beköltözés tovább tartott, de a természetes szaporodás eleinte igen kevés volt, később pedig a halálozások száma felülmúlta a születéseket és így ez a fogyás a beköltözéses gyarapodást csökkentette, valószínűleg a kommun bukása után is sokan elköltöztek és így ma Budapest lakossága az 1919 óta bejött menekültek nélkül alig múltná fölül az 1910-es számot. Az építkezések hosszú szünetelése még így is nehezíti teszi a lakosság elhelyezkedését! Budapest helyett igen erősen nőtt a vele szomszédos, összenőtt városok és nagyközségek lakossága, amint azt alább látni fogjuk és így ha csak a vele összenőtt Újpest, Rákospalota, Erzsébetfalva, Kispest lakosságát hozzáadjuk, már 1,107.704-et kapunk!

Szeged lakossága Újszegedével együtt valószínűleg 125.000 körül lesz. Legerősebben fejlődött törvényhatósági jogú városaink közt az utolsó 10 év alatt Miskolcz, valamivel kevésbbé Debreczen, velük szemben —2·6% fogyást tüntet föl Hódmezővásárhely, amelynek különben sem volt erős a fejlődése (1890—1900 közt 9·4, 1900—1910-ig 2·6% gyarapodás) valószínűleg amiatt, hogy falusias külseje és élete miatt csekély a beköltözés, a háború alatt pedig a lakosság természetes fogyása végeredményben a lakosság csökkenését idézte elő.

A rendezett tanácsú városok közt legnagyobb lakosságú Újpest, amelynek lélekszáma, érdekes ellentétben a főváros környékén fekvő városokkal és nagyközségekkel, alig mutat föl gyarapodást (1·1%, 1900—10 közt 31·9, 1890—900 közt 78·0%), helyette a vele egybeépült Rákospalota nagyközség fejlődik igen erősen (41·5% gyarapodás, 1900—10 közt 116·9%!), ügylátszik elszívja a vidéki betelepülőket Újpesttől. Legkisebb rendezett tanácsú városunk Kalocsa. Legerősebb gyarapodású a rendezett tanácsú városok közt Zalaegerszeg (22·7%), ami azonban az ott létesített internáló tábor létszámának tufajdonítható jórészt, utána gyarapodásra nézve Kaposvár következik (22·3%), amelynek lakosságát a Pécsről odamenekült megyei és állami hivatalok és egyéb intézmények (ott létesített körletparancsnokság, odamenekült ker. és iparkamara stb.) növesztették meg ideiglenesen. E két várostól eltekintve a nagy gyáriparú Győr (22·9), Szom-

bathely (12·2) és a forgalmi központ volta miatt emelkedő Szolnok (13·2 ‰) gyarapodása figyelemreméltó a rendezett tanácsú városok közt. E városok közül legnagyobb Szekszárd lakosságának fogyása (—6·4), fogyott Pápa, Szarvas, Karcag, Gyöngyös, Túrkeve lakossága is.

A *nagyközségek* közül legnagyobb Kisközség félsszézezer lakossal, gyarapodása 66·3 ‰ volt az utolsó tíz év alatt, a legnagyobb nemcsak a nagyközségek közt, hanem az összes városokat messze fölülmúlja gyarapodása ‰-ával s már igazán kinőtt a nagyközségek közül. Utána mindjárt Erzsébetfalva következik (30·2 ‰ gyarapodás) és azután Rákospalota (41·5 ‰) a melyek növekvésüket mind annak köszönhetik, hogy Budapest tőszomszédságában fekszenek. Ha ezektől eltekintünk, a vidékiek közül legnagyobb lélekszámú nagyközségünk Békés (28.044 lak.), legkisebb pedig a 10.000-en fölüliek közül Szabadszállás. A vidéki nagyközségek közül erősen gyarapodott, még mindig Budapest hatása alatt Cinkota (59·3), Pestszentlőrinc (47·6), Gödöllő (34·1) és Budafok (23·0), a hadfőlszerelés és hadianyaggyártás miatt Csepel (42·9), a Budapesttől távolabb esők közül a közeli szénbányák miatt Felsőgalla (39·8), a fejlett kereskedelmű Hatvan (16·0), Újfehértó, Diósgyőr, Salgótarján, Kúnhegyes, Sarkad gyarapodása erősebb, mint az átlagos. Feltűnést kelt, mint fogyott lakosságú Paks (—5·8 ‰), Dunaföldvár (—3·7), amelyek vezetnek e tekintetben a nagyközségek között, ha még hozzávesszük a közelükben, ugyancsak a Duna mellett fekvő Szekszárd rtv. fogyását, e három hely mutatja a viszonylagos legnagyobb apadást az országban. Szekszárd lakossága 1890—1900 közt 3·1 ‰-kal apadt, az utána következő évtizedben 7·6 ‰-kal gyarapodott. Dunaföldvár 1900—1919 közt 0·2 ‰-kal kevesbedett, Paks lakossága ugyanakkor 4·4 ‰-kal nőtt. A három dunamenti hely apadásához tehát hozzájárult ugyan a háború is, de már azelőtt is stagnáltak. Nem fejlődésképesek, mert a dunántúli nagy vasutaktól távol esnek, Dunaföldvár és Paks egy vakon végződő szárnyvonal mentén, Szekszárd egy kevésé forgalmas vasút mellett fekszik, a Duna sehoh a közelben nincs áthidalva, így a Duna—Tisza közöttől el vannak vágva s avval csak Pesten át érintkezhetnek, ennek következtében a rossz közlekedés fejlődésüket megakadályozza.

A Stat. Havi Közlemények ez adatokat tartalmazó füzeté közli az idei népszámlálás előzetes eredményeit is a csonka országra nézve, de beleszámlítva még Nyugatmagyarországot, s bele nem értve a délen akkor szerb megszállás alatt volt területet:

	terület	lakosság	szaporodás	népsűrűség
1910.	—	7.070.406	—	%
1920.	91.147	7.840.832	370.826	5·0

Ennek adatai közt böngészve azt találjuk, hogy aránylag legerősebb gyarapodású volt csonka Bács megye (8·9 ‰), legnagyobb apadású Bereg (—6·1) és Ung (—6·0 ‰), vármegye északkeleten, utánuk közvetlenül Tolna (—1·4) és Baranya (—1·4) csonka vármegyék következnek. Legerősebb szaporodású az újonnan Komáromból a határ által kiszakított Komárom—Újváros törvényhatósági jogú város (2946-ról 5989-re, 103·3 ‰ gyarapodás), mert ide költöztek Komáromból a megyei és állami hivatalok. Legsűrűbben lakott Esztergom vármegye (104·6), utána következnek Csanád (88·8), Arad (88·1) és Ung megyék (87·5), legritkább lakosságú Bács megye megmaradt területe (49·5).

Kerekes Zoltán.

Irodalom.

Hajts Lajos: *A térképolvasás gyakorlati kézikönyve.* (A katonai térképek tartalma és használata., Budapest, 1921. A Turistaság és Alpinizmus kiadása. Ara 30 korona.

Régen nélkülözte már a magyar társadalomnak turistaságot kedvelő és térképszerető intelligens része azt a kis tanácsadót, melyből a jobbára katonai, illetőleg katonai térképek alapján készült turista-térképeken való eligazodást, az azokkal való bánni tudást és a terepen való biztos tájékozódást elsajátíthatja. Ez a könyvecske, melyet a m. kir. állami térképészeti intézet igazgatója szerkesztett, nemcsak ezt a várvárt és mindnyájunk számára könnyen érthető kis tanácsadót hozta meg nekünk, de egyben megcsonkított országunk lüktető élniakarását és fejlődési törekvését, e törekvésben pedig a magyar katonai térképészet fejlődését is dokumentálja.

Valamely állam annál szilárdabban áll meg és győzedelmeskedhetik a világ-forgatagban, mennél inkább tudja polgárait az állam harcosaivá nevelni. E nevelésnek egyik fontos része a térképfelhasználásban és a terepismeretekben való tájékozottság is. Ezt a célt szolgálja a legszükségesebb tereptani és térkép-ismereteknek a középiskolai földrajzi oktatásba — egyelőre bárcsak átmenetileg történt — beillesztése.

A vallás- és közoktatásügyi miniszter ebből kifolyólag az 1920—21. évi tantervben 110.492—1920. sz. rendeletével a katonai térképek elméleti és gyakorlati ismertetését a Hajts-féle kézikönyv alapján a középiskolák számára el is rendelte, a 101.780—1921. sz. rendelettel pedig e munkát úgy a középiskolák, valamint a tanfőképző és kereskedelmi iskolák mindkét nemére segédtankönyvvül engedélyezte. A katonai jelkulesnak a műhöz való csatolását a m. kir. honvédelmi miniszter 27—921. T. Int. számú rendeletével megengedte.

A könyv két főfejezetre és ezen belül hat alfejezetre oszlik. — A két főfejezet: A) a katonai térképek tartalmát és B) a térkép használatát tárgyalja. — A katonai térképek tartalmának ismertetése az előfogalmak, hely- és vízrajz, hegýrajz és tájrajz részletesebb tárgylását öleli fel, míg a térkép használata a térképolvasást a helyrajzban és a tájékozódást a szabadban ismerteti.

Függelékül a katonai térképeken használatos magyar, német, tót, délszláv és oláh nyelvű rövidítések és a katonai térképek beszerzéséhez szükséges áttekintő és megrendelő lap vannak csatolva. A könyvecske terjedelme 64 oldal, a szöveg közé nyomott rajzok világos szemléltetői a magyarázó példának.

Az úgy katonának, mint polgárembernek (turistának, cserkészoktatonak, kirándulóknak, stb.) hasznos segédkönyv, magában foglalja mindazt, ami a terepen és a térképen való otthonosság megszerzéséhez szükséges; kis terjedelme mellett is sok praktikus útmutatást nyújt a térképfelhasználás különböző módjaira és amit különösen ki kell emelnünk: nyelvezetében és elnevezéseiben az eddigi német térkép és tereptani kifejezések többé-kevésbé rossz magyar fordításai helyett mindenütt zamatos magyar elnevezések szerepelnek.

A m. kir. térképészeti intézet nyomtatta jelkules vetekedik a volt bécsi cs. és kir. földrajzi intézet reprodukcióinak elismert tökéletességével. *Árky Zoltán.*

Schilling Gábor: *Csapaték és orográfia.* Magy. Fölldr. Értekezések. II. sz. 40. 24 l. Budapest, 1921.

Egy tapodtat tovább jutunk a geográfiai kutatásban, ha a földszini tényezők kapcsolatait fürkésszük. Ha végére is járunk a tényezők összeállásából származott térbeli alakulásoknak, úgy vizsgálódásunk még mélyebbre szánt a geográfiai megismerés terén.

Sch. két jelentős geográfiai tényező egymásra hatását tanulmányozza. Nem eredeti kutatások nyomán állapítja meg eredményeit, hanem az idevágó irodalom gondos összeválogatása alapján összegez.

Dolgozata négy részre tagozódik.

Bevezetőjében nagy általánosságban a hegységek nedvesebb és szárazabb oldaláról szól. Az a „luv.“ oldal, ez a „lee.“ Magyarul az elsőt: *szélfél*-, a másodikat *szélenyhé*-nek mondjuk. — Az I. fejezetben a csapadék eloszlásának zónáit (passzát, nyugati, monzun szelek, veszi sorra, majd az eloszlítás orográfiai (?) (előterep, lejtő, fekvés, magasság stb.) és geofizikai tényezőit, hogy messzi földről vett példák hatalmas sorával bizonyítsa a nedves és a száraz, illetőleg esőárnyékos oldal kialakulását. — A II. fejezetben a hegységeknek egyetlen mód keletkezett kétféle oldala között mutatkozó *klimatikus* (csapadékmennyiség évi járása, hőmérséklet, verőfény) különbségeket tárgyalja. A *növényzetre* gyakorolt hatást csak érinti (szőlők). Az ugyanott tárgyalt *hidrográfiai hatások* (erozió, vízhálózat, hótakaró stb., már a későbbi fejezetbe valók. — Végül a *morfológiai* (?) különbségek kerülnek sorra (lejtő, vízválasztó, vízterület, hegyszerkezet) folyók kora (?), hogy utánuk minden *összegező* befejezés nélkül érjen véget a tanulmány.

A választott tárgy hálás, — de kényes. Megbirkózni vele csak úgy lehet, ha a csapadékelosztás megannyi tényezőjét *egyenként* vesszük sorra s *egy* tényező hatását *végigkísérjük* a vele szorosan kapcsolódó geográfiai jelenségek során. Több tényezőnek geográfiai végigkutatása ma — hol a geográfiában még csak az analitikus kutatás terét tapodjuk, ma még — lehetetlen, vagy legalább is igen nehéz.

Sch. a főbb, a jelentősebb geográfiai tényezők (helyzet, szélirány, hegység csapása, tagoltsága, fekvése; környezet) egyikét sem ragadja meg úgy, hogy végigkísérje *térbeli* szereplésében. Sőt ebben a tekintetben — a geográfiai eredmények rovására — inkább a geofizikai és a geológiai tényezőket részesíti *annyira* előnyben, hogy tállepi vele a „földrajzi“ értekezés kereteit. Az igazi geográfiai elem a másminyen meteorológiai, geológiai stb.) vizsgálódás mellett elsikkad az olvasó szeme elől s csak a sorok között is olvasni tudó szakavatott hámozhatja ki belőle.

Azt pedig, hogy hazánk földjének éppen a tekintetben annyira változatos viszonyaira csupán Róna Zs. és Cholnoky-nak ismert tanulmányai révén terjeszkedik ki, azt helytelenítjük. Az Alföld és Erdély medencéjének a szomszédsághoz mért szárazabb volta több méltatást érdemelnének. Hisz meteorológiai megfigyelés bőven van hozzá. Sőt kész csapadék-térképekben szinte válogathatunk. Csak a külföldi irodalom néhány jeles munkájának immár kiforrott kutatási módszerét kellett volna *alkalmazni* hazánk ebbéli állapotaira s félannyi munkával eredeti ötletekkel világíthatott volna rá a szerző hazánk csapadék eloszlására, ill. — ha általános tárgyalást óhajt, — a csapadék és orografia között fennálló geográfiai kapcsolatokra.

Rajz nem tarkítja a dolgozatot. Az Értekezések I. füzetének gazdag melléklet-sorozata után ebben a füzetben is vártunk illusztrációt. Néhány térképvázlat igazán elkelte volna vezérlőül a szövegnek különben kusza gondolatmenetéhez.

A dolgozatért különben hálával adózunk, mert két jelentős geográfiai tényező kapcsolatát az idevágó *külföldi* irodalom egybefoglalásával tárja elénk. S hogy a tanulmány nyomán még mindig maradt tisztázatlan probléma a csapadék és az orografia kapcsolata között, aűnak okát a felvetett kérdés bonyolult voltában s az idevágó kutatások elégtelenségében kell keresnünk.

Strömpl.

† **Lóczy Lajos:** *A Balaton földrajzi és társadalmi állapotainak leírása.* Budapest, 1921. Nagy 8° 194 lap, LI tábla.

Végre megjelent a Balaton-Bizottság fáradhatatlan elnökének tollából a régen ígért népszerű ismertetés is, sajnos, írója nem várta be ennek a művének megjelenését. A munka „A Balaton Tudományos Tanulmányozásának Eredményei” c. monográfia gyűjtemény páratlanul gazdag adatai alapján készült. Szerzőnek talán egyetlen nehézsége abban akadt, hogy ebből a rengeteg anyagból mit válasszon ki erre az alkalomra. Ezt a munkáját azonban a tárgy iránt való ismert nagy szeretetével nagyon helyesen oldotta meg. A munka 3 részre oszlik: I. Fizikai földrajz (91 lap), II. a Balaton szerves világa (18 lap) és III. Az ember a Balaton környékén (79 lap). Örömmel üdvözljük azt a tényt, hogy Lóczy Lajos — hacsak a monográfiákban már leközölt anyag alapján is, — ennyi időt és fáradságot szentelt tárgya emberföldrajzi kérdéseinek. Igaz ugyan, hogy az egyes részeknek talán nem egészen arányos kezelésével nem érthetünk egyet. Hogy csak egy példával szolgáljunk: a „helynevek és a település”-ről szóló, egyetlen lapnál alig néhány sorral hosszabb fejtegetések, amelyekben 7 sorban intézi el a vármegyék múltban történt területváltozásait, a településekkel alig foglalkozik, amit ad, az is inkább a településsűrűséget jellemző szám adatok.

Öszintén megvallom, hogy a fizikai részben is mást vártam, mint amit a munka nyújt. Az egyes monográfiák adatainak részletes ismertetése többnyire nagyon is szakszerű nomenklaturája az intelligencia széles rétegeinek érthetetlen (pl. a „Balatonfelvidék” és a Bakony geológiájának ismertetése 8—16. lapig, vagy a Balaton limnológiájáról közöltek, különösen az 57. lapon, ahol még a matematika is szerephez jut.) Aki ezekre a részletekre kíváncsi, úgyis előveszi a monográfiákat, viszont már alig vártuk, hogy a művelt közönség kézhez kapja végre a legjobban tanulmányozott magyar táj népszerű, élvezetes, mesteri és mintaszerű leírását. Attól tartok, hogy ennek a célnak az elérésére túlságosan széttagolt, enciklopedikus ez a munka.

A mai világban szokatlanul gazdag a kötet végéhez csatolt képanyag: csupa pompás autotopia-nyomat tündöklő krétapapiroson és néhány térkép, meg szelvény. Kár, hogy a Balatont szemléltető átnézetes térkép mellékléséről le kellett szerzőnek mondania. Ma, amikor a Balaton monográfiát is már csak dollárvalutával vásárolhatjuk, ez az aránylag olcsó, mindent magába foglaló szép kötet, — melynek értékéből nem von le semmit! imént elmondott néhány methodikai észrevételünk, — sokaknak igen jó szolgálatot fog tenni.

Kogutowicz Károly.

Kirchner Béla és Komáromi Károly dr.: *Földrajz a felső kereskedelmi iskolák számára.* I. rész és IV. rész. 1—169. és 1—240 l. 8°. (Budapest, 1921. Athenaeum kiadása.)

A földrajzoktatás reformálása, amelyért Társaságunk már olyan régen küzd, eddig csupán a felső kereskedelmi iskolákban járt kielégítő eredménnyel. A felső kereskedelmi iskolák új tanterve valóban szép teret nyújt a geográfiai oktatásnak és módszeres felépítése elárulja, hogy komoly szakember munkája. Hogy azután ebből a szépen kidolgozott tantervből mit valósít meg az iskola, az részben a tanárok munkáján, de nagy részben a tankönyveken is múlik. Ezért érdeklődéssel vettük Kirchner és Komáromi tankönyvét. Kénytelenek vagyunk bevallani, hogy örömről és érdeklődésünk csakhamar aggodalommal váltott. Mit ér a szép tanterv, ha a megvalósítás ilyené válik? Ez a tankönyv mit sem tud arról, hogy mi a modern földrajz, ez a tankönyv nem értette meg a tantervet készítő szellemét. De tartunk sorrendet és vegyük vizsgálat alá a tankönyvek anyagát, földrajzi felfogását, módszerét, a felvett anyag tudományos nivóját.

A két kötet mindegyikének tartalomjegyzéke többé-kevésbé ragaszkodik a tantervhez, helyenkint még a fejezetek címeiben is. Ez azonban korántsem jelenti, hogy *azt* az anyagot adja, amit a tanterv kíván. Ezekben a terjedelmes kötetekben tömördek mindenféle van, ami sem nem földrajz, sem nem kereskedelmi földrajz; van benne *földrajzi anyag* is, de nyersen, elrejtve, széttagolva, főt-hígtva minden egyébbe, csak éppen *földrajzot* nem találunk benne. Mert ma már, a nem régen nálunk is elhangzott tudományos viták után minden tankönyvrónak ismernie kell, hogy a *földrajzi anyag* még nem földrajz, amíg abból *földrajzi módszerrel* nem csinálunk földrajzot. A kereskedelmi földrajz a földön, mint a gazdasági élet színterén, meggyilvánuló gazdasági jelenségek földrajzi magyaráztával foglalkozik. A gazdasági tényezők egymásra-hatása, és ennek az egymásrahatásnak és az embernek kölcsönös viszonya. Tehát nem a felfedezések története (IV. r. 3—14. l.), nem az aviatikai történelme (IV. r. 14—18. l.), nem gazdaságtan (IV. 19—26. l.), nem gazdaságtörténelem (IV. — 26—29. l.), nem a kereskedelem történelme (IV. r. 41—42. l.), nem a vasút, a gőzhajózás, az alagútépítés, a hídépítés (55—63. l.) története, ami együtt a IV. k. első részét adja ki. Árúk a világkereskedelemben c. fejezet részben áruismeret, részben gazdaságtan, amelyben a termelés geográfiai feltételeiről bizony semmit sem tudunk meg. Ugyanígy a következő fejezetben az iparról. A tengeri kereskedelem földrajzában a túlnyomó rész hajózási vonalak felsorolása a menetek időtartamával, az összes hajózási vállalatok katalógusával. És így megy ez tovább Magyarország összefoglaló gazdasági földrajzáig. A most következő leíró részről elmondandók az I. és IV. kötetre egyáltalán vonatkoznak, az I. kötet anyaga ugyanis némi fizikai és csillagászati anyag előrebocsátásán kívül általában azonos a IV. k. leíró részével. Tehát: a leíró rész olyan, mint eddigi leíró földrajzi iskolai könyveink, amelyek ellen már olyan régen harcol a Földrajzi Társaság: topográfia, statisztika, majd kevés demográfia, klimatográfia, a mezőgazdasági, az ipar statisztikája és topográfiája, külkereskedelmi statisztika, vasúti hálózat ismertetése szigorúan a fővonalak szerint, és így tovább végül a környező és tengerentúli államok. Mindez külön, szeparálva; ezeknek egymásmellé rakása állítólag földrajz! Ez a leíró rész természetesen, anyagát tekintve, sem nem jobb, sem nem rosszabb, mint a régi földrajzi tankönyvek.

Igy vázolván a kötetek anyagát, a *módszerről* már alig beszélhetünk. A csi-idekében és afölött való aggodalmunkban, hogy az egyetlen iskolában, ahol a földrajz végül szóhoz tudott jutni, megint csak a legszomorúbb helyzetbe kerül ez a szerencsétlen tantárgy, meg kell állapítanunk, hogy a földrajz módszere ezekben a könyvekben teljességgel hiányzik. Pedig elsősorban azért készült az új tanterv, amely erre a szintetikus módszerre olyan szép utasítással is szolgál. Ezekből a könyvekből megint csak szertehulló, egységes képbe nem fűzhető, az emlékezetből azonnal kieső, sőt részben a geográfiával semminemű vonatkozásba sem hozható *anyagot* kap a tanuló, de *geográfiai látóköre nem fejlődik*, a geográfiai tényezők gyönyörű összeműködése valamely terület gazdasági életében nem lesz előtte világosabb. Mert az már csak igazán nem alkalmas eszköz a geográfiai gondolkodás fejlesztésére, hogy mi a Rimpau-féle töltéskultúra (IV. 37.), hogy a francia hadsereg „La Patrie” léghajója halálaku (IV. 15.), hogy mi volt a nevük a kábelt lerakó mérnököknek, hogy a D. M. C. jelzésű fonál a mühlhausen-i selyemgyárban készül, stb. Mindezek a tudnivalók, ha tudni kell őket a kereskedelmi végzett tanulóknak, más tudomány körébe való, a földrajzban azonban valóságos betörései ezek más tanulmányoknak, amelyek csak arra való, hogy a földrajzi gondolatok hiányát leplezzék. Igazán nem szívesen mondjuk meg, hogy földrajzi gondolatokat ezekben a könyvekben hiába keresünk, még ott, ahol maga az anyag földrajzi is, bizony csak általánosságokkal kell megelégednünk. (Pl. a ruházatról; a ruházatkodást a kőna,

divat, társadalmi állás befolyásolja; hogy a mérsekelt égöv lakói télen melegebb ruhát viselnek, mint nyáron; hogy az oláh gyolcsban jár, stb.).

A hiba a földrajz felfogásában, módszerének megértésében, és a tudomány haladása ismeretének hiányában van. Ezek nélkül pedig tankönyvet írni nem szabad.

A tárgyi hibákkal, helyt nem álló általánosításokkal nem is szükséges foglalkoznunk. Ábrái sem megfelelőek, (eke rajza, borsajtó működése, stb.), diagrammjai szembántók és nem szemléltetők. Azzal kell végeznünk, hogy ilyen könyvekkel nem lehet megoldani a földrajzoktatás reformálását, tankönyvnek pedig semmiképen sem alkalmas.

Fodor Ferenc.

Réthly Antal: *Időjárás és éghajlat.* Budapest. Ethika Tudományterjesztő és Könyvkiadó R.-T. kiadása, 1921. (200 o., 51 ábra, számos meteorológiai és klímátológiai táblázattal). 120 K.

Ennek a kis könyvnek a tartalma körülbelül kiterjed arra a meteorológiai anyagra, melyet nagyobb fizikai földrajzok (pl. Suppan, Günther) idevágó fejezeteiben találunk; emezeknél kevésbé kimerítő — hisz 200 oldalából alig 130 oldal a szöveg, a többi ábrák és számtáblák foglalják el, — de tartalmasabb és részletesebb az idegen és hazai könyvkiadóvállalatok hasonló terjedelmű kiadványainál. Az anyag besztásánál, úgy látszik, a szerző érvényesíteni igyekezett azokat a tapasztaltakat, melyeket alkálma volt számos meteorológiai állomás szervezése és felülvizsgálása közben, továbbá előadói működése körében szerezni. Talán ez az oka annak, hogy a könyv első része (az általános meteorológia elemei) a második rész (általános klímátológia) és harmadik rész (Magyarország és Budapest éghajlata), rovására túlterjedelmes.

Az I. részben a meteorológiai elemeknek, az elemek meghatározására szolgáló műszereknek és az észlelési módok leírásának több helyet szentel (73 oldal 92-ből), mint az elemek együttes, az időjárásban megnyilvánuló változásainak. Ezek esetelesére szolgálnak a synoptikus időjelzésről, a helyi időprognózisról, a májusi fagyok és az ezek ellen való védekezésről szóló fejezetek. Az első részt növényfejlődési megfigyelések némely eredményének tárgyalása fejezi be. Az előadást számos, többnyire jól megválasztott ábra, kép (külön kiemelendők a sikerült felhőképek) és példa élénkíti.

A II. rész kis téren, eléggé kimerítően foglalkozik az általános klímátológia módszereivel, majd a föld különböző klímavidékeiről emlékszik meg, inkább a régibb eredmények ismertetésével. A nagy klímáövek leírása mellett itt helyet kellett volna szorítani az újabb, racionalisabb klímavidékek bővebb tárgyalásának. Ez a rész, véleményünk szerint, túlrövid (36 oldal, melyből majd 5 oldal rekapitulálás az I. részből, úgy, hogy az egyes klímavidékek jellemzéséhez szükséges számadatok részére alig kerül elegendő hely.

A III. rész Magyarország éghajlatát vázolja, főleg Róna Zsigmond munkája nyomán, a legújabb adatokkal 1920-ig kibővített gazdag klímátáblákat tartalmaz; egészen eredetiek a Budapest éghajlatát leíró fejezet és számtáblák. A könyvnek ezt a III. részét tartjuk a legjobban sikerültnek.

A csekély számú sajtóhibától eltekintvén, és mellőzve néhány tollhibát, csak két kívánságunknak adunk kifejezést. Kivánságunk tartanók, ha ilyen munkában a matematika szigorú formanyelve gyakrabban juthatna szóhoz, még annak dacára is, ha az olvasó közönség nagyobb része eziránt alig érdeklődne; a kiadónak vállalnia kellene ezt az áldozatot a mélyebben szántó kisebbség kedvéért. Ugyanez áll a meteorológia terén észlelhető újabb, bár még befejezetlen problémáknak és áramlatoknak megemlézésére. Kivánságunk volna továbbá, ha a szerző a definíciókat szigorúan a már megszokott stereotip alakban hozná, az

eredetiség rovására; az olyanok, mint pl.: „Végeredményben az éghajlat az időjárás elemek átlagos és szélső értékeinek megismerése“, egyrészt helytelen, másrészt bántó.

A könyv az Ethika Könyvtár intencióinak megfelelően a nagyközönséghez szól, amelynek érdeklődésére méltán számíthat, mert kifejezetten nem tankönyvjellegű. Előtérbe helyezi a gyakorlati momentumokat, főleg az agrometeorológiai vonatkozásokat, amelyek eleitől végig kísérik a tulajdonképeni tárgyat. Így különösen a gazdaközönség érdeklődésére tarthat számot, de gazdag hazai adatgyűjteményei miatt haszonnal forgathatja az iparos, kereskedő és a mérnök ép úgy, mint az oktató vagy tanuló geográfus.

M. Gy.

Dr. Hézser Aurél: *Földrajz a felső kereskedelmi iskolák IV. évfolyama számára.* Kiadja a Szent István Társulat, 1921. Ára 30 korona.

Hézser újabb tankönyvvvel szegődik az új földrajzoktatás szolgálatába, modern szellemet és helyes földrajzi gondolkodást hoz be a földrajz tankönyvek dohos, ósdi világába. Három részre osztja könyve anyagát: 1. Az ember földrajza (helyesebb lett volna ez a cím: Az emberföldrajz elemei); 2. A világ-gazdaság földrajza; 3. Az egyes földrészek és országok rövid áttekintése világ-gazdasági és világpolitikai szempontból. Tartalma ügyesen megválogatott, a régi tankönyvekkel szemben nem halmozza össze a helynevek és statisztikai adatok seregét, ennek következtében, mint tankönyv, sokkal könnyebb és élvezhetőbb, mint az eddigiek. Emellett még igen nagy előnye, hogy egyes fejezetei határozottan tovább gondolkodásra ösztönöznek s így az ifjúság önálló földrajzi gondolkodásának fejlesztésére szolgálnak, amit az előadó tanár magyarázataival helyes irányban lehet tartani. Éppen a könyv helyes módszere és iránya miatt teszek a könyv egyes helyeire itt megjegyzéseket, néhol ugyanis a könyvben olyan mondatok vannak, amelyek laza szövegezésük miatt a tanulók körében könnyen félreérthetők. Ilyen pl. a 6. oldalon levő Következő mondat: „A Nap fény és meleg sugarai a levegő közvetítésével jutnak el hozzánk . . .“ A fény és hősugarak továbbításához levegő nem szükséges, a világűrön keresztül a Naptól a Földre jutnak ezek a sugarak, helytelen tehát a mondat szövegezése. Nap hősugarait részben elnyeli a levegő, részben keresztülbocsátja s ezek a sugarak a Földet melegítik felszínén, a földfelszín pedig melegíti a levegőt vezetési útján. Könnyen félremagyarázható a 7. oldalon: „... a hűsítő állapotok is növényevőkkel élnek . . .“, ami végeredményben ugyan igaz, de helyesebb volna ilyen fogalmazásban: „a hűsítő állapotok is, közvetlenül vagy közvetve növényevőkkel élnek.“ A 8. oldalon azt állítja: „A szelek megtisztítják a portól, füsttől és betegséggokozó csiráktól a levegőt.“ A szél a legtöbbször fölkavarja a port, ráfújja a füstöt más helyekre, a betegséggokozó csirákat szétviszi a levegőben, oly helyekre is, amelyek azelőtt attól mentesek voltak, de a porszem, füstreszecske, a levegő páratartalma sűrűsödésének gócpontjai s így a kivált párával együtt lehull, vagy esés közben ragadja magával, tehát a csapadék tisztítja a levegőt, nagy szél után a levegő poros. A 9. oldalon nehézkes és nem mindenben helyes a természetlaj képződésének leírása, mert a növényvilág befolyását föl sem említi. Az sem áll, hogy „a tavak eltérítik a közlekedést“ (11. oldal), amit mindjárt a következő mondatban maga is megcáfol, amideőn a tavaknak a karavánközlekedésre gyakorolt vonzó hatását fejtegeti. Ugyan- csak a 11. oldalon említi, hogy „A tengerek nagy kiterjedésüknél fogva nagy hatást gyakorolnak az ember életére.“ A tenger mint nagy kiterjedésű vízfelület fontos az emberre nézve. Közvetlenül azért, hogy alkalmat nyújt halászatra, fejlett kultúra és technika mellett mint a hajózás színtere, közvetve pedig úgy nyilvánul fontossága, hogy előnyösen befolyásolja az emberi lélekben a bátorság, vállalkozó szellem kifejlődését, azonkívül elpárolgó nagy víztömege a part-

vidék klímáját és így termelésének lehetőségeit befolyásolja. „... amely népnek a legkisebb tengerpartja is van, az előtt az egész Föld szabad.” (12. old.) Ez a mondat meggondolatlan túlzás, mert bizony sok követelménynek kell, hogy megfeleljen a tengerpart és tenger, hogy tényleg a Föld szabad legyen előttünk. „A szigetek ... többé-kevésbé önálló emberi mivoltuk által tűnnek ki.” (13. old.) Ezt a mondatot tanuló helyesen meg nem értheti, megmagyarázása pedig hiányzik. Épp ilyen érthetetlen mondat ugyanazon oldalon: „A magassági fekvés pedig éghajlati különbségeket tételez fel.” Szerencsére ennek megmagyarázása a következő mondatban benne van. Ugyanitt németes ez a mondat: „A függőleges tagoltságnál az ember szempontjából a felszín alakja és magassága jönnek számításba.” Ha elszigetelten fordulna elő, nem volna baj, de a -nál, -nél használata, a „jön számításba”, „játszik szerepet” kifejezések több helyütt föltalálhatók. A hegységek emberföldrajzi jellemzésében (14–15. old.) két kifogásolható általánosítás van: „A hegység gátat vet az ember gazdasági tevékenysége elé.” A bányászat, erdőgazdálkodás, havasi legelők, stb. a hegységhez fűződő gazdasági tevékenységek, a hegység tehát nem gátat vet, hanem módosítja az ember gazdasági tevékenységét. „A hegység politikai széttagoltságot hoz létre ...”, szintén nem helyes ebben a szövegezésben, hiszen hazánk pl. épen annak köszönheti szinte unikumszerű földrajzi egységét, hogy hegység őrzi. Ha a hegység kicsiny síkságokat, besülyedt medencéket zár közbe, akkor politikai széttagoltságot hoz létre. Túl szűkszavú a következő mondat: „... fehér vagy barna kenyér, aszerint, hogy az illető vidék melyik gabonafaj termelésére alkalmas”, ebben az alakjában félreérthető; helyesen: búza, rozs, vagy kukoricakenyér, aszerint, hogy az illető vidék melyik gabonafaj termelésére alkalmas. (16. old.) „... a délolaszok stb. széleskarimájú kalapja, a mohamedánok turbánja stb., mely a forró napsütés ellen védi az arcot.” (17. o.) Hogyan főhet szegény mohamedán feje a forró napsütésben, ha olyan nagy turbánt tesz a fejére, hogy az árnyékot vet arcára! „... közlekedő útakat és eszközöket készít technikai tudásával a tér s idő legyőzésére ... törekszik.” (20. old.) A tér még bizonyos értelemben legyőzhető, de az idővel legfeljebb csak takarékoskodni lehet. Egészen helytelen a talajnevekről szóló, a 23. oldal alján levő jegyzet. Erthetetlen a „dry farming” ismertetésében (25. old.) ez a mondat: „Így tíz évi ilyen megmunkálás mellett olyan eredményt lehet elérni, amely kétszerakkora fáradtsággal egyenlő értékű.” A dry farming célja nem a fáradtsággal való takarékoskodás, hanem hogy a szárazság miatt különben nem termő vidékeken is lehetővé tegye a termelést. „A tengeri közlekedés a legrövidebb útát írja le a partvidék két átellenes pontja közt.” (29. o.) Egyrészt a hajózás nemcsak átellenes kikötőket közt össze, másrészt pedig a tengeráramlások, uralkodó szelek, úszó jégtáblák vagy jéghegyek stb. miatt rendszerint nem is a legrövidebb útát írja le. Az emberi települések kellei közt sorolja föl, kell, hogy a telep „védve legyen emberi és állati támadások ellen”, ahová be kellene szűrni még azt is, hogy az időjárás viszontagságai ellen is lehetőségig védve legyen. (31. old.) Helytelen szóhasználat „a folyók összehálikozó helyei” (32. o.), a folyók torkolatának, vagy összefolyásának helyei! A 40. oldalon az államokra nézve igen fontos jó földrajzi államhatár kritériumait nem vázolja. Az itt következő állam osztályozás földrajzi fekvés szerint nem alapszik egységes alapon s amellet hiányos is.

A II. részben már ritkábbak az ilyen kevésbé szabatos kifejezések és mondatok, az anyag elrendezése, kifejtése jó, adatok helyett grafikonokat ad. Kár, hogy ezeket a klisé készítés alkalmával olyannyira kicsinyítették, hogy fölírásai alig, sőt némely helyen egyáltalában nem olvashatók. Itt hibás a 18. ábra fölírata (380.000 millió drb. szarvasmarha). Az 53. oldalon a kaucsukot, mint a trópusi őserdők növényét mutatja be, holott igen sok és fontos kaucsukfa ültet.

vény is van. Az 52. oldalon hibás az a megjegyzése, hogy a növényi olajok gépolajnak is jók, mert a növényi olajok gépeken elégnének, még a csapágyakban is, tehát föl nem használhatók, csak ásványolajok. A 66. o.-on a Jád völgyében levő alumíniumgyár telepről beszél, ami, sajnos, nem létezik, a háboru alatt kezdtek meg a királyerdői alumíniumércsek kiaknázását; de földolgozása Németországban történt. A földgázkutatásokról nem helyes azt írni (67. o.), hogy nagy jövőnek néznek elébe, mert nem a kutatás jövője a fontos, hanem az eredmények, amelyekre biztató kilátásunk van. Ugyanez oldalon azt állítja, hogy a sónak, „mivel sok helyen és nagy mennyiségben található, a világkereskedelemben nem nagy szerepe van.“ Sajnos, hazánk példája jelealeg megcáfolja ezt, de ettől eltekintve is gondoljon az északafrikai nagy karavánokra, amelyek Tripolisz vidékéről szállítják a sót Szudánba! Magyarország sörtermelését pedig nem lehet annyira lesajnáltni, hogy „az előbbieket mellett nem jöhet számításba“, (73. o.), mert minőségre és mennyiségre nézve egyaránt exportképes iparágunk, a háború előtt a Balkánra s még Kisázsiaiba is exportáltunk belőle. A 75. oldalnak ezt a mondatát: „A vasúthálózat fejlettsége együttjár az egyes országok gazdasági fejlettségével“, így módosítanám: a fejlett gazdaságú országok gazdasági élete sűrű vasúthálózatot kíván.

A III. rész rövid áttekintései igen helyesek, az országra jellemző gazdasági vonásokat s azok földrajzi indokolását adják pár szóval. Itt szükséges lenne fölemlíteni a 99. oldalon, hogy a középamerikai apró államok 1921 januáriusában egyesültek Középamerikai Egyesült Államok néven. Az utolsó, 104. oldalnak jegyzetében a Csonka-Magyarországra vonatkozó statisztikai adatok a Buday könyvében felsoroltakkal nem egyeznek s így kijavítandók.

Sok helyütt alkalmazza a középfokot jelzőkben (nagyobb, drágább, hűvösebb stb.), ahol azt semmi sem indokolja, néhol pedig túlságos bonyolultan fejezi ki magát: „A felsőn alakját a lejtési viszonyok minemisége szabja meg.“ (13. o.). Megjegyzem még, hogy hiányzik a könyv tartalomjegyzéke.

Talán szörszálhasogatásnak látszik ez a sok megjegyzés, de tankönyvekben igen fontos az egyszerű és szabatos, félre nem érthető kifejezések használata, ezt mindenki tudja, akinek a tanításban gyakorlati tapasztalatai vannak, s csak a tankönyv javát akartam szolgálni azáltal, hogy itt néhány mondat meg nem felelő voltára rámutattam. Különben ezek annyira szórványosak, hogy a tankönyv értékét nem kisebbítik.

Kerekes Zoltán.

Föld és Ember. Szerkeszti: *Kogutowicz Károly*. (Negyedévenként megjelenő szemle. Kiadja a Magyar Néprajzi Társaság Emberföldrajzi Szakosztálya. Budapest, 1921. 1. sz., A magyar földrajzi irodalom új folyóirattal gazdagodott, a jelen évben már a másodikkal, amennyiben a Magyar Földrajzi Értekezések után most megjelent a Föld és Ember is. Az emberföldrajz művelői úgy érezték, hogy ma már új fórumra van szükségük, amelyben a geográfának csak emberföldrajzi irányú értekezései találjanak helyet. Így alakult meg a Magyar Néprajzi Társaság Emberföldrajzi Szakosztálya, amely eddig már több előadást tartott és most folyóiratot is indított. A most megjelent 1. szám előzavából megtudjuk, hogy a folyóirat célja „földrajzilag iskolázott szemmel keresni és megragadni azokat a majd egyszerű, majd szövevényes kapcsolatokat, melyek az aktív ember és a rajtakívül álló, látszólag passzív környezet között megvannak, tehát szüntelen előállanak, hogy belőlük tudományos és gyakorlati ismereteket állapítsunk meg.“ A Földrajzi Közlemények üdvözlí az új folyóiratot, mert szílrád meggyőződésünk, hogy a magyar geográfiai munkálkodás ma már elég erős ahhoz, hogy újabb és újabb tereket szerezzen, ahol munkálkodásával a közönség elé lépjen. A Föld és Ember 1. számában ugyan még nagyrészt ismert nevekkel találkozunk, de az a körülmény, hogy ma már több geográfiai folyóiratunk van, eléggé biz-

tató arra, hogy idővel több „hivatásos“ geografusunk is lesz. Mivel pedig a Föld és Ember elsősorban az „avatatlanok“ munkásságára is számítt, úgy remélhetjük, hogy idővel mind több „avatatlan“ válik „hivatásossá.“ Az 1. számban találjuk többek között Hézser Aurél településföldrajzi tanulmányát, Bartucz Lajos, Bodor Antal, Bátky Zsigmond, Bogdánffy Ödön, Kovács Alajos, Tolnai Vilmos értekezéseit, s kiemelve kell megemlítenünk Dékány István (Milien-elmélet, kulturföldrajz és a mai szociológia) és Györffy István cikkét (Kunhalmok és telephelyek a karcagi határban). A közölt cikkek geográfiai értéke különböző, de hiszen a folyóirat maga is megemlíti, hogy „bizonyos határok között a néprajz és demográfia is szívesen látott vendégünk lesz.“ Apró közlemények, Szemle, Könyvészet, Földrajzi oktatás rovatok egészítik még ki a folyóiratot.

Dr. Fodor Ferenc.

Gerő László: *A térkép.* (A „Magyar Cserkész könyvei 5—6. szám. Ára 12 korona. Budapest 1921. 160, 1—59. l. Kiadja a Magyar Cserkészszövetség hivatalos lapja, a „Magyar Cserkész.“ Az utóbbi években örvendetesen fellendült és mindinkább komoly, helyes mederbe terelődő magyar cserkészmozgalom a geográfiai irodalomban is érezteti hatását. A magyar cserkészlet ma már kinőtt gyerekeipőiből, a cserkészektől ma már komoly tudást kívánnak, megkívánják hazája földjének alapos ismeretét, a térképpel való beható barátkozást és bányi tudást, a szabadban való biztos eligazodást. Ha beletekintünk a különböző cserkészpróbák anyagába, örvendetesen láthatjuk, hogy a geográfiai oktatás hathatós támogatót nyert a cserkészmozgalomban. Ez a tény, a cserkészek gyakorlati szükséglete szülte ezt a kisfüzetet is, amelyet a m. kir. áll. térképező intézet műszaki csoportjának vezetője írt. A füzet első fejezete általános tudnivalókat nyújt a térképről, a felvételtől, a térképek különféle fajairól, méreteiről. Második része a térképpel való tájékozódást öleli fel, a szabadban való eligazodást, a tájékozódás különböző segédeszközeivel, gyakorlati fogásokkal ismerteti meg a cserkészket. A következőkben a terepen való vázlatyszerkesztéssel foglalkozik, talán kissé részletesen is, hiszen 13—14 éves, gyakran minden iskolai előképzettséget nélkülöző fiuk számára készült. Igen rövidre fogott terepábrázolás után az új egyezményes jelkulcs lényegesebb változásait és a régi jelkulcsot tárgyalja a szerző. A világosan, érthetően megírt kis füzetnek a két utóbbi fejezetére csupán az az észrevételünk volna, hogy szívesebben vettük volna, ha a „terep“, de leginkább a domborzat különböző elemeinek rövid ismertetését, pár szóval való megmagyarázását is felölelte volna. A gyakorlatból állíthatom, hogy a cserkészek bármilyen iskolából is alig hoznak magukkal valami morfológiai tudást, ezért a térképolvasásban nem az egyezményes jelek tanítása okozza a nehézséget, amit igen könnyen elsajátítanak, hanem a domborzat elemeinek ismeretlenségével van a legtöbb baj. Ezért örömmel láttuk volna, ha „terepidomok“ és azok ábrázolása több szóhoz jutott volna, ha másképpen nem, a vázlatyszerkesztés terjedelmének a rováására is, mert így bizony épen arról ad a füzet a legkevesebbet, aminek a részletes és a cserkészek értelméhez mért módon való tárgyalását mindeddig hiába vártuk: a rétegvonal rejtelmeiről, a csikozás titkaival kifejezhető felületi formákról. Mert az tagadhatatlan, hogy a cserkészeknek jóval szűkebb a terep pontos olvasása, mint ábrázolása.

A füzetkében örömmel látjuk, hogy a szerző, amennyire képes volt, igyekezett szabadulni a „tereptan“ kínos nyelvezetétől, és a fiúk értelmi fokához óhajtott alkalmazkodni.

Fodor Ferenc dr.

Társasági ügyek.

Választmányi ülések.

1921. április 14. Elnök: Cholnoky Jenő. Havass Rezső t. b. elnök üdvözlí a választmány nevében Cholnoky Jenő elnököt a budapesti egyetem földrajzi tanszékére való kinevezése alkalmából. Cholnoky Jenő elnök meleg szavakkal köszöni meg az üdvözlést. Minden igyekezettel, úgymond, azon lesz, hogy nagynevű mestere, Lóczy Lajos méltó utódja legyen.

Elnök jelenti, hogy az április 28-ára kitűzött közgyűlést technikai akadályok miatt el kellett halasztani. A közgyűlés megtartását május 12-ikére határozták el.

Titkár jelentést tesz a Farkasfalvi Kornél-féle ifjúsági földrajzi olvasmány pályázat bírálatáról. A beküldött pályamunkák közül egyik sem találtatván jutalomra érdemesnek, a választmány a pályázatnak újból való kihirdetését rendeli el.

Titkár előterjesztésére a választmány dr. Hermann Győző rendes tagot, felettes hatósága igazolásai alapján és dr. Horváth Károly alapító tagot Strömpl Gábor ajánlatára a tagok scrábá újból felvette.

Titkár előterjesztésére dr. Milleker Rezső debreceni egyetemi tanárnak a választmányi tagságról való lemondását tudomásul vette s a megüresedett választmányi tagsági helyre Dékány István és Marcell György tagokat jelöli.

Elnök jelenti, hogy gr. Teleki Pállal együtt megindítja a „Magyar Egyetemek Földrajzi Intézetének kiadványai“ című tudományos kiadványsorozatot. Jelenti továbbá, hogy a Külügyminisztérium Tudományos Osztálya kiadásában meg fog jelenni gr. Teleki Pál és Fodor Ferenc szerkesztésében Közép-Európa nagy néprajzi térképe. A választmány örömmel veszi tudomásul.

Havass Rezső kérdésére elnök jelenti, hogy Gallois párisi egyetemi tanárnak a magyar határokra vonatkozó téves véleményét a Külügyminisztérium Tudományos osztálya megfelelőleg megcáfolta.

Rendes tagul felvették: *Réti Béla* vasúti hivatalnok, Budapest; *dr. Kremmer Rezső* a fővárosi könyvtár főkönyvtárosa, Budapest; *Patterson Orsolya*, Budapest; *Szücs Sándor* kir. kath. főgimnáziumi tanár, Jászapáti; *Szentkirályi István* földbirtokos, Hosszúfalú (Zala m.); *Barcza Imre* a kereskedelmi kamara főkönyvtárosa, Budapest; *dr. Hermann Győző* főgimnáziumi tanár, Budapest; *Horváth Károly* főgimnáziumi tanár, Budapest; *Czvetkovics Jenő* az osztrák-magyar bank ellenőre, Nagykanizsa.

1921. május 12-én. Elnök: Havass Rezső. Elnök üdvözlí gr. Teleki Pált, ki politikai elfoglaltsága következtében hosszú ideig nem jelenhetett meg a Társaságban.

Róna Zsigmond jelenti, hogy a számvizsgáló bizottság a pénztárt rendben találta. A jövő évre a számvizsgáló-bizottság tagjává Erődi Kálmánt, Fest Aladárt és Róna Zsigmondot megválasztják.

Titkár jelenti Bátky Zsigmond, Litty Aurél, Kogutowicz Károly és Strömpl Gábornak a választmányi tagságról való együttes lemondását, mert az 1920. évi VI—X. f.-ben megjelent „Lóczy Lajos“ c. közlemény tartalmával nem értenek egyet. Többek felszólalása után a választmány a beadott lemondást nem fogadja el, miután a felhozott ok nem tartozik a választmány felelőssége

körébe. Felkéri az érdekelteket, hogy az említett cikkekre vonatkozó kifogásaikat a cikk szerzőjével tárgyalják meg.

Vargha György indítványozza, hogy határozza el a választmány a Társaság kebelében egy földrajzi didaktikai szakosztály felállítását. A választmány az indítványt nagy lelkesedéssel elfogadja.

Rendes tagul felvételtek: dr. Futó Mihály, dr. Ember István, dr. Gedeon Gyula, Dubovitz István, Florek Ferenc, dr. Koch István, Frecskai István, Bátor Pál, Csetri Károly, Bodnár Lajos, Szekeres Margit, Kossányi Edith, dr. Kossányi Béla, Táboraszky Ottó, Szép Sándor, Izsépy Béla, dr. Rudnai Béla, dr. Szalay László, Barthos Indár, Rausch Géza, dr. Medvigy Cyrill, dr. Kurucz Gyula középiskolai tanárok, Budapest.

Közygylés.

1921. május 12-én. Elnök: Cholnoky Jenő. Elnök megnyitó beszédében különösen arról emlékszik meg, hogy mily kevésbé ismert és ismer még most is bennünket a külföld. Ezután Hézsér Aurél titkár tesz jelentést, majd az elnök indítványára a megüresedett 12 választmányi fagsági hely betöltésére megejtik a szavazást.

Az elnök jelentést tesz a Balaton-Bizottság és az Alföldi Bizottság működéséről s bemutatja a számvizsgálók által jóváhagyott számadást.

Róna Zsigmond jelenti, hogy a kiküldött bizottság a pénztár állapotát és kezelését rendben találta. A közgyűlés a jelentéseket tudomásul veszi.

A pénztáros előterjeszti a múlt évi zárószámadást, a vagyon-mérleget és a f. évi költségelirányzatot. A közgyűlés ezeket jóváhagyja.

A közgyűlés az elnök előterjesztésére Fest Aladárt, Erődi Kálmánt és Róna Zsigmondot megválasztja a számvizsgáló-bizottság tagjaiul.

Lasz Samu, a szavazatszedő bizottság elnöke jelenti, hogy legtöbb szavazatot kaptak s így választmányi tagok lettek: Lasz Samu (34), Erődi Kálmán (31), Ilosvay Lajos (31), Strömpl Gábor (31), Körösi Albín (29), Schréter Zoltán (27), Vargha György (26), Marczell György (26), Nopcsa Ferenc báró (25), Fodor Ferenc (22), Kogutowicz Lajos (17), Schilling Gábor (17). Szavazatot kaptak még: Dékány István és Harmos Eleonóra 15—15, Kerekes Zoltán (14), Wodetzky József (12), Viczián Ede (11), Hajts Lajos (10), Endrey Elemér (3), Madarassy László (6), Jordán Károly (1), Haltenberger Mihály (1).

FÖLDRAJZI KÖZLEMÉNYEK

XLIX. KÖTET.

1921.

8—10. FÜZET.

FÜLÖP

Szász Coburg-Gotha hercege.

A Magyar Földrajzi Társaság védnöke, Európa legrettenetesebb szenvedéseinek idején, amikor minden összeomlással fenyeget s az emberi műveltség végzetes katasztrófa felé látszik rohanni, a művelt lelkű aggastyán főúr, minden szépnek és nemesnek fenséges pártfogója keserűséggel lelkében, tele fájdalommal a pusztulás látán, elköltözött oda, ahol nincs árulás, nincs hazugság, nincs gonosz emberi indulat: csak békesség, igazság és szépség.

A Magyar Földrajzi Társaság mindenkor segíteni kész, gondos pártfogóját vesztette benne, 1890. januárius 23.-án választotta Társaságunk védnökké s azóta Társaságunk életét állandóan gondos figyelemmel kísérte, rendes évi segítséggel gazdagította s rendkívüli esetekben mindig ott volt támogatásra készen.

1844 március 28.-án Párisban született. Édes atyja, Agoston herceg, édes anyja Klementina orleansi hercegnő volt. Ifjúságában sokat utazott, járt Braziliában, Japánban, Afrikában stb. Utazásairól érdekes könyvet írt, sok jó megfigyeléssel. Magyarul „Vadászatok négy világrészben“ címen. Budapesten, 1891-ben jelent meg.*) Szenvedélyes vadász volt, de figyelemmel kísérte a természet és az emberi társadalmak jelenségeit is. Mint kiváló éremgyűjtő és szakértő is hírnévre tett szert. Az osztrák-magyar hadseregnek altábornagya volt s az aranygyapjas rend vitéze. Magyarországi birtokai révén tagja volt a magyar Főrendiháznak s bár keveset tartózkodott második hazájában, a magyarokat szerette, igen nagyra becsülte s Bécsben székelő uradalmi kormányzóságában magyar emberek vezették a magyarországi ügyeket.

1875-ben feleségül vette Lujza hercegnőt, II. Lipót belga király legidősebb leányát, Stefánia főhercegnő, ma Lónyay Elemérné grófné nénjét, de 1906 jan. 15.-én elvált tőle. Lujza hercegnőtől két gyermeke született, úgymint Lipót herceg 1878 július

*) A Földrajzi Közlemények 1892. évi, XX. kötetében az 504. stb. lapon „Egy hét Honoluluban“ címen mutatóvány jelent meg a könyvből.

19.-én Szentantalon és Dorottya hercegnő 1881 április 30.-án Bécsben. Dorottya hercegnő 1908 aug. 2.-án Ernő-Günther schleswig-holsteini herceghez ment feleségül.

A nagy műveltségű, a szépet és igazat kereső, igazi fejedelmi gondolkodású főúr öreg korában sok keserű csalódáson ment keresztül. Feleségétől való elválása, a vele járó sok kellemetlenség nagyon lehangolták. Utána a háború borzalmai, majd a váratlan, rettenetes vég szörnyen elkésérették, majdnem búskomoran halt meg s árván hagyta a Magyar Földrajzi Társaságot, amely csak későn értesült a súlyos veszteségről.

Emlékét mindig kegyelettel fogjuk őrizni. A főúri és fejedelmi világban kitűnő hangzású neve, a legtöbb régi uralkodó családdal való szoros, vérbeli kapcsolata Társaságunkra is rávetette fényét. Legutóbb a Monacoi herceg ö fenségének tengeri, tudományos kutatásaival való kapcsolatunkat is ő volt szíves közvetíteni.

Nagyon szerette a természetet. Pihenjen most békével. Tartalmas, szép életét folytassa az álmok, napsütéses, pálmalomboos szép világában, ahol nincsenek rossz emberek! *Ch. J.*

Jávaí levél.

Irta: Lóczy Lajos dr.

Jáva szigetére 1921 III. 19.-én érkezett meg Insulinde gőzösünk. Kora reggeli napsugár mellett láttuk meg Batavia modern, nagyszabású kikötőjét. Négy hidroplán volt első üdvözlőnk, melyek 8—10 méter távolságban röpködtek hajónk mellett, mialatt utasaik izeneteket hajítottak át hozzánk. Csakhamar feltűnt a modern gőzdaruk és a kikötőben horgonyzó nagy oceanjárók hosszú sora. A part maga mindenütt alacsony, a hajórol a csodálatos buja növényzetből, amely Jávát a föld legcsodálatosabb országává teszi, misem volt látható. A parton az üdvözlők nagy tömege zajos örömmel fogadta a hajóóriást, amely lassan közeledett a kadehoz.

Az előző este, midőn hajónk még Szumatra déli partjainál és a Krakatau sziget mellett haladt, búcsúestély volt a fedélzeten. Mindenki otthon érezte már magát az Insulinden, mintha mindig együtt éltünk volna, már szinte baráti érzés uralkodott közöttünk. Nem csoda, hiszen már 36 napja lakói voltunk ennek a pompás, vadonatúj 12.000 tonnás hajónak. A fényárban úszó fedélzeteken estélyi toilették, zene, tánc és vidám nevetés, akármerre tekintettünk.

Köröskörül a sötét tenger millió és millió foszforeszkáló lamponjával (világító tropusi medúzák). A csillagos ég és az ujhold halvány világításánál a baloldalon csakhamar az 1882-ben kiemel-

kedett Krakatau vulkán-sziget kísérteties meredek süvegei tűntek fel.

Nagyon kedélyes emberek ezek a hollandusok, mert hiszen az utasok 90 százalékát ők képezik. A férfiak jól megtermett pufóképű, talán túlságosan is kövér emberek, míg a nők inkább karcsúak és nagyjában véve még az elkényeztetett magyar ízlés szerint is csinosaknak mondhatók. Egyben azonban mind megegyeznek, mindenki jókedvű, derűs arcukon meglátszik, hogy nem élték át a világháború izgalmait és nélkülözéseit. A legtöbbje már harmadszor, negyedszer teszi meg a hosszú utat és mind örül, akivel csak beszéltem, hogy ismét Indiába juthat. Egyik kövér utitársam, egy gazdag jávai cukorgyáros, meg is jegyezte, hogy a legközelebb európai örül, ha Indiába visszatérhet, de néhány ott töltött év után mindenkit forró vágy tölt el téli európai otthona után.

Batavia kb. 140.000 lakóval bíró nagy város, mely számból 30.000 kínaira, 100.000 pedig bennszülöttre esik. Európai, a félvéreket is ideszámítva, nincs több 10.000-nél. Batavia elnevezés tulajdonképpen a régi városra és a kínai részre vonatkozik, míg az európai részét a városnak, ahol a szép középületek és bankpaloták emelkednek, Weltewredennek nevezik. A nagy földszintes, vagy csak ritkán emeletes épületek sajátos tropuszi stílusban épültek. Weltewredenben van a Generalgouverneur városi hófehér görög stíli palotája, a múzeum, a színház, a szép római katolikus templom és az új monumentális protestáns templom. A város legforgalmasabb része a Nordwijk. Autó autó után, úgy hogy sokszor alig lehet az utcán a tulsó oldalra átmenni. Itt vannak a szép új bankpaloták és az európai nagy áruházak. A lakóházak többnyire földszintesek, tágas nagy szobákkal, hatalmas terasszokkal bíró épületek, melyeket szokatlanul nagy, előrenyúló ereszek védenek a nap forró sugarai ellen.

Tandjong Priok, a kikötő mintegy 8 km.-nyire esik a város centrumától. Három nagy medencével bíró, jól védett, teljesen modern kikötő ez, melyet a háború végén, a magas konjunktúra folytán építettek ki ily nagyszabásúvá.

Meglepetés volt számomra a pompás növényzet, a hatalmas pálmák, óriási tamarindussorok, melyek Weltewredent kertvárossá varázsolják. Az európai negyed gyönyörű park, melynek sűrűjében a szebbnél szebb villák rejtőzködnek. Megkapó látvány a bennszülöttek szép viselete. Az asszonyok mind ízléssel festett selyemruhát, ú. n. sarongot hordanak. Csendes, szelíd, kedves nép ez a maláji nép, amely távol áll már manapság a primitív ősállapottól.

A háború itt is éreztette hatását, bármily messze is esett. 1917—18-ban krízis volt. Nem volt hajóter; a terményeket nem bírták exportálni. Az anyaországgal megszünt minden összeköttetés, mivel az antant egyszerűen lefoglalta a hollandus gőzösöket. 1918—19 a nagy konjunktúra ideje volt. Óriási plantagok lótasútek és az export rizsben, cukorban, teában, kávéban, gummiban,

eddig még el nem ért magas arányokat ért el. E magas konjunktura sok termelőt gazdaggá tett. Ezek pedig nem mind az európaiak sorából kerültek ki. A jávai hadi milliomosokat az élelmes kínai kereskedők és az indiai (félvér) képezi. A többnyire hivataloskodó európaiak valamikor magas fizetése manapság már csekély a luxuriosabb életmódhoz a nagy áremelkedések mellett, amelyek ugyancsak a háború folyományai. A kocka itt is megfordult. A gazdag kínaiak, félvérek és bennszülöttek manapság már első osztályon utaznak és autóban ülnek, míg a fehérek, már nem restelnek néhanapján gyalogolni és villamoson utazni sem, ami pedig a gyarmatokon a túlsó Britindióban lehetetlen dolog. A közelmúlt konjunktura mellett a bennszülött munkások és kínai kulik is szép keresetre tettek szert, úgy hogy a bennszülött munkások egy lépéssel kiébb kerültek a szolgasorból.

A hollandus kormány dícséretes módon messzemenő szabadságot, autonómiát és demokratikus életet biztosít Jáva bennszülöttjeinek. Ez mindenben érezteti áldásos hatását, mert hiszen ma Jáva Japán mellett Ázsia leggazdagabb és legmagasabb kulturával bíró országa. Britindia magas kulturája mellett kevésbé gazdag és megelégedett ország. Míg ottan az angolok, ha erőszakos úton is, fenntartották a fehérek nagy presztizsét és az angolok a mai napig sem keverednek a bennszülöttekkel, addig a demokratikus szellemű hollandusok nemcsak hogy a legmesszebbmenő szabadságot biztosítottak a bennszülötteknek, hanem a vérkeveredést is szankcionálták azáltal, hogy a fekete feleséget is befogadják az európai társaságba és az ilyen házasságból született gyermekek, ha még oly feketék is, már európaiaknak számítódnak. A félvérek bizony nem valami elragadóak; azon kezdem, hogy az európai műveltségű bennszülöttek, mivel manapság már ezek is nagy számmal vannak, sokkal jobb benyomást keltenek. A volksradban, mivel Jávában már ilyen parlamentféle is létezik, a politikát éppen a három néposztály, bennszülött, kínai és félvérek, kik utóbbiak az európaiak szerepét játszik, irányítják. A kínaiakat nem szeretik, ez képezi itt a megvetett, kellemetlen elemet. Az élelmes kínai kereskedők bizony kellemetlen, erős konkurrenciát okoznak fehér és félvér kollegáiknak, a kínai kulik is a bennszülött munkásoknak, úgy hogy éppen ezért gyűlölik sok esetben őket. A bennszülöttek sem igen férnek meg velük, úgy hogy állandóak köztük a verekedések.

Az utóbbi időben, a magas konjunktura után, ismét krízis előtt áll India. A világ túltermelése egyre jobban érezteti hatását. A magas konjunktura idején berendezkedett hatalmas plantagok nem bírják manapság már elhelyezni terményeiket, jóllehet a rizs, a gummi, a cukor, kávé, tea ára sokszorosan olcsóbb lett, a magyaránú export megszűnt és a plantagok egyre-másra csukják be a boltot és kénytelenek alkalmazottaiknak felmondani. Az itteni lapok kétségbeesetten írnak a krízis beláthatatlan következményeiről. Európa elszegényedett! Nem bírja tovább a nagy szállítási költségeket és a magas indiai valutát még az árak abnormis

esése mellett sem megfizetni. No de én nem féltem Jávát. Ez a gazdag ország, ahol az éhség ismeretlen fogalom (az élelmiszer itt nem képez értéket), ki fogja heverni ezt az olesóságra vezető veszedelmet. Az automobilon kúksoló kínaiakat és félig feketéket sem sajnálom.

Az élelmiszerekkel szemben a bányaaanyagok és tüzelőanyagok még mindig emelkedő konjunkturát mutatnak és úgy látszik, hogy e termékek még soká fogják zenitjüket elérni.

Jáva hatalmas kulturáját és gazdagságát nagy mértékben a hollandusok humánus és demokratikus kormányzásának lehet tudni. Manapság már expresszvonatok száguldanak a sziget minden részébe. (Jáva vasútvonalainak hossza 2250 km.). Mindenfelé elsőrangú, sokhelyütt aszfaltozott országutak, gyárak, hatalmas plantagok és rizsültetvények találhatók, úgy hogy az egész ország kulturterületet képez. Óserdő manapság már igen kevés van, ezek is a meredek, nehezen hozzáférhető vulkánok vidékeire szorítkoznak. Hogy Jáva termékenységről csak halvány képet nyujtsak, elég ha megemlítem, hogy csaknem 40 millió embernek nyújt megélhetést és emellett óriási exportja van terményekben. Az export Keletindióba 1919. évben 2.141.320.000 hollandi forintot tett ki. Pedig területe nem több 131.508 km.²-nél.

Bandoengban tavaly nyílt meg az új műegyetem, amelyre nemcsak európaiak, hanem a gimnáziumot végzett bennszülöttek is beiratkozhatnak. Mert manapság már csaknem minden hivatal hozzáférhető az indiaiaknak, ha a szükséges képesítést megszerzik. Különösen hangzik, de mindenütt azt mondják, hogy a bennszülöttekből kikerült egyetemi hallgatók intelligenciában és fogékonyságban az európaiakkal versenyeznek és a féléveket alaposan túlszárnyalják.

A lapok után ítélve, a jövőben még inkább ki akarják terjeszteni a bennszülöttek szabadságát és autonómiáját, talán itt is nemsokára rendes európai parlamentben fognak tintatartóval dobálózni a színes honatyák. Hollandia ettől további gyorsiramú fejlődést, de egyttal védelmet is remél az esetleges külső beavatkozások ellen, mert a gazdag Keletindióra Anglia, Amerika, de különösen Japán már régen szemet vetett. Szerencséje Hollandiának, hogy éppen a három hatalmas konkurrens versengése védi meg legjobban Keletindiót. Inkább Hollandia birtokában hagyják ezt a gazdag gyarmatot, semmint a hatalmak egyike vagy másika kapja. Az orosz propagandarubelek már ide is elgurultak, a kínaiak közt termékeny talajra is találtak. Az ország gazdagsága azonban jó ellenszere a spanyolbetegségnek.

A múlt héten nagy ünnepségek közt foglalta el helyét az új Generalgouvernőr, Mr. Fock, aki a nagyérdemű elődjét, Limborg von Stirom grófot váltotta fel a kormányzásban öt esztendei mandátummal.

Sohasem szerettem sokáig nagy városban tartózkodni, most is siettem ezt az autógőzös nagy várost elhagyni.

Geologus szívem a hegyek közé vonzott. Kedvező alkalmat nyújtott erre társaságom, mely a Szumatrai kutató expedíció felkészültéig szabadságot biztosított részemre.

Első kirándulásom a középjávai Garoet vidéki vulkánok közé vezetett. Március 27.-én reggel fél nyolckor indultam a königspleini állomásról. Nyolc pullmankocsiból és étkezőkocsiból álló expresszvonatom 70 km.-es sebességgel száguldott a rizsföldeken és sűrűn lakott kampongokon, pisang, bambusz, pandanusz, pálmakerteken keresztül. Tjikampekig mintegy két és fél óra hosszat síkságon robogtunk. Mindenfelé, ameddig csak a szem ellát, gondosan művelt rizsföldeket látni. Némely vidéken 8—10 km. távolságban sem látható erdő és ilyenkor az érfélben lévő rizsföldek emlékeztetnek némileg a mi kalászos rónaságainkhoz. Csak hogy ha kissé tüzetesebben körütekintünk, lehet észrevenni, hogy ezek a nagy kiterjedésű rizsföldek sok apró parcellából állanak, melyeket öntöző csatornák választanak el egymástól úgy keresztben, mint hosszában. Vetésnél ugyanis a földeket víz alá helyezik, a rizs vízben jóval hamarabb növekszik, úgy hogy egy évben sok helyütt három-négyszer is aratnak. A jávai tanyák és kampongok is különböznek a mi pusztáinktól. A kampongok alatt tulajdonképen falukat kell érteni, amelyek többnyire kiterjedt nagy gyümölcsös erdőkben szanaszét fekvő házakból állanak. A rizsföldeken azonban vannak egyedülálló oázisok is, melyek lakóházból és istállóból állanak, melyek pisang, kokuszpálma és egyéb tropusi gyümölcsfák sűrűjében rejtőzködnek. A telepítvényeket itt nem a víz irányítja, az van itt bőven mindenütt. A faluk és házak elhelyezkedése régi védelmi célokat sem igen árul el. Ha valami rendszeriséget akarunk a településeket illetőleg kihámozni, úgy talán a közlekedés képezte a legfontosabb faktort a faluk elhelyezkedésénél. A síkság talaját mindenütt a vérvörös laterit képezi, amely a folyók vizét vörösré festi. Az altalaj csak ritkán bukkanik ki. Tjikampek után lassankint emelkedni kezd a vonal: a távoli ködben magas vulkáni süvegek emelkednek. A terrasozott rizsföldeket mindinkább kiszorítják a gyümölcsös erdők. Porwakartához közeledve, nagy kanyarulatokat leírva mindjobban emelkedik vonatunk, nemsokára már magas hegyek között tüzsköl. Hatalmas vulkáni kúpok emelkednek előttünk. A stratóvulkán magas süvegei mellett a Mt. Pelée típusú kisajtott andezit és bazaltkúpok sem hiányzanak. A sötét, bazisos, fiatalkorú eruptívközetek mellett a régibb világos andezitek is mihamar szembe tűnnek. Porwakarta és Bandoeng közt egyre nagyszerűbb tájképek váltakoznak. A vasút itt már magas hegységben halad. Körülöttünk jobbról-balról 2000—3000 m. magas vulkánok süvegei emelkednek, melyek közül még több jelenleg is működik. Hűvös szél csapta meg arcomat, amely jól esett a forró Batavia után. Bandoeng 715 m. tengerszínfeletti magasságban fekszik. Ez az 50.000 lakossal bíró gyorsan fejlődő városka van Jáva fővárosául kiszemelve, hűvös klímája folytán (22 C középhőmér-

séklet). A legtöbb hivatalt már idelelepitették Bataviából, az új műegyetem is itt épült (tavaly nyílt csak meg).

Tjítjalenka és Tjibatoe között ismét nagyszerű panorámák váltakoznak. Vonatunk merész viaduktokon kapaszkodik ismét fölfelé az 1500—1800 méter magas vulkáni kúpok között. Ha a kúpok tetejét akarjuk látni, ugyancsak ki kell hajolni az ablakon. Valóságos alpesi meredekségű lejtők vannak itt, amelyek szokatlannak tűnnek a középhegységekhez szokott szemnek. A poszt-humus fiatal vulkáni kúpok meredek lejtőit az eróziónak még nem volt ideje lerombolni és kiegyenlíteni. Tjibatoenál elhagyjuk a fővonalat és a csaknem 3000 m. magas Goentur hatalmas masszívumát megkerülve, d. u. 3-kor végre Garoetba értem hét órai vonatkozás után. Az állomásról egy órai autózás után óriási felhőszakadásban értem a Papandayan vulkán lábánál 1300 m. magasban fekvő Tjiseroeroepan nevű kis maláj hegyi faluba. Egy kis európai villában szállottam meg, amelyet a szünidőben gyakran keresnek fel a hűvös klíma után vágyakozó európaiak. Éjjel valóssággal hideg volt és nehéz takaróval kellett betakarózni. Jól esett ismét fázní, hiszen már két hónap óta, mióta Szuezt elhagytam, 65 Fahrenheit fokot egyszer sem mutatott hőmérőm. Másnap, husvét vasárnapján reggel még sötétben, hajnali 4 órakor keltem útnak maláj vezetőmmel. Céлом a még működésben lévő Papandayan vulkán megmászása volt. Jó gyalógúton emelkedtünk lassan, sűrű gyümölcsösök és teaplantagok között. Majd meredekőbbé vált az út és a plantagokat felváltotta az őserdő, mely a felkelő nap fényében pompás látványt nyújtott. Az 5—6 emeletnyi magasságú fakoronákról hatalmas folyondárok lógtak le, páfrányok, pálmák, vad pizangok; óriási, 30—35 m. törzsű Liquidambar Abtingiana-k, melyek törzse ágak nélkül 30—35 m. magasságig emelkedik és csak azután bontakozik ki hatalmas koronája, amely néha az 50 métert is eléri. A fákon majmok ugrándoztak és gyönyörű verőfényben sajátságos kis tűzvörös madarak és pompás exotikus pillangók röpködtek. Nagy lepkegyűjteményem van, sok ezer lepke latin nevét ismerem, de ezek mind újak, nem ismerem őket. Szinte meghökkentem. Hiszen itt minden fűszál más, mint odaát Európában, hiszen itt újra előlről kell botanikát és zoológiát tanulnom, de fenn a kráterben a kopár kőtengerben ismét otthon voltam és csakhamar megvigasztalódtam, hogy legalább a geologia és közettan internacionális maradt. Az őserdő egészen a kráter pereméig ért. Általában egész Jávában a kialudt vulkánokon 3000—3200 m. magasságig ér az őserdő. Az alpesi magasságok mellett nagyon hiányzott a fenyő, amely itt ismeretlen fogalom.

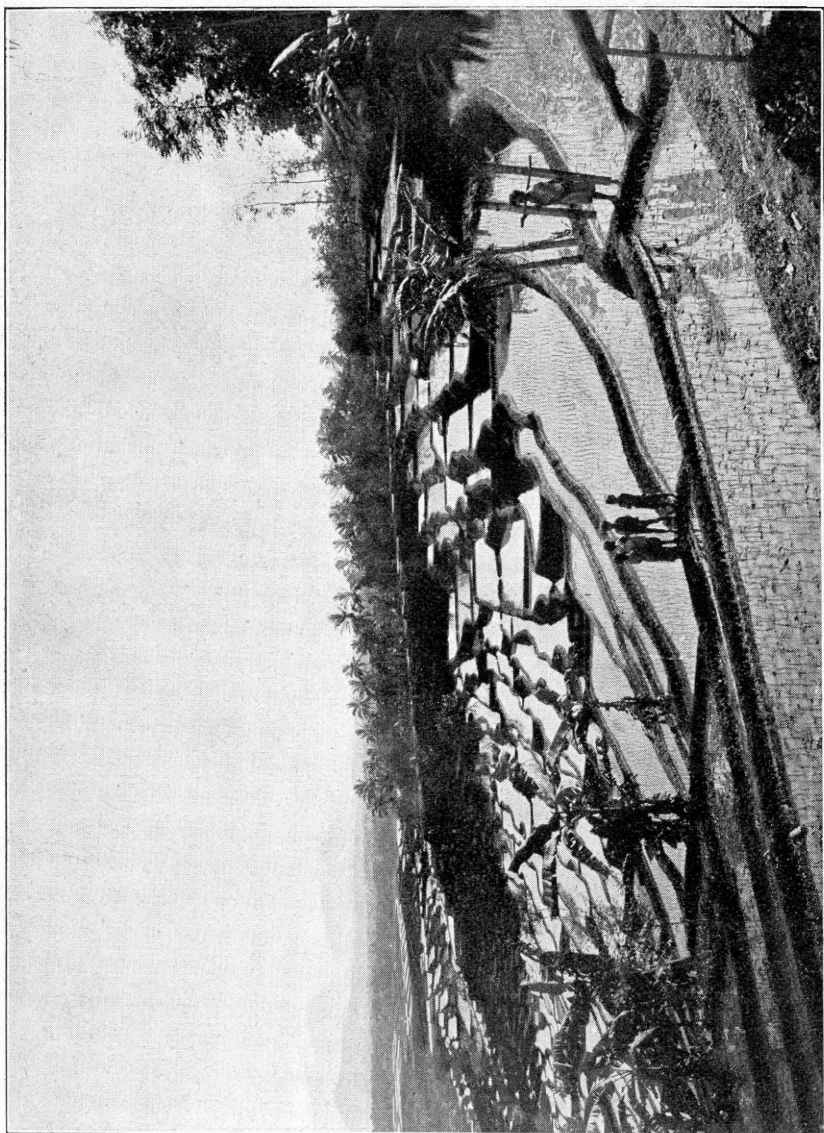
A Papandayan vulkán már a fiatal terciérben keletkezhetett. Annak a vulkánikus hegyláncnak alkotja legszélsőbb tagját, amelynek centrumát a hatalmas Gontoer képezi. A Papandayan utolsó legnagyobb ismeretes kitörése 1772-ben, augusztus 13.-án volt, amikor a köröskörül fekvő falvakban 3000 ember pusztult el. Ugyanekkor a régi kráter fala a levegőbe röpült és a lávaár Tjiseroeroepan

felé ömlött lefelé. Utunk ezen a kiszakadt alacsonyabb kráterfalon vezetett keresztül. A lovaglót egyre meredekebbé vált, a sötét andezit lávát csakhamar a fehérsárga kaolin és solfataraképződmények váltották föl. Nemsokára kénes gázokat hozott szembe a lefelé ömlő fuvalat. A növényzet elsatnyult. A kráter peremén voltunk. Aneroidom 2018 m. tengerszínfeletti magasságot mutatott. Visszafelé tekintve leírhatatlan fenséges kép tárult elénk. Szemben, Tjisoerroepan felett a 2818 m. magas Tjikoeraj vulkán hatalmas szabályos kúpja sötétlett. Garoet felé tekintve pedig mintha az égben volnánk és onnan tekintenénk le, ritka köd homályába burkolózva a vízzel borított terrasszos rizsföldek csillogtak, ameddig a szem csak ellátott. A krátercsorba száján alattunk bővizű kénes hegyipatak zúgott le az óriási lávatömbök között. A kráter fenekén eltűnik a növényzet, kőtenger látható mindenfelé. A tölcsér fenekén széles kúpalakú területen, az ú. n. Kawah Maason hangos süvitéssel törnek ki a kénes gázok és gőzök. Gőztengerbe jutottunk, a szél váratlanul felénk fújta a gázokat. Egyre sűrűbb gőzök gomolygában haladtunk, nem láttunk előre egy tappodtat sem. Sietnünk kellett, a kénes gázok nehezé tették a lélegzést. A szél ellen megkerülve a gőztengert, a Kawah Maast egészen megközelíthettük. Pokoli látvány volt, amint tőlünk jobbra-balra, előtűnik, mögöttünk hangos sistergéssel és süvitéssel törtek elő a forró gázok. A kisebb-nagyobb medencékben összegyülemlt víz hangosan pezsgett. Mintegy 200 m-t tehattunk meg fuldokolva ebben az alvilágban, bennszülött vezetőm ugyancsak kapkodta meztelen lábait, melyeket a forró talaj ugyancsak égethetett. E solfataraműködés alaposan felülmúlja az itáliai vulkánokét, a Vezuvét, a liparii Volcanóét és a flegrei mezők solfataráit. Ha kissé tudományosabban vizsgáljuk a Papandayan vulkánt, úgy annak mai tevékenységét tisztára csak solfatarai és fumarolai működésnek nyilváníthatjuk. A kráter közepének szorítóközű széles górcsára, az ú. n. Kawah Maasra szorítóknak nagyobb részt a gáz- és gőzkitörések. A több apró nyílásból nagy erővel kisüvítő gőzök aztán a górcsárra fellett egy nagy gomolyaggá egyesülnek. Háromféle gázkitörést véltünk megkülönböztethetni. Magas hőfokú, 150—155 C fokú, nagy felületen feltörő alacsony nyomású gázokat, melyek a felület mélyedéseiben összegyűlő vizet állandó forrásban tartják. A kráter mélyén sajátos, kénes anyagból felépített néhány kéményből óriási erővel hangos sistergéssel kisüvítő gőzök hőfoka nem több 85—90 fok C-nél, amit az expanzió hatásának vélek betudni. A gázok rendkívül kén-tartalmúak.

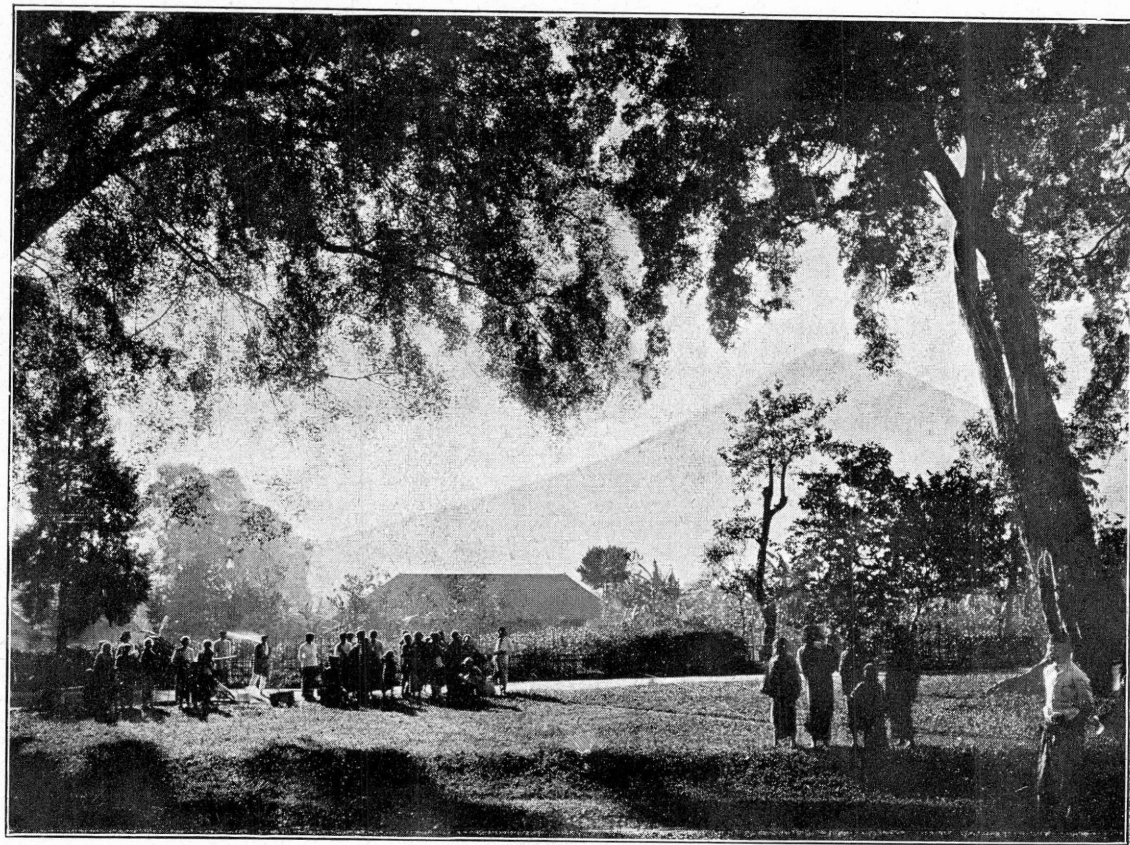
A szublimációs kénkristályok vastagon bevonnak a górcsór minden követ, az ugyancsak kénes anyagból felépített 3—4 m.-es kéményekből gőzölgnek. Idővel a kénes anyag az ilyen kéményeket eldugaszolja és a gőzök más helyen törnek maguknak utat, új kéményt építve.

A kráter északnyugati részében alacsonyabb hőmérsékű, 86—88° C kénes fumarolákat és ezek mellett iszapfortyogókat ta-

IV. TÁBLA.

1. ábra. Rizsföld terraszok Garoetnél.

2. ábra. A Papandayannal szemben fekvő, 2818 m. magas Tjikoeraj kialudt vulkán Tjisoerroepanból nézve.

láltam, melyek szürke iszapot köpködtek ki torkukból. Itt sem hiányzanak a forró vizű medencék, melyekben a tizóraitra vitt tojásokat kényelmesen megfőztem. A kráter egyik oldalán a bennszülöttek fejtik a kénrt, amely helyenkint néhány deciméter vastagságú horizontot képez. Ezek kénartalmát durva becsléssel legalább 70 százalékra teszem.

E kéntelepek eredetét ugyancsak a szublimáló kénvirágtól számitom. Ugy vélem, hogy a helyenkint $150-155^{\circ}\text{C}$ forró gázok hőmérséke elegendő ahhoz, hogy a felszínhez közel, a Kawah Maas felhalmozott kénés anyagát idővel megömlessze, amely ismét kihűlve, a kén tömeges alakban kondenzálja. Ugyancsak ilyen felszíni megömlesztés eredményének tulajdonítom a Kawah Maas lávához hasonló kénés anyagát, amely a felületen fluidált texturát mutat és így a lávával könnyen összetéveszthető. Lehetségesnek tartom, hogy időnkint a gázok hőmérséke emelkedik és ilyenkor a kénés gőre megömlik és lassú folyásnak indul a lejtő felé.

Valamikor régen, úgy emlékszem, még mikor a zürichi műegyetemen tanultam, valamely folyóiratban (úgy gondolom Volz leírásában), azt olvastam, hogy a Papandayan vulkánon még nemrégén megszilárdult láva is látható. Friss lávát én a Papandayan vulkánon nem találtam, lehetséges, hogy e megömlesztett kénés anyagot nézték annak. A Papadayan működése manapság már kizárólag csak fumarola és solfataraműködésre szorítkozik.

Még egy pillantást vetve a kráter füstölgő kúpjára és a déli oldalon emelkedő, csaknem vertikális 2660 m. magas, a stratóvulkánokat jellemző réteges kráterfalra, visszafelé indultunk. A kráter pereméről az alig másfél óra előtt élvezett gyönyörű kilátás eltűnt. Alattunk óriási hullámzó felhőtenger terült el. Lassan leszálltunk a sűrű ködbe, ami szokatlan volt és nem illett a tropusi őserdő képéhez. Déli egy órakor elértük a tjisoerroe pani Villa Paulinát.

Megérkezésem után alig negyedórára óriási égzengés és felhőszakadás tört ki és alaposan megeredtek az ég csatornái. De ez itt megszokott dolog, csaknem mindennap délután menetrendszerű pontossággal szakad az eső és zeng az ég.

Az európai kényelmű kitűnő kis hotelben, terített asztalnál farkas étvággyal láttam hozzá a híres jávai reisstafelhez. Rízsből és egy rakás pikáns étel változatos sorából áll a reisstafel, van még abban — ismerős is, a paprikás csirke, paprikás ugorkasaláta. Apró rák, hal, borjúszült és egy rakás indiai nevű és ízű ennivaló következett ezután bifsztekkel, a végén pedig ananász, mangisztán és vagy tízféle Európában ismeretlen gyümölcsrel megrakott gyümölcshegy jött. És az egész ebédért csak 2 forintot fizettem. Túl sokat esznek itt az emberek Indiában, sokszor valósággal bosszankodtam, midőn estebédnél a negyedik féle sült után még egy ötödiket is hoztak. És a buzgó hollandusok még az ötödikből is bőven kipakolnak. Ha hazagondolok az éhező Budapestre, ahol nem egy

szegény család megelégszik, ha hetenkint kétszer húsételhez juthat, úgy összeszorul a szívem e pazarlás láttára.

Lefelé Tjiseroeropanból ezuttal szép időben autóztam le Garoetba. Most tűntek csak szemembe a nagyszerű sawahok (rizsföldterrasszok). Valóságos mérnöki mesterművek ezek, a bennszülöttek bámulatos zseniálitással vezetik a vizet mindenhova és vízfelületté varázsolják a legmeredekebb hegyvidékeket is.

Garoetből másnap, április 30.-án, a reggeli gyorsvonattal Soekambin keresztül, szebbnél-szebb vulkánikus vidékeken áthaladva, Buitenzorgba utaztam. Buitenzorg a generalgouvernőr állandó rezidenciája. Az alkirályi kastély a világhírű botanikus kertben épült. A Salak és Gedeh vulkáni kúpjának tövében elterülő kis platon terület el ez a páratlanul álló botanikus kert, kísérleti intézeteivel, múzeumaival, melynek leírásához nem is merészkedem. A trópusi növényzet itt önönmagát mulja felül, nem hiszem, hogy még valahol ennél bújább és grandiózusabb növényzet élhessen.

Április elsején ismét Weltewredenben voltam és hozzáfogtam újabb utazás tervének előkészítéséhez.

Geografia és szociografia.¹⁾

Irtá: Dékány István dr.

A földrajz ma is még homlokterében áll a legkülönbözőbb tudományok érintkezéseiből eredő vitáknak és mindazon kíváncsalmak, amelyek — jogosan vagy jogtalanul — gyakorlati okokból a földrajzkutatásra szoktak súlyosodni, tetézik helyzete homályosságát. Ez az aránylag új tudomány abban a helyzetben van, hogy nehezen tudja megállapítani, mi az, ami speciálisan geográfiai. Beágyazva a sokféle tudomány közé, szétfolytak határai. Indokolt tehát az, hogy egyre újabb szemszögből felvessük a földrajz *tudományelméletének* problémáját; nem gyakorlatilag érvelő elhatárolását keressük tehát, hanem azon elveket, melyek neki belső, elméleti szilárdságot kölcsönöznek. Valóban, ideje, hogy emlékezzünk Richthofenre, ki berlini rektori beszédében²⁾ ráutal: „Ami a földrajz tanulmányának hajtóerőit illeti, a legelőkelőbb közöttük, mint minden tudomány ápolásánál lennie kellene, a belső ösztön: *magamagáért tanulmányozni a tárgyat*, nem pedig gyakorlati célokra való tekintettel.“ Helyénvaló *elvi* alapokat keresni, azaz, mai nyelven, tudományelméleti szilárdságra törekedni.

I.

1. A mindennapi tudományos praxis eléggé viláéossá teszi előttünk azt, hogy tudományágak viszonyát meghatározni többoldalú feladat. Tudo-

¹⁾ A kérdést egyelőre egyik oldaláról és rövid problémajelzésben adom. E rövid dolgozatban számos kérdést érintenem sem lehet, a szociografiáról külön szándékozott írásaimban pótolom *gyakorlati* megoldásokkal kapcsolatban.

²⁾ *Triebkräfte und Richtungen der Erdkunde*, Berlin, 1903. 52.

mányok időben keletkeznek, s az idő bélyegét hordják magukon,³⁾ melyben jellegzetes problémáik a tudat alatti stádiumból napfényre szökkentek s itt bizonyos fokig „ismeretté“ erősödtek. Az időben s idő folytán kidomborodó problémák eltérő jelleműekké háromféle szempontból válhatnak: mindenkéltől *gyakorlati követelmények* szempontjából. Hogy ezek a földrajzra kétségtelen hatással voltak, igazolnunk nem kell. Tudományunkat, mondhatni, deformálta s deformált állapotban sokáig megtartotta az, hogy az állam, közigazgatás, politikai élet, hadügy nélkülözhetetlennek érezték. A tér minden állami élet alapja. „Der Staat ist eine unbewegliche Person“, mondotta már az annak idején hírneves államtudományi író, Fricker. A terület kérdése mindig az első probléma, ott van mindennemű politikai és gazdasági kérdésnél, s itt van a rés, ahol viszont politikai nézőpontok nyomulnak be a földrajzba, mint tudományba. Sokáig a „Staatenkunde“-ek korát eltűk, azt a kort, hol a földrajzi szempont a legjobb esetben alárendelt volt, ha egészen el nem tűnt. A Büsching korában (*Neue Erdbeschreibung, 1754.*) meginduló szempont csak tovább lombosodott, idegen érdekekből, s a XIX. században Kolb Staatenkunde-ja (1856) csak olyan olvasott, mint a későbbi idők évenként megjelenő „földrajzstatisztikai“ tabellái, avagy a „*Statesmans Yearbook*“. Mindennapos és megszokott jelenség, hogy *gyakorlati célokra* átengedi a geográfus a maga tudományát, hol mindennemű szempont átmeneti lerakatot létesíthet, társadalmi és gazdasági jelenségeken kívül még a szellemi jelenségek is: nyelv, vallás, iskolastatisztika s. b. számára.

A tudománynak e gyakorlati súlya fejlesztő lehet, mert a társadalom érdekelve érzi magát s támogatja a kutatást. Viszont hátráltató is lehet, mert a tudományt tulajdonképeni céljaitól eltérítheti.

A gyakorlati (tisztán praktikus) célok mellett hat a tudomány fennálló rendszerére a tudományos módszerek tényleges hordképessége, azaz az *ismeretgyakorlati* állapot. Hat végül az *ismeretelméleti* irány. Ez első kettő s az utóbbi viszonyáról kell néhány szempontot kiemelnünk.

2. Az ismeretgyakorlat szabálytalan, mert aktuális súlyok, korérdékek, momentán érdeklődési irányok által mozgatott hatóereje a tudományt folyton arra kényszeríti, hogy elméleti szilárdságáról lemondjon, engedelmeket tegyen hol ennek, hol annak az ösztönzésnek. Így a földrajzban is, mondja szellemes és tömör kifejezésben gr. Teleki: „erősebbek az *egykorúságnak*, mint az *egylárgyúságnak* láncai.“⁴⁾ Ám az amorfizáló kor-tendenciáknak ellene szegül maga a tudományérdek s a módszerek tényleges adottságát is áttöri a kutatáscél. A kutatás céljának szabályos architektónikája, a kutató elme természetes egységre-törekvése tiltakozik az ellen, hogy egy tudomány pusztá gyakorlati célokból összeragasztott konglomerátummá legyen.

A mai földrajzra, s minden más, hasonlóképp nagy terjedelmű, sok nézőpontot egyesítő diszciplinára különösen áll ez. Nem lehet az, hogy a tudomány csak kiszolgálója legyen a hétköznapi, a praxisnak. *A tudomány belső egységes organizmusa, egészséges harmonia érzése keresi nemcsak a gyakorlatilag érvényesíthető ismeretek beléjehalmozódó sokaságát, hanem azokat az clueket is, melyek anyagát összetartják, s egész szerkezetének értelmet adnak.* A földrajz úgy áll ma — éppen a nagy és újabb

³⁾ Igen tanulságos volna, ha mélyebb tanulmányokban láthatnók e kérdést, hasonlóképpen E. Wisotzkinak a 18. és 19. század első felére vonatkozó nagy munkájához: *Zeitströmungen in d. Geographie* 1897.

⁴⁾ A földrajzi gondolat története, Bp. 1917. 109. l.

antropogeografiai lendület idején — mint a régi ember (timeo Danaos): új anyag tódul elénk — elég csak a gazdaságföldrajzra gondolnunk — mire megyünk ezzel az újabb kiterjeszkedéssel? Nem jobban szétesünk-e, mint eddig? Mi lesz az ismét, ami e téren is *még földrajzi*, s mi az, a mi már nem lehet más, mint dilettáns elkalandozás?

Megszokott ez a jelenség a különböző tudományok történetének ismerő előtt. Minden tudomány — különösen ma éljük át ezt újból és újból — kutat, gyűjt, vizsgál, s egyszerre elkezd kiterjeszkedni szomszédosnak érzett területek felé. Viszont kiterjeszkedvén, elérkezik a kor — sajátos ritmus ez — amidőn ismét elemezni kezdi önmagát s kiküszöbölni törekszik azokat az elemeket, amelyeket a gyakorlat reáaggatott, vagy reakényszerített. Így vagyunk mi ma a földrajzzal. E tudomány is olyan, mint a fa, melynek össze-vissza növése káros a gyümölcs mennyiségére és minőségére; le kell tehát nyesni a fölösleges hajtásokat. S a szaktudomány e téren *részen autonóm*, azaz önmaga gondoskodik arról, hogy hajtásait levágja; ez az, amit *autoszelekciónak* mondunk, ez a *belső* szempontból, az egyes tudomány önértékéből is szükségesnek érzett cselekvés.

Ezzel kapcsolatos a másik: az *össztudomány* szempontjából szükséges rendezés — a mai tudományelmélet feladata. Látjuk a tudományok létért való harcát, össze-vissza növést, rendezetlenségét. Az ily öserdős kaosz annál inkább bántó, minél inkább kiűnik viszassága s gyökeres meddősege.

Egyes, szorosan egymásra utalt tudományok vagy *diszharmonióban*, vagy *diszkontinuitásban* vannak. Ez utóbbit könnyebben észrevesszük, mint az előbbi. Ez utóbbit jelzik a felfedezetlen „fehér foltok” a tudomány ösztérképén. Az előbbinél pedig az az eset, hogy a tudományterületek egymásra tolódnak, s ez okozza a viszályt vagy zavart. Zavar az, amidőn oly problémakör keletkezik, ahol két, *különálló ág külön* szempontja érvényesül (pl. az ethnografiában a történelmi és leíró szempontok, de szisztematikus tendencia is); viszály az, amidőn — erős kárára a fejlődésnek — egy probléma *souverain* tulajdonnak látszik, s mindvégig vitás terület marad.

3. A Föld tudománya sokáig nem volt egyetemi tantárgy, s szinte csodálatosnak tűnik ma fel, hogy a XIX. század első felében csak három németnyelvű egyetemen van tanszéke, a berlini-n (Ritter K.) a göttingeni-n (Wappaeus) és a bécsi-n (Simony). A fennálló állapotot ez tetézte, *nem ismerték a földrajz tudományközi állását*. S az, amit Günther említ e korról, jellemző bár, de ismét kevéssé gárantálja a földrajz szoros pozíció-meghatározását: „Külön szakgeografusok, írja, aligha voltak, eltekintve néhány kevésszámú korifeustól; abba a helyzetbe állítva látták tehát magukat, hogy a földrajz *határterületeit* karolják föl...”. Tehát különböző területeiről vett szakemberekkel kísérleteztek s „e kísérletek eredménye — *szerintem* — nagyban és egészen rendkívül (?) kedvező volt: *történészek, filológusok, matematikusok, fizikusok, természetbírák* találkoztak össze a földrajz új főiskolai tárgyában”.⁵⁾ A sokoldalúságot bizonyára előmozdította ez a helyzet, de nem a tárgy koncentrikus megoldásait. A földrajz *küzd tudományközi helyzete* megállapításáért: ez a probléma ma is.

4. Mindeme problémák, a tudományok össze-nem-illősege, megkettőződése, területek vitassága, területek kiesése stb. képezik feladatát a ma mindnagjobb súlyt nyert *extern tudományelméletnek*. Rickert Henrik nagy

⁵⁾ S. Günther: *Entwicklung der Erdkunde als Wissenschaft*. (Rothe u. Weyrich, Der moderne Erdk. unt. Wien, 1912.) 12. l.

műve⁶⁾ hatalmas lendületet adott az extern tudományelméleti kutatásoknak, de végre is csak megindított bizonyos *intern* problémákat. Előttünk nem a hatalmas méretű kérdés a maga egészében fontos, hanem a földrajz ügye. Mi érdeke van a földrajznak ebben? Ugy véljük, nincs tudomány, mely a földrajzhoz hasonló helyzetben volna: benne de facto mindaz egyesül, amit az idők követeltek tőle. S most, midőn — a XIX. század igen erős differenciálódása után — a földrajz tudományát az fenyegeti, hogy komplexitása még növekszik, kuszálttá, túlterjedővé, vagy egyenesen szétesővé válik, mindenkép érdeke pontosan kutatni, mi tartozik lényegéhez, mi nem. Pauler Ákos⁷⁾ legutóbbi könyvében úgy mondja: „Minden, ami valóság, három szempontból vizsgálható: a *mult* szempontjából, amidőn azt kérdezzük, hogy a valóság miképpen lett azzá, ami most; azután a *jelenben* tekintjük azt, amint nekünk a jelenben adatik; végre vizsgálhatjuk a valóságot a *jövő* szempontjából is.“ A második csoport a *leíró* tudományok csoportja, s ide tartozik a földrajz.

Ha az ily, mai stádiumra jellemző tudományelméleti kiindulást összehasonlítjuk a régiekkel, amidőn nem szempontok és módszerek, hanem tárgyak szerint szerették volna szétválasztani a tudományokat, a kísérlet *e téren* való kevesetmondása világosan kiderül. Két tárgy élesen jelentkezik: a természet és a szellem, s már Helmholtz idejében (*Über das Verhältnis der Naturwissenschaften zur Gesamtheit der Wissenschaften* c. előadása nyomán 1865.) felmerül az a gondolat, hova osszuk be a földrajzot, a természeti, vagy szellemi tudományok körébe-e. Ám csakhamar kiderül, hogy a földrajz ennek a csoportosításnak hasznát aligha veheti; érzi, hogy 1. sok természettudományi ágtól függ, 2. azonban mégsem merül ki tevékenysége ezek körében. Mintegy közbenső helyzetet („Mittelstellung“, S. Günther) foglal el ezek és a történelem között, anélkül azonban, hogy a „közbenső helyzet“ eléggé tisztázott lehetne. Erre ma elég egyszerűen rámutatunk; mert abból, hogy a földrajz a természettudományokból kiindul s a történettudományokba behatol, semmitsem kapunk meg magának a földrajznak belső tudomány-szerkezetére nézve.

Mill Hugh Robert⁸⁾ a földrajz ágait egy piramisban képzei el, ahol alul van a *matematikai földrajz*, s egyre magasabb rétegekben következnek a *fizikai földrajz*, majd a *biogeografia*, *anthropogeografia*, *politika* s végül a csúcsponton a *kereskedelmi földrajz*; különös kísérlet, ahol összekeveredik (az utóbbiakban) a tudományág a maga speciális részeivel s nem látjuk, miben áll a viszony az általános és leíró földrajz között.

E helyen elég, ha vázlatosan jelezzük azokat a főbb tételeket, melyek a jelenleg fennálló tudományelméleti tételek konvergens tartalma szerint megállapíthatók. A földrajz a *valóságtudományok* egyike; feladata nem más, mint tények szigorú módszerrel történő megállapítása s e né tények tudományos elvek szerint történő összekapcsolása. A földrajz *kétarcú diszciplína*,⁹⁾ melyek közül úgy az egyik (az általános f.), mint a másik (a leíró f.) karakterisztikusan jelzik a valóságtudományok generalizáló vagy általánosító,

⁶⁾ *Die Grenzen der naturwissenschaftlichen Begriffsbildung*, Tübingen, 1913.

⁷⁾ *Bevezetés a filozófiába*, Bp. 1920. 9. 1.

⁸⁾ Cikk a tőle szerkesztett „*The international geography*“ by seventy authors, című kollektív munkában, London, 1911. 6. 1.

⁹⁾ V. ö. Dékány, *A földrajz tudományos módszere és ismerettana*. Földr. Közl. 1918. 7. fejezet.

leíró vagy deskriptív, genetizáló és történelmi valóságtudományok) speciális szerkezeti formáit.¹⁰⁾

Ha e megállapításokat, melyek egyelőre kevésbé domborodnak ki módszertani munkákban is, elméleti alapjukban következetesen érvényesítjük, úgy egy követelmény nyomába lép a tudományelméleti határozottságnak: *mindaz kiküszöbölhető a földrajzból, ami az élet pragmatizmusa* (pragmá: cselekedet, gyakorlat) *alapján eddig a földrajzban elhelyezkedhetett* (bizonyos statisztikák, közigazgatási térképek és leírások stb.). Mindaz továbbá, *ami nem-valóságtudományi, azaz normatív irányu, szintén kiesik*. Bennünket a tény érdekel és oksági összefüggése. A földrajz nem moralizál, nem hirdet politikai elveket, hanem csupán tanít, tények és összefüggések felmutatásáival. Minden pragmatisztikus engedmény távolabb viszi a tudományt exakt-ságától.¹¹⁾

A *leíró módszer* (az általánosító diszciplinákat ismeretesnek tételizzük fel) jellemében szintén fontos *tisztán* látnunk magunk előtt. Sok ideig uralkodó formája olyan, hogy megtéveszt bennünket a földrajzi leírás mivoltát illetőleg, s a „leírás” látszata földrajzzá tett oly módszert, mely egy, az iskolákban ma is olcsó sikert jelentő módon, voltaképp Potemkin-sikereket jelentett.

Értjük az „*üres topografiát*”, mely oly eljárás, amidőn valamely tény, jelenséget *pontszerűleg* kapcsolunk bele a térbe, avagy pusztán *határok közé* illesztjük. Ez az eljárás nem tekinthető másnak, mint a speciálisan földrajzi kutatás tulajdonképeni céltudatát elhatványító megkerülésének s eltakará-sának. Az „*üres topografia*” vagy kezdetleges, vagy — legtöbbször — teljesen meddő, mert elhanyagolja a tudományos jelentőséggel bíró, tulajdonképeni feladatot: *valamit határozott jellemű tájba* kapcsolni kell.¹²⁾ Már pedig ez a leíró módszer tipikus földrajzi alakja.

5. Hogy a földrajzkutatók nem minden esetben látszanak tisztában lenni a Föld tudományának határaival, mindenekelőtt néhány példában világítjuk meg ismert szerzők közkeletű műveire támaszkodva.

Egyik szerzőnk, Wagner Hermann¹³⁾ megállapítja, hogy a tanítóság körében „régébbi időkhoz képest nagy átalakulás állt be a legtöbb országban. s a tanított tudományos és pedagógiai kiképzése szélesebb alapokra helyezkedett”. Ugyanitt — Paulsen alapján — elmélgedések vannak a gimnáziumokról, reáliskolákról stb., azaz *tisztán iskolapolitikai* témákról. Hettner Alfréd¹⁴⁾ megállapítja pl. azt, hogy Oroszországban „a népműveltség cse-

¹⁰⁾ Ha a leíró, vagy deskriptív tudományok, mint pl. *geografia*, különböznek az általánosító valóságtudományoktól, úgy szorosan véve némileg zavaró ellentmondás van a névben: „általános” föld-„rajz”. Régi keletkezésű szó ez, a Hollandiába került német tudós, Varenius „*Geographia generalis*” (1650); c. műve nyomán (kiadta a nagy matematikus: I. Newton, Cambridge, 1672). A szóhasználat, bár kevésbé szerencsés, mégsem vezet félreértésre. Ha igen, úgy a *földtudomány* (Erdwissenschaft) két részéről célszerű beszélni.

¹¹⁾ Bizonyos kifejlődés felé halad a *földrajzi publicisztika*, pl. politikai határok igazolására szolgáló művek s államtudományi írók (Kjellén) munkássága. Ez nem szorosan tudományos, illetve földrajzi irodalom. V. ö. alább Hettner nyilatkozatait Magyarországról, mely tiszta politizálás.

¹²⁾ Jól rámutatott gróf Teleki Pál, mennyire uralkodó ez kereskedelmi földrajzokban. (A földr. gondolat története, 1917. 195. l. és passim). „Hogy a gazdasági földrajz földrajz legyen, írja, tárgyait mindig be kell *környezetük egész életfolyamába* kapcsolni.”

¹³⁾ Lehrbuch d. Geographie II. 1. Allg. Länderkunde von Europe, 1915. 178.

¹⁴⁾ Grundzuge d. Länderkunde, I. Europa, 1907. 510. l.

kély; nemcsak hogy a népesség csekély töredéke tud írni és olvasni, hanem a gondolkozásmód általában sötét kabonában leledzik. Az orosz paraszt képzettsége terén oly fokon áll, mint a mi parasztaink a középkorban. A felső osztályok műveltsége európai, de többnyire meglehetősen felületes. A szellemi kultúra eddigelé főképp receptív" stb. Ugyanezen szerző megállapítja,¹⁵⁾ hogy „a magyarok nyelvüket írott nyelvvé fejlesztették ki és saját, habár csupán nyomorúságos irodalmat (*dürftige Litteratur*) teremtettek". Nem feleli el továbbá, hogy mi „nemzeti kulturánkat az ország más nemzetiségeire rá akarjuk erőltetni". Angliára nézve megajándékoz bennünket Hettner azzal a földrajzi adattal, hogy „London tudományos és művészeti gyűjteményei — egészükben tekintve — a leggazdagabbak a Földön. A brit művészet is ujabban kedvezőbb ítéletben részesül, mint előbb".¹⁶⁾ Kutassuk végig Hettner írásait s feltűnik előttünk, nem kevés az, ami abszolút nem földrajzi.

Mindig feltűnő az, hogy a *pusztai leírás* jogán mennyi heterogén anyag nyomul be a földrajzba. S keressük, minő haszonnal kapcsolják a speciálisan geográfiai problémákhoz. Említett írónknál van egy kivétel is, Franciaországnál, mely ime, a következőkép szól: „A Földközi tengerrel való érintkezése folytán Franciaországnak úgy az ókorban, mint a középkorban aránylag erős része volt a kulturális fejlődésben, mely keletről indult ki s tulajdonképeni fészke Déle Európában volt: *északi klímája folytán*, mely az embereket nagyobb erőfeszítésre sarkalja s *az atlanti oceánnal való érintkezése folytán* kulturáját fenntartotta az ujkorban is, melyben a dél-európai államok stagnáltak s kulturális állásukat elvesztették". Ime, a nagy anthropogeografus nem tesz mást, mint három világhelyzeti tényezőre, a tengerekre s az északi klímára utal anélkül, hogy jelezne, *hogyan* hatott a Föld a francia kulturára. Másutt ennyi sincs, sőt semmi sincs, bizonyos kulturpolitikai tények, ethnografia stb. mint idegen égitestek, meteoriként behullanak a földrajzi anyag közé.¹⁷⁾ Nem tudjuk, hogy ez állapot hova vezet, hogy mi haszna lesz a földrajzra nézve, nem homályosítja-e a *speciálisan* földrajzi problémát az a nem kevés idegen anyag, mely oly békésen megfér ma az országok leírásában.

A felhozott példák bizonyára mutatják, hogy a geografia kiszélesítése idegen területek felé veszélyeztetheti a geografia tudományos *egységet* és *exaktségát*. Egységet annyiban, amennyiben adatok — leírás címe alatt — voltaképp *izoláltan* jelennek meg és pedig anélkül, hogy a földrajzi szemponttal tulajdonképp számolnának. A leírás *öncéllá vált* tudományos hovatartozás figyelmen kívül hagyásával.

A deskriptív módszert mindig fenyegeti az a veszély, hogy az adatok bősége mellett háttérbe szorul az oksági kutatás. Keressünk pl. geográfiai könyvekben adatokat a *műveltségi* állapotról. A *szellemi* kultúra jelezve van adatokkal, iskolák, folyóirat, könyvstatisztikákkal s mindez *nem* földrajz.

Könnyen fölmerül az a gondolat, hogy tehát a társadalom, a kultúra

¹⁵⁾ V. ö. 624. l.

¹⁶⁾ Grundzüge. 125. l.

¹⁷⁾ Helykimélés szempontjából több példát nem hozunk fel. A magyar olvasó, aki meg akar győződni, hogy egyes geográfusok hogyan képesek elkalandozni az emberi tudás legelrejtettebb zúgáig, vegye elő a Balbi-Czirbusz köteteket, hol példák bőségesen találhatók. Ez nem jelenti azt, hogy a külföldi irodalomban hasonlóképp példák nem idézhetők. Ilyen témák uzualisak, mint az államok lobogója, címere, kormányformája, népfajok keletkezése; közigazgatási beosztás, a nyelv ismertetése, vallás, egyház, iskolaügy; vagy vasút-rendszer és hajózás *társaságok* szerint, holott ez a társadalmi szervezés kérdése.

csak bizonyos részeiben esik a (kultur-)földrajzi módszer hatáskörébe, a gazdasági kultúra pl. igen, a szellemi kultúra *már nem*, hanem — miként alább látjuk — ez már átesik a társadalomleírás (*szociografia*) körébe. Ez a földrajz körének lényeges megszorítására vezethet. Nem esik továbbá a földrajz körébe a társadalmi szerkezet (osztálytagosulás) problémája stb.

Amily kedvező megoldásnak látszik ez, s a földrajz körét pontosabbá, megoldásait exaktabbá tevőnek, mégis — téves, mert *egy jogos földrajzi problémát rekeszt ki a geografia köréből* s tol át a szociografia körébe. Amit mondtunk, hogy t. i. a leíró (deszkriptív) módszer gyakran vezet arra, hogy az oksági kapcsolatok kutatását elhanyagoljuk, nem jelenti egyúttal azt, hogy lekapcsoljunk a földrajzról olyan problémákat, minő a szellemi kultúra, a társadalmi szerkezet, hanem jelenti azt, hogy *éppen az okság alapján* odautaljuk a földrajzi problémát, ahova való, t. i. a földhatások vizsgálatára. Lemondást kérünk — az *elszigetelt* társadalmi, néprajzi, történelmi, gazdasági, statisztikai stb. adatok tömegéről, viszont felkarolását kérjük *mindezeknek* — azonban éppen a földrajzi okság mélyítése érdekében.

Vegyük például a klímahatást, melyről egyre nagyobb nyomatékkal kiderül, hogy döntő. Azonban nem úgy válik ez tulajdonképpen kultúr-földrajzi problémává, ha pusztán *biológiai* kérdésként kezeljük¹⁸⁾ pl. a hőmérséklet hatását vizsgálva általában a testszervezetre vonatkozólag, avagy arra a sok tekintetben csak periferikus problémára térve át, hogyan és meddig „terjed“ az emberiség (oikumene). Kultúrföldrajzivá válik a probléma, ha azt *szociális hatásaiban* vizsgáljuk. Nem a puszta élet, hanem az életmód a fontos s e tekintetben utalunk Philipppsonnak röviden jelzett de módszertanilag éppen a helyes iránt jelentő kísérletére^{18a)}, amely a mediterrán klíma alapján külön népsajátságokról beszél s a „mediterrán népek“ életében finoman mutatja ki a klímahatást — anélkül, hogy a geográfiai fonalat kezéből egy pillanatra is kiejtené. Ez nem elkalandozás, hanem okozatok finom meglátása. Szemünk előtt kell tartani, hogy adatok, melyek ethnografiákban, statisztikákban stb. találhatóak, magukban *sem nem földrajzi, sem nem földrajzon kívüli adatok*, csak nyers kövek, halmazok; viszont ha azokat a Földből magyarázzuk ki, geográfiai kutatást végzünk. E téren is jól vigyázzunk a két szempontra; annak kikutatása, hogy a Föld hat, még nem jelenti annak a világos kifejtését is, *hogyan* hat. Az első kérdésre aránylag könnyű feleletet adni, de magában az elégtelen.

Hogy részletesebb példában is világosan beszéljünk, kitérünk arra, hogyan hat a társadalomra a világhelyzet. Igen messze vezető kérdés ez és beszédessé tehető. *Hogyan* hat a világhelyzet? Erre nézve alapvető szempont az, hogy kutatnunk kell nemcsak a társadalom életét, hanem többet. Mi sem megszokottabb e téren, mint két homályos feltételezés, 1. az, hogy a társadalom egyénekké atomizálható, 2. az, hogy az egész társadalom helyzete világhelyzeti tekintetben ugyanaz. Ellenkezőleg *a világhelyzet a társadalom különböző rétegeire különbözőképp hat*. Világos példának egyaránt kínálkozik, Magyar- és Oroszország, valamint Románia. Tudjuk, hogy a társadalom egyes rétegei különböző minőségű és külön-

¹⁸⁾ Nem a kérdés centrumát érzi ki O. Schlüter összefoglalása: *Die Erde als Wohnraum des Menschen* (Rothe-Weyrich-féle kollektív mű), Wien, 1912. 389—409.

^{18a)} *Das Mittelmeergebiet*, Leipzig, 1914. 196—202. Minő szürke általánosságokat mond ezzel szemben az „anthropogeografus“ Hettner: *Das europäische Russland*, 1905. 61—9. 149—52 stb.

bőző fajsúlyú életprobléma köré csoportosulnak. A mezőgazdaság az említett országokban túlsúlyban van, a főkérdések tehát a talajminőség, a klíma, a biogeografiai alap, a népesség száma stb. Nem ugyanez azonban a probléma az ipar és kereskedelemnél, ahol hasonlíthatatlanul fontosabb a világhelyzet is, a forgalmi lehetőségek kérdése. Ha így járunk el a földrajzi alapon, földrajzi adathoz jutunk. Vegyük az orosz és magyar párhuzamnál a műveltség és világhelyzet összefüggését. Mindkettő sajátos helyzetben van a nyugati kultúrával szemben: importra szorulnak, s fejlődésük kezdetén az egyik impregnálódik maradék nélkül a greco-orientalizmussal, a másik a katolicizmussal, s ezek a hatások akadálytalanul lehetnek a nép legalsóbb rétegeiig. További fejlődésükben is feltűnő, hogy bár a kultúrforrástól, a Nyugattól — az *akkori* közlekedési viszonyokhoz képest — távol esnek, továbbra is — visszaeső periódusok leszámításával — *receptívek maradnak*. Kevés általában az autochton kultúrlehetőség. Oroszországban a francia, Magyarországon a német kultúra felé orientálódnak. Mi ennek a későbbi receptióknak eredménye? Döntő a társadalom Föld-alapja, mely kifejezésre jut az agrár rétegek túlsúlyában s minden állami támogatása a külföldi kultúrbeözönlésnek, *csak részleges eredmény: nem ér le az agrár rétegekig*. Marad tehát a kultúrimport egyes magasabb rétegek kiváltságoszerű tulajdona, ami aligha segíti elő azt, hogy az agrár rétegek felé a műveltség *fokozatosan terjedjen le*. Voltaképp ez egyik alapja a bolsevizmusnak: a vékony, mert csak az állami bázison kifejtett, intellektuális réteg Oroszországban szétfoszlott a régi állami szervezet szörnyű bukásakor. Egy műveltségvetődés volt jelen — láthatatlanul — a társadalmi szerkezetben s ez összefügg a világhelyzettel, mert a greco-orientalizmus merev formalizmusa, a Bizanc súlyos öröksége nem tette világossá, minő súlyos a lényeg, a vallás kultúrlényege a formalizmuson túl s közeli kultúrhatás a Nyugattal való gyér érintkezés következtében nem volt lehető. Nálunk közvetlen szomszéd a műveltségcentrum, a Nyugat, sok mozgalom elterjed hozzánk, így pl. a reformáció, mint majd az ellenreformáció tisztító vihára, míg Oroszországnál, Romániánál ezek ki-maradnak. Ott a XVII. századbeli francia kultúrfölény szuggesztív hatásának nyitott kaput N. Péter cár, amidőn „ablakot” keresett a tengerre, hogy az orosz Európára láthasson. Romániában pedig az állítólagos *faj-rokonság* volt az „ablak”, melyet azután *nyelv-rokonsággal* támogatattak s nagyarányú romanizáló nyelvújítással erősítettek úgy, hogy román nyelv (legalább) kettő van, a nép és a városi, tanultabb elem nyelve — azonban a nyelv csak külsőség, a kultúra zománcát megadó, a tartalom voltaképp *közvetlen* érintkezést tételez fel.

Miúdezekben tragikus vonások rejtőznek. Egy távolabbi alap az, hogy mi csak félszigete vagyunk Európának, azaz egy oly világrésznek, melynek közepén hihetetlen terjedelmű steppés terület van, — ez ama „trójai faló” (W. Jones), melyből egyre újabb harcosok bújnak elő.¹⁹⁾

E terület nem adhat ki magából intenzív kultúrát, továbbá, mintegy *érzékeny felület*, úgy a klimatikus, mint népességi változásokban. Van azonkívül egy tényező: a két kapu az orosz steppe és a kisázsiai steppés — fel-sívatagos magasföld, — s ezen területek *ritka népességűek, tehát betölödlésre csábítók*,²⁰⁾ mert kevés az ellenállás, a beözönlésnek nem vet gátat és nincs

¹⁹⁾ Ratzel, *Anthropogeographie*, I. 97. l.

²⁰⁾ Miljukov az oroszországi népsűrűséget még N. Péter korában is csak 3.7-re becsüli qkm.-ként!

a beözönlötteknek szüksége arra, hogy *újabb* talajhoz idomuljon át.²¹⁾ Ez a steppés út *hazai talajon* vezet nyugatra a mongolt, mely Déloroszországban századokig — változatlanul — megreked, északnyugatra *hazai talajon* vezet a törököt, mely — szintén változatlanul — megreked a Balkánon és sajnos, sokáig hazánk területén is. Világhelyzet és terület — ez okozza, (amit a békekötésnél nem tudtak), hogy a *védettebb Nyugat fejlett kultúrája meredek lépcsőben szakad le a — sokáig mongol, — Oroszország és a — sokáig török — Balkán felé.*

Mi vagyunk az ék, mi vagyunk a sarokbástya, hol egyaránt meg-szenvedjük a barbár néphullámzásokat, de egyúttal gyorsan, sietve át kell élnünk a nyugati kultúrhullámokat is. Magyarország a világinterferenciák klasszikus hazája, ahol a hullámok találkoznak s ütköznek. Kelet és Nyugat között járó „kompország” vagyunk s ezt nagy nyelv-művész költőnk (Ady) tömör képben adta elénk. (Feltűnő, mennyi világhelyzeti gondolat van Ady írásaiban!) Ime néhány példa s azok, akik nem tudják biztos kézzel végigtapintani a nagy kollektív áramlatokat, nem mindig érzik ki, mennyi, hol építő, hol pedig dekomponáló erővel kell megküzdenie a magyarságnak. Bejött hozzánk a kereszténység Nyugatról — elzárkóztunk ugyanekkor a grecoorientalizmus szellemével szemben, visszavertünk fajokat, (besenyő, kun) töredékeket befogadtunk, később a lassu hegyi nomád román beszivárgás is akadálytalan. Visszautasítjuk a királyi hatalmat decentralizáló feudalizmust, akkor, amidőn csaknem halálragázott a mongol *Nem* jó be Nyugatról az önálló „későbbi jellemző középkor” (1250—1520. finom és élénk városkultúrája (*urbanitas*) s mindaz, ami ezzel kapcsolatos) gazdasági életben és politikában. Viszont bejő a reformáció s mikor meg, oszlás áll be, két imperializmus egyszerre támad: a török katonai imperializmus és a Habsburgok („Austria nube”) családi imperializmusa. Ez az állapot csak *két* század múlva likvidálódott a győztes Nyugat javára *anélkül*, hogy kultúráis előnye is — *akkor* — párhuzamosan hárult volna a nemzet javára.

A XIX. század sem mentes az interferenciás jelenségektől, sőt ideges hullámvérések érkeznek. Szinte különös. Nem jött be annak idején az *urbanitas*, nem jött be sem az ezzel járó szellemi finomulás, sem az üzleti tudású „polgári” életem; nagy faktum: nincs autochton polgárságunk; nem jó be a francia forradalom demokráciája sem — *mégis* bejön a mobiltőke, a liberalizmus s a szocializmus. Egy egy hullám tehát elkésik, másik kimarad s mégis — mintha Nyugaton volnánk. Ez a *lútszat* a súlyos krízis, voltaképp sokat lehetetlenne tesz úgy a talaj, mint a világhelyzet. Végül — ami mindig csak álom volt — kiesett a Nyugat érzésszerű szolidaritása, amidőn bekövetkezett a világháború utáni katonai összeomlás, Európa magunkra hagyott a legsúlyosabb pillanatban

A társadalom szerkezete alig mondható földrajzi úton megoldható-nak s mégis földrajzi alapon kell kiindulnunk. Mindenütt, ha *okok* vannak előttünk, ha elkerüljük az izolált adatokat, eljuthatunk a sui generis földrajzhoz. A „Länderkundék”-ban ezer a példa s alkalom az eltévedésre;

²¹⁾ Hogy mily sokféle életproblémát jelent ez átídomulás, arra nézve Edm. Demolins sok tekintetben finom rajzaira utalunk: *Comment la route crée le type social*, I. köt. Les routes de l'antiquité II. k. Les routes du monde modern. Paris. Mindkettő év n. (kb. 1905.) Demolins jó példája annak, mennyivel mélyebben lát anthropogeografiai téren az, aki behatóbb szociológiai iskolázottságon ment át. A Ratzel és Brunhes iskola e téren gyakran csak gyarló kezdetet képvisel.

csak akkor jutunk földrajzi mesgyére, ha nem „leirunk“, hanem okokat kutatunk, t. i. a Föld hatásait.

Az előbbi — a jelen fejtegetés rövidségéhez képest — futólagosan felhozott adatok bizonyára mutatják, hogy számos, sokáig földrajzi tárgyként eső adat voltaképp nem földrajzi, hanem csupán *kapcsolatban állhat* a földrajzzal. Nem *geográfiai*, adatok azok, hanem *szociográfiai* adatok s most feladatunk lesz annak megvizsgálása, hogy minő viszonyban élt a geografia a szociográfiával, azzal a tárggyal, amely oly sokféle formában — s oly nagy gyakorlati súllyal — szerepel anélkül, hogy nevét eléggé gyakran hallanók. A szociográfiai adatgyűjtés ma iórészt kétféle: a primitívebb fokokra nézve az *etnografia* keretében történik, a legújabb állapotra nézve pedig *hiányomóan* kvantitatív (sociometrikus) módszerekkel s ez utóbbit mondjuk statisztikának. A hozzáfűzött oksági alapra való helyezkedés „kommentár“ folytán azonban mindig és szükségképp *több*, mint statisztika: azaz szociográfia.

II.

6. A szociográfia feladatmeghatározása ma már teljesen tisztázottnak tekinthető. Steinmetz, az amsterdami egyetem tanárának cikke²²⁾ teljes világossággal leszögezi: „A szociográfia kellőképpen úgy határozható meg, hogy az egy nép minden viszonyának és állapotának bizonyos időpontban minden lehetséges eszközzel való leírása. A civilizált népek életében kell tehát azt a feladatot elvégeznie, melyet az etnografia végez az u. n. vad népekre vonatkozóan t. i. az egész népélet leírását nyújtani irányzataival és erőivel, magaslataival és mélységeivel együtt. A statisztika egyik leghathatósabb eszköze, de korántsem az egyedüli. Amint a történet a népek kialakulását, úgy a szociográfia jelen állapotukat írja le életük legkülönbözőbb megnyilvánulásaiban. Ketten együtt szolgáltatják az anyagot az elméleti társadalomtudománynak, a szociológiának legtágabb értelemben véve.“

Somló Bódog: „Zur Gründung einer beschreibenden Soziologie“ c. könyvében a szociográfia meghatározásában téves alapon indul ki, amennyiben a leírást összecseréli az összehasonlító módszerrel.²³⁾ A kiindulás ez. „A specializálás hatalmasan előhaladt a szociológiában. A messze szétágazó leírás ezerfelé válik szét s körében differenciálódás folytán egész különböző tudományok keletkeztek. Egyenesen áttekinthetetlen az összehordott anyag, s csak a speciálista tud eligazodni a szörnyű történeti és etnológiai adattömeg egy elhatárolt területén. Az egész etnologia, történelem és statisztika elágazódásaikkal együtt ide számítandók.²⁴⁾ Ámde mi célból azütkéses a leírás, a szociográfia? Somló szerint két nagy baj gyógyítására a másik, az általános diszciplinában, a szociológiában. Mig tehát Pauler azt írja, hogy a leírást és a genezis megállapítását egyenrangú és öncélú tudományos munkának tartjuk a törvények nyomozásával²⁵⁾, azaz az általánosított diszciplinával, addig itt a leírás csak alárendelt eszköze az általánosításnak, indukciónak. A gyógyítandó hiba 1. „az, hogy a szociológiá-

²²⁾ Magy. ford.-ban is: A szociográfia helye a szellemi tudományok sorában. Huszadik Század, 1913.

²³⁾ V. ö. Durkheim, A szociológia módszere, ford. Balla, 1917. 157--174.

²⁴⁾ Somló, Zur Gründung einer beschreibenden Soziologie, Berlin. Rothschild Verl. 1909. 3.

²⁵⁾ Idézte és v. ö. Dékány, A földrajz tudományos módszere és ismeret-tana, Földr. Közl. 1918. K. ny. 16. l.

ban ott is van egy henye spekuláció, ahol helye volna egy szigorú indukciónak, a tények gondos vizsgálatának"; 2. az, hogy „a szociológiai problémák, még ha induktív úton meg is oldhatók, ritkán jutnak definitív megoldáshoz, csaknem minden kérdés nyílt marad". Az átlagos módszer, („ein exemplifikatorisches Hinweisen auf geschichtliche, oder ethnologische Daten") nem elég: *kimerülő* adatgyűjtés (Somló szerint: leírás) alapján kell összehasonlító vizsgálatokat indítani.

Igen tanulságos e probléma a geografusra nézve is, mert amily viszonyban van a leírás amaz „összehasonlító", illetve általánosító módszerrel, *ugyanolyan lesz a viszony a leíró geografia és az általános földrajz²⁶⁾ között.*

A leírás feladata — Somló szerint — a gyűjtés, összehasonlítás, a teljes áttekintés után a szigorú általánosítást előkészíteni. A szociografia definíciója így ez: „Minden előttünk ismert fennálló, avagy fennállott társadalomnak a deskriptív szociológiában különleges tárgyalásra kell találnia. Minden legkisebb törzs behatóan és külön földolgozandó. Társadalmaknál pedig, melynek történelme ismert előttünk, *a különböző társadalmi stádiumok, mint külön társadalmak tárgyalassanak.*" Ez utóbbiban van a kritikus pont. A szociográfia *nem* az általánosítás kiszolgálója, ellenkezőleg oly szempontú, hogy kényszerűen *ellentétes* az általánosítással; szempontja — ennnyit Somló is észrevett — az *idő* is. Szempontj aazonban — s ezt Somlónál nem látom — a *tér* is. Hangsúlyoztuk²⁷⁾ az anthropogeografusnak meg kell barátkoznia azzal a gondolattal, hogy elégtelen földrajzi tudása s tárgyához szociológiai tanulmányokat is kell tenni, úgy most — a Somlókál szemben — hangsúlyoznunk kell, hogy a szociológusnak elégtelen szociológiai tudása, s tárgyához geográfiai tanulmányokat is kell tennie. Így majd rájő arra, hogy az, amit „*type social*"-nak mond²⁸⁾, voltaképp logikailag lehetetlen probléma, mert 1. ki van ragadva az időből s mégis deskriptív módszert gondolunk reá alkalmazni; 2. ki van ragadva a *térből*, a speciális jellegű földrajzi tájból is. Mik lehetnek így az összehasonlító módszer eredményei? Vértelen gondolatnűmiák, melyekben a társadalmi valóság lényeges formaelemei, a történeti stádium és a földrajzi táj ab ovo hiányoznak.

Szociografia így lehetetlenség. A szociografia első kiindulása az, hogy a társadalmat konkrét térbeli alapján vesszük szemügyre. A földrajzi szempont tehát épúgy kell nekünk, mint az idő, illetve stadiológiai²⁹⁾ Közkeletű felfogás szerint a szociográfia, a statisztika és a történet voltaképp *eszközök*: az általános szociológia számára „anyagot" készítenek elő és pedig az első deskriptív módszerrel, a második kvantitatív, a harmadik pedig genetikus módszerrel. Így mindezek csak lépcsők, átmeneti stádiumai a kutatásnak. Steinmetz alapos cikke megállapítja, hogy nem. Közvetlenül is értékesek, mint megismerései környezetünknek, tehát közvetlen szellemi érdeket elégít ki a szociográfia is, mely Steinmetz szerint „három szükséglet kielégítése által tarthat igényt tudományként való elismertetésére: egy szel-

²⁶⁾ Ne feledjük el, hogy az „általános" földrajz módszerét egykor „összehasonlító" is mondták (O. Peschel, Neue probleme der *vergleichenden* Erdkunde, Leipz. először, 1868.)

²⁷⁾ *Milieu-elmélet, kulturföldrajz és a mai szociologia*, „A Föld és az ember", 1921. évf.

²⁸⁾ Mint Steinmetz. *Classification des types sociaux*, L'année sociologique, 3 k. 1900. 43—149. l.

²⁹⁾ A stadiológiai szempontra nézve V. ö. *Társadalomalkotó erők*, 308. és pasim.

lemi, egy közvetett tudományos és egy közvetlen gyakorlati szükséglet kielégítése által.“ Hiszen az ma már világos, hogy számításainkban nem engedjük magunkat „az élet intuitív szurrogátuma“ (a hétköznapi szemlélet) által vezetetni. „Minden diplomatának, minden külügyminiszternek, de minden nagyszabású vállalkozásnak is — írja — kiterjedt és jól kezelhető szociográfiai ismeret felett kell rendelkeznie.“³⁰⁾

Mind e megállapítások csak biztosabb igazolást kapnak, ha nem tudományelméleti alapon világítjuk meg a szociografia mivoltát, önállóságát és viszonyát a többi tudományokhoz. A szociografia a társadalmi valóság deskriptív ismertetése. A viszony azonban távolból sem egyszerű. Igaz, hogy a szociografia szállít „anyagot“ a szociológiának. *Viszont azonban éppen szociológiai fogalmakkal indul ki kutató útjára.*

Ezek adják meg azokat a „szempontokat“, melyek a kutatás heurisztikus és rendező erőit képviselik.³¹⁾ Ezért írtuk legutóbb, hogy a szociografia a szociológián alapul és *nem megfordítva*. Az ellentmondás, hogy t. i. a fogalmi rendszer hiányos lehet, melyből a kutatás kiindul, nem döntő. „Természetesen a tények gyakran ellentmondanak a rendszernek s a tények az erősebbek. Ha a rendszer apriori és életmentes légkörből emelkedő theoretikus váz, az alkalmazás közben csakhamar meg fog bukni a szociografiában. Ha egy üres konstrukció alapján akarunk megfigyelésgyűjteni, megfigyelésünk folytonosan tullepi a konstrukció kereteit: A rendszer, mondja Husserl, „a dolgokban van“. S a dolgok a rendszert revidetálni fogják.“³²⁾ Ezzel egy komplikált tényállásra mutattunk; a szociografia „anyagot“ szolgáltat, a szociologia viszont fogalmakat szolgáltat, melyek nélkül amaz anyag néma. Jól ismeretes ez a tényállás úgy a geográfus, mint az etnográfus előtt. Ott az általános földrajz, itt az etnológia szolgáltat bizonyos fogalmakat a geografia, illetve az etnografia számára. Ez a tudományelméletileg döntő viszony, tudománygyakorlatilag pedig az a súlyos következmény válik döntővé, hogy az általánosító (generalizáló) diszciplínák (minők az említettek: általános földrajz, etnologia, szociologia) gyakorlatilag nem adnak teljes, vagy kielégítő fogalmi rendszert.

Ama valóságtudományok tehát nem *lárgyukban* válnak el lényegükben egymástól, hanem elvileg kitűzött felfogásukban. A geográfusnak épúgy tudnia kell ezt, mint a történésznek. A genetikus módszer követője tudni fogja, hogy az ő módszerével szemben pl. a szociológia *idő-absztrakt*; ehhez hozzátehetjük: épígy vannak *hely-absztrakt tudományok* is, t. i. éppen a generalizáló tudományok. Másszóval: a társadalom megfigyelése, mely a szociológiában idő absztrakt úgy, mint hely absztrakt, a történelemben az

³⁰⁾ Huszadik Század, 1913. 2. 1.

³¹⁾ Ez a mozzanat nem tévesztendő össze, a *szubsumcióval*. Sigwart *Logik*, 1904. II. 332. l. világosan rámutat, hogy a leírásnál a cél más. „Nicht um Subsumtion eines Gegebenen unter einen allgemeinen Begriff handelt es sich in diesem Gebiete, sondern im Gegenteil um die *Spezialisierung des Prädikats*.“ Maga is utal arra, hogy bizonyos közkeletű fogalmak alapján csak *kiindulni lehet* (die methodische Vollandung muss sich auch hier an die immer schon *kunstlos geübten Tätigkeiten anschliessen*). Így a leírás feladata tovább megy kétféle irányban; s ezek: 1. die ganz bestimmte Besonderung des allgemeinen Begriffs, welche den individuellen Unterschieden ausdrückt (!) és 2. extensive Vollständigkeit.

³²⁾ Dékány, *Társadalomalkotó erők*, Bp. 1920. 35—37. Valamint *A földrajz tudományos módszere és ismerettana* c. közleményünkben (Földr. Közl. 1918. K. ny. 11. l.) hangsúlyoztuk: „Nem egy szisztematika maradék nélküli alkalmazása képezi módszerünket; ha a szisztematika hiányos, úgy a *perdöntő fórum az egyes tény*. A szisztematika rugékony legyen, avagy ne legyen.“

idő, a kultur-geografiában pedig a hely szempontja alá kerül — ez adja meg a most szóban forgó tudományok elvi, tudományelméleti különbségeit.

Azt találtuk, hogy a geografia fejlődése folyamán valósággal átsiklott a szociografiára.³³⁾ Érthető gyakorlati szempontból. Viszont azonban módszer tekintetében tudnunk kell, hogy a grafikus vagy deskriptív módszer azonosága alapján még nem lehet mindent *geografiává* tenni, hanem el kell választanunk a hely-viszony alapján álló geografiát és a szociografiát, mely *általánosabb*, nemcsak helyi leírás.

Az összekeveredés oka az, hogy 1. a szociografia szempontja — többek között — a tér is, 2. mert a szociografia végtelen sok szempontot kívánó feladatköre minden téren működő speciálistát foglalkoztat, etnografust, közgazdászt, államtudományi írót, diplomatát, statisztikust stb. 3. mert az, aki valóban mindent *együtt talál*, főképp az utazó, mely téren geográfusok vezetnek, 4. mert más tudományágak a szociografiára nem voltak kellő tekintettel.

Ha visszatérünk vizsgálódásunk kiinduló pontjára: a tudományelméleti szempontra, összefoglalóan mondhatjuk, a viszony, illetve párhuzamosság terén fennáll ez a helyzet:

1. **Általánosító** (*generalizáló*) tudományok: Ált. földrajz—Szociológia.

2. **Leíró** (*deskriptív*) tudományok: Geografia—Szociografia.

Ha már most közelebbről vizsgáljuk a geografia és a szociografia viszonyában a körje csoportosuló *részlet-diszciplínákat*, a következő kép alakul ki: A szociografia, támaszkodván az általános szociológiára, célszerűen tagozhatja problémáit az egyes *társadalomalkotó erők* minőségei szerint. A leírás így négyféle centrum köré csoportosul: 1. leírjuk, hogyan függ össze a nép élete a Földdel (*kulturföldrajzi leírás*), 2. minők a nép életének *biológiai* viszonyai (demobiológiai leírás); e feladatban osztozik ma többféle tudomány: statisztika, népesedéstan, fajegészségtan (eugenika), útleírások, ritkábban az etnografia is; 3. leírjuk a nép *gazdasági* életét (gazdaság-statisztika, részben a gazdasági, illetve kereskedelmi földrajz is) s végül 4. leírjuk a nép szellemi (*kollektív-pszichikai*) életét s e téren eddigelé alacsonyabb kulturfokokra nézve az etnografia vezetett, a mai időkre nézve pedig részben a tudományos útleírások fontosak, részben a tisztán szemléleti alapon s művészi céllal induló útleírások.³⁴⁾ Ezeken túl azonban ezerféle alkalom nyílik a szociografiára, a különböző történelmek (irodalom-, művészet-, tudománytörténelem) zárófejezeteiben, az állami szervezetség leírásában („leíró“ államtan)³⁵⁾ stb.

³³⁾ Hogy így két leíró tudomány — *de facto* — elválaszthatatlannak látszik módon egyesült, érthető Steinmetz professzor ama megjegyzése: „Kémi munkát, a kémia szakemberei írják, de szociografiát egyáltalán nemcsak hivatásos szociografusok, — sőt sajátos módon ezek egyáltalán nem.” Részben ezerféle speciális oldalról közelítenek a szociografiához, ami nem mindig hátrányos („a dolgokat, mondja Steinmetz, mindegyik saját specialitása szempontjából nézi, ami a tartós egyoldalúságot kizárja”), végül — írja — összefoglalóul éppen geográfusok jelentkeznek, „a szociografiai anyag tulajdonképeni gyűjtését jelenleg a geográfusok végzik.”

³⁴⁾ Erre nézve a Pintér-féle kollektív mű (A Magyar Irodalomtört. Kézilykönyve) számára közlöm *A magyar útleírás történelmét*.

³⁵⁾ E néven ez idő szerint ritkán szerepel. Itt több típus van; az egyik úti-élelményeszerű összefoglalás, melyre tipikus példák Bodley, *Franciaország* (magy. ford. Darvay, Akad.) avagy Wallace, *Russia* (m. ford. 1878.); a második oly tüzetes államleírás, minőre klasszikus példa Bryce, *The American Commonwealth*, 1893—95. A tisztán szellemkulturális leírás példája Münsterberg, *Die Amerikaner*, 1904.

Mindezekből látható, hogy a szociográfia feladatköre messze vezet úgyannyira, hogy *egy* kutató annak megoldására gyakorlatilag nem is lehet képes.³⁶⁾ Áttekintésben e feladatkör a következő:

- Szociográfia:**
1. *kulturföldrajzi leírás.*
 2. demobiológiai leírás (statisztika, népesedéstan, fajegészség-tan, útleírások).
 3. *közgazdasági leírás* (statisztika, részben gazdasági földrajz, útleírások).
 4. a szellemi élet leírása (etnográfia, leíró államtan, tudományos és irodalmi útleírások stb.).

Ebből, úgy véljük, világosan látható az, hogy az anthropogeográfiai leírás 1. a szociográfiának egyik szerves részét képezi és pedig úgy, hogy a kutatás *ebből indul ki*; 2. kiemeljük azt, amit a táblázatos áttekintés természetszerűleg nem jelezhet, hogy a kulturföldrajzi leírás nem egy elkülönített részlet, hanem mintegy sugárzó pont, mely szempontjaival valamennyi más leírásfajt érinti. S ez természetes, mert a társadalom életének alapja a Föld, az emberi akciók szükségképeni színtere.

Apróbb közlemények.

A földrajz bibliográfiája. A fejlődés, a haladás, a mult kutatásain és tapasztalatain épül fel s a tudományok kibontakozó és terjeszkedő ereje is szorosan összefügg azoknak multjával. Új gondolatok, új eszmék ébredhetnek önmaguktól is, de ezeknek kiforrásához, értékben való növekedéséhez, a multnak ismerete elkerülhetetlenül szükséges.

Minden tudománnyal foglalkozó ember megbecsüli tehát a könyvészetet, amely neki az elődök munkájával szerzett anyagot nyújtja, s mely a tudományok irodalomtörténetének nélkülözhetetlen előkészítője és megalapozója.

A Magyar Földrajzi Társaság kábelében, 1872-ben történt alapítása óta mindig napirenden volt a könyvészet s annak rendszeres művelését többen sürgették.

A Magyar Földrajzi Társaság választmányának felhívására készséggel vállalkoztam tehát a Magyarországra vonatkozó földrajzi irodalmi anyagnak könyvészeti feldolgozására és 1888 május 7-én a Magyar Tudományos Akadémia II. osztályának ülésén bemutattam munkámnak eredményét: Magyar Földrajzi Könyvtár — Bibliotheca

³⁶⁾ Egy hatalmas teher volt az, mely eddig — a Staatenkundek örökségeként — a geografusra hárult. Itt a nehézség egyaránt található a szempontok, módszerek bőségében, mint az anyag halmazódásában. Hogy minő dimenziók állhatnak előttünk, mutatja a Spencer Herbert által szerkesztett 8 kötet: *Descriptive Sociology*, melyben oly erők, mint D. Duncan, R. Schep-pig, J. Collier csak megkezdeni tudták az óriási feladatot. Avagy utalhatunk Charles Booth hatalmas munkájára (*Labour and life of the people of London*, 1889-től), ahol a 10 kötet nem volt elegendő London valamennyi társadalmi rétegének szociográfiájára. Ha nem is megyünk ily *mikroszociográfiai* alapra, a geografus munkája szétszórta válik s a speciális földrajzi problémát könyven elhanyagolva.

Geographica Hungarica — című művemet, mely irodalomtörténeti bevezetéssel a Magyar Birodalomról bármely nyelven, valamint magyar szerzőtől bármely földrajzi tárgyról és bármely nyelven megjelent művek könyvészetét foglalja magában, s latin nyelvű címlappal és tartalomjegyzékkel is el van látva.

Könyvemben az 1849. évig bezárólag megjelent hazai vonatkozású földrajzi művekkel foglalkozom. Toldy Ferenc felosztását követtem, aki a „Magyar nemzeti irodalom története” című művében az 1849. évet mint irodalmunkban is korszakot zárót veszi fel.

Művemben — 119 könyvtárra történő hivatkozással — 4716 hazai vonatkozású földrajzi és rokon tárgyú munkáról teszek említést. A könyvek közül, melyeknek címeit közlöm, sok volt a kezemben s ezáltal alkalmam volt számos munkát észrevétellel, magyarázattal ellátni.

Könyvemben az irodalomtörténeti bevezetést a következő öt szakasz követi:

I. szakasz: A Magyar Birodalomra vonatkozó földrajzi és rokontárgyú munkák.

II. szakasz: A külföldre, nemkülönben a Magyar Birodalomra is vonatkozó földrajzi és rokontárgyú munkák.

III. szakasz a) A külföldet tárgyaló magyar földrajzi irodalom; b) A külföldről szóló idegen írók munkáira vonatkozó magyar könyvismereteselek.

IV. szakasz: Csiziók, naptárak és rokontárgyú munkák.

V. szakasz: Különfélék és pötlék.

Amennyire csak kikutatni lehetett, a címek után odajegyeztem, hogy a mű, mely könyvtárakban található.

Munkámhoz bő és megbecsülhetetlen anyaghoz jutottam a Magyar Földrajzi Társaság 1885-iki kiállításán, mely az akkori országos általános kiállítás keretében előkelő helyet foglalt el, s melynek rendezésében mint a kiállítási bizottság jegyzője, tevékeny részt vettem.*)

Valóságos kincses bányája volt a kiállításnak Lanfranconi Enea pozsonyi mérnöknek, a világszerte ismert könyvgyűjtőnek könyv-, tér- és látképgyűjteménye, melyet Lanfranconi óriási anyagi áldozattal és fáradhatatlan kutatással szedett össze. Így birtokában volt Berlinghieri Ferenc 1478-ból való geográfiai munkájának, mely VI. Pius pápa magánkönyvtárából jutott kezeihez. A kötésen a pápai címer látható. (Firenze, Nicolo Todesco. N. ivrét, 244 l. s 31 térkép). Ez a mű és Ptolemaeus *Cosmographiájának* első kiadása (Róma 1478.) szintén ki volt állítva — a legrégibb nyomtatásban megjelent geográfiai munkák, melyek Magyarországra is vonatkoznak.

Lanfranconi elhaltával, sajnos, legbecsesebb művei különböző helyekre — a külföldre kerültek, s így azok ma a magyar földrajzi íróra nézve szinte hozzáférhetetlenekké váltak, de címeiket könyvem megőrzi s földrajzi irodalmunk róluk tudomást szerezhet.

A magyar földrajzi irodalom bibliográfiája nem állhat meg Magyar Földrajzi Könyvtáramnál, melyben az 1849-ig megjelent művekkel foglalkozom. Az azóta napvilágot látott s a földrajzi tudomány új irányait feltűntető gazdag anyag szintén feldolgozásra vár. Az 1849 előtti időkből is jutunk eddig nem ismert, vagy könyvemben elő nem forduló adatokhoz. — hiszen egy bibliográfiai mű teljes sohasem lehet.

*) L. Dr. Havass Rezső. A Magyar Földrajzi Társaság az 1885. évi budapesti országos általános kiállításon. Budapest, 1885. Preszburg Frigyes.

Ezért a magyar földrajzi irodalommal foglalkozóknak elsőrendű érdeke, hogy a könyvészeti munkának fonalát újból felvegyék. A magyar geográfusok újabb nemzedéke nagy ambícióval és készséggel felel meg hivatásának, s működését megkönnyíti és termékenyebbé teszi, ha földrajzi irodalmunkról minél teljesebb könyvészeti mű fog segédeszközüül szolgálni. Folytassuk a félben maradt munkát!

Havass Rezső dr.

Expedíciók. A külföldi tudományos köröktől való elzártágunk folytán éveken át legfőljebb napilapok jelentései hoztak hírt a boldogabb nemzetek tudományos vállalkozásairól. Most végre lassan enyhül izoláltságunk, néhanapján már külföldi folyóiratokhoz is hozzájutunk, s így módunkban van a legutóbbi idők expedícióiról beszámolni.

Amerika. Nordenskjöld vezetése alatt április végén tért vissza a svéd expedíció Dél-Amerikából. Először a Perui Andokban, majd Patagóniában végeztek glaciológiai tanulmányokat. Sok felfedezésük közül legfontosabb az a megállapítás, hogy a délamerikai jégtakaró korántsem inlandice természetű, amint eddig sokan mondták, hanem inkább az alaskaihoz hasonló. Az éghajlat igen hideg és nedves; az 50 nap alatt lehullott eső magassága meghaladta az egy métert; a nyári hőmérséklet a partvidéken 8—9°.

Ázsia. A Mont-Everest expedíció május 18—19-én indult el Dardszilíngből két csoportban. Vezetője Howard Bury ezredes, tagjai négy hegymászó, egy sobész-természettudós, egy geologus és két topográfus katonatiszt. Száznál több kínai és himaláyai munkás és hajesár kíséri őket. A máhát száz kínai és tibeti öszvér szállítja. A tudományos segédszemélyzet (gyűjtők, preparátorok) is a bennszülöttekből telik ki. Pazar anyagi felszerelés könnyíti meg és mélyíti az expedíció munkáját, amely máris jelentékeny tudományos eredményeket ért el, de a főcsúcs megmászására még nem talált módot.

Sarkvidékek. A Grönland és Észak-Amerika közt elterülő szigetvilág kutatására indult el Knud Rasmussen három tudós társával, négy eszkimó vadással és egy grönlandi tolmáccsal Kjöbenhavnból május 25-én. A térképezésen kívül geológia, klimatológia, zoológia, botanika, ethnografia, archeologia és folklore van a programban. A hazatérés idejét 1924 tavaszában állapították meg. — A spitzbergi norvég expedíció vezetője A. Hoel, tagjai két hidrográfus, két topográfus, egy geologus, egy bányamérnök, kilenc asszisztens, egy festő, egy író. A teljes létszám a segédszeméllyezettel együtt 49. A tanulmányok színhelye a Spitzbergák déli része. — Augusztus végén indult el Shakleton egy 200 tonnás kis hajón a délsarki tengerek felé. Felszerelése magában foglal a többi közt szondálókat, kötött ballonokat, egy hidroplánt, szikratávírót, stb. Utirány: Madeira, Szent Pál, Trinidad, Tristan da Cunha, Gough, Jó Remény fok, Marion és Prince Edward szigetek, Enderbyföld, Weddell tenger, Sandwich, Dél-Georgia, Lindsay, Bouvet, Heard szigetek. Visszatérés New-Seeland, Hornfok és az Atlanti ocean felé. — Tudományos és technikai Halászati Intézet (Office scientifique et technique des Pêches) Perche nevű hajója 1920 október 14-én indult el Brestből. A Tunisi, Hammaneti és Gabesi öblökben végzett kutatások után gazdag eredménnyel tért haza december 12-én Marseillebe. A gyűjtött anyagok alapján el lehet készíteni a tanulmányozott tengerek térképét.

Pécsi Albert dr.

Az 1920.-i népszámlálás Ausztriában. Most tette közre az osztrák statisztikai hivatal a népszámlálás végleges eredményét, amely sze-

rint a szerb megszállás alól felszabadult területeken is utólag megtartott népszámlálással együtt a lakosság száma 6,131.445. A házak száma 651.986, a lakások száma 1,459.326. A lakosság nemek szerint így oszlik meg: férfi 2,935.730, nő 3,195.715. Az 1910. évi népszámlálásnak ugyanarra a területre vonatkozó adataihoz képest tehát a férfi lakosság száma 203.591, a női lakosság pedig 19.750 lélekkel apadt, ami a háború alatt elmaradt születések számlájára irandó. 10 éven aluli gyermekek száma 314.782.

Podor.

A Szahara régi vízrajza. A Szahara régi vízrajzáról M. R. Uhdeau ez idén mutatta be a párisi tudomány-akadémiában kutatásainak eredményét, melyeket a madridi földrajzi társaság közlönyében (Boletín de la Real Sociedad Geográfica, 1921. július-augusztusi füzet) kivonatilag a következőkben ismertet.

A sivatagban, különösen az utolsó tizenöt év folyamán végzett számos kutatás lehetővé tette a nyugati és középső Szahara régi vízrajzi hálózatának rekonstrukcióját, amilyen egy aránylag új geológiai korszakig volt.

Az Atlanti-Óceán felé tartó lejtősődésen egész sorozata eredt a folyóknak a Tagant és Adrar platókból; azonban a Mauretaniát borító számos dűna akadályozza medreik teljes feltárását. A délebb fekvésűek biztosan egy főfolyónak mellékvei voltak. E főfolyó kétségtelenül a *Wadi-Kachi* mentén folyt végig, mely Guimit és Aleget érinti és Podor helység fölött a Szenegal folyóba torkollik. Tovább északra a tengerpart felé ereszkedő lejtőn is ismeretes néhány holt meder; ezek oly folyók létezését bizonyítják, amelyek közvetlenül a tengerbe ömlöttek. E régi folyók közül a legjelentékenyebb — úgy látszik — a *Wadi-Atui* medrében közel eredt a Sequia (Sagiet) el Hamrához és Zug közelében elhaladva a Timiris-foktól északra torkollott az Óceánba. Még tovább északra a *Sequia el Hamra* és a *Wadi-Draa* eléggé ismeretesek. Ezek kapcsolták Marokkót a Szenegal vidékéhez.

A középponti Szaharában négy jelentékeny folyó kapcsolta a Földközi tenger vidékét Ethiopia vidékéhez. (L. A. Menuier: Carte du Sahara Central a 1:1,000,000, Paris, 1917).

A *Wadi-Saura*, mely Figuig közelében az é. sz. 32°-nál kezdődik, különböző nevek alatt (*Zusfana*, *Masand*) biztosan követhető egészen Rezeg-Allah kútjai-ig az é. sz. 26°-ánál, innen tovább az a része, mely az Erg-Chach alatt huzódik, nem ismerhető fel eléggé.

A jobbparti mellékágai közül csak a *Wadi-Guirt* ismerjük jól. A *Wadi-Zisröl* (*Daura*), mely Tafilete mellett halad el, még nem tudni, hogy a Saurába torkollott-e vagy pedig az Iguidinek egy záró mélyedésébe. A balparti mellékágak, *Wadi-Namus* és *Wadi-Sala*, részben el vannak takarva a nyugati nagy Erg alatt. Onnan alább a *Wadi-Bota* a Tadmait déli részébe, a nyugati Muidirba és az Ahnetbe van bevágódva a Rezeg-Alláhtól délre egyesült a Saurával.

A *Niger*, mely az é. sz. 9° alatt ered a Futa-Yallonból, Timbuktu túl az é. sz. 16° 47' alatt, 275 m. tf. magasságban, most kelet felé folytatja útját; e pontnál hajdan észak felé folyt tovább, a jelenleg Marokkó felé vezető karavánút irányában, egészen Taodenniig (é. sz. 23°, 150 m. tfm.). Ennek a régi Nigernek egyik legfőbb mellékfolyója, a *Tamanracet*, az Ahaggar plató szívében eredt (az é. sz. 23°, k. h. 3° körül, 3000 m. tf. magasságban) s a főfolyóval az Azaguadban egyesült.

Az *Igharghar*, mely ugyancsak az Ahaggarban eredt, a Tadmaitból eredő *Mia* holt folyóval egyesülve a *Rirh* nevet veszi fel; északi irányban folyt s Biskrától délkeletre a Chot Melgir-tóba ömlött (é. sz. 33°). Ez a tó gyűjtötte magába akkor az Atlas rendszeréhez tartozó Aurès hegység víz-

folyásait is. Az Ighargharnak számos mellékága a Tassili-Asdjer felföldjéből ered (25°). Forrásaik közel estek a vízválasztóhoz, melynek tulsó lejtőjéről vette eredetét a *Tafaseset*, amely *Dallol-Boso* néven a mostani Nigerbe torkollik Bumba közelében (é. sz. 12° 14'). Ez a nagy folyó a balpartján néhány mellékfolyót vesz fel, amelyek az Air platóból eredtek, míg a jobbpartján belömlő jelentékeny mellékvizei az Ahaggarból folytak alá (így a *déli Igharghar*, *Zazir*, *Tin-Amzi*). A szerző már régebben kimutatta (Ann. de Géogr., 1919), hogy ez a *Tafaseset*, mely Guineai-öbölbe ömlött, a Tosaye barázdáján át felfogta a Nigert.

Ennek a régi *Tafaseset*nek s a jelenlegi Nigernek egyik mellékfolyója, a *Gulbi N'Kebbi*, mely Sokotón halad át, másodrendű mellékfolyói által egészen közel jut a *Komadugu-Yobehoz* mely a Csad-tóba ömlik. Másrészt a *Bennue*, a Tuburi tavak közvetítésével a Nigert az ugyancsak a Csad-tóba ömlő Logone és Sári folyókkal köti össze.

Tovább keletre kevés adat van még arra nézve, hogy milyen volt a Bilma medencéjének s a Libiai sivatagnak régi vízrajza. Azonban Tilho kutatásaiból ismeretes, hogy a Csad alföldje Tibesti-ig folytatódott s hogy tovább dél felé is az ottani folyamvidék közvetítésével a Nilus völgye a Kongo és Sári medencéihez kapcsolódott.

Az utolsó évek kutatásai kiderítették, hogy a Szaharán jelenleg is áthúzódó holt folyómedrek a sivatag északi és déli részét behálózva ezeket összekapcsolták s a különböző medencéket semmi nagyobb emelkedés nem választotta el egymástól.

A biogeografiából meríthető számos érv mellett szól, hogy a különböző medencék között könnyű volt a közlekedés. Néhány jellegzetesen ethiopikus emlős, mint pl. a *Phacochoerus*, Berberiában is honos volt a Quaternär (neolitik?) korszakig: manapság lehetetlen volna a Szaharán keresztüljutnia. Dr. Pellegrin felhívta a figyelmet a Szahara vizi gerinceire. A *nilusi krokodilus* a Tassili-Asdjerben és a Tagantban is előfordul; a szerző maga találta maradványait (fogakat és bőrpikkelyeket) Taodenniben. A békafajok közül a palaearktikus *Rana esculenta* előfordul a Tidikeltben. A *T. mascariensis* található Tassili-Asdjerben és a *R. occipitalis* Atarban: mindkettő ethiopus fajta. A halak közül 7 nem és 11 faj fordul elő a Szaharában; tisztán ethiopus *silurusok* találhatók Atarban (*Claris senegalense*) és Tassili Asdjerben (*Claris lazera*).

Az édesvízi puhányokból hasonló példákra akadunk; számos ethiopus faj élve fordul elő az oázisok öntöző csatornáiban és subfossilis állapotban a Szahara majdnem valamennyi folyómedreben. Sokkal kevésbé elterjedtek a palaearktikus fajok: a legnevezetesebbek (*Melanopsis marocana*, *M. Maresi*) a Wadi-Saura és Zis medencéire nézve jellegzők, azonban Taodenniben hiányzanak, mi azt látszik bizonyítani, hogy a Saura nem torkollott ebbe a tömedencébe.

A növényvilág tanulmányozása hasonló bizonyítékokra vezet. Egy ciánafaj, a *Cocculus Leaeba*, mely az északi Szudánra nézve igen jellegzetes, s a Cap-Verdétől és Szenegáltól egészen a Vörös-tengerig van elterjedve, szórványosan a Szaharában is előfordul egészen Tidikeltig (é. sz. 27°), s ahol hiányzanak a fák, melyekre felkúszhatna, cserjékre kapaszkodik. Ennek termése oly hüvely, melyet a szél nem szállíthat tovább; így valószínűleg azon fák mentén terjedt el hajdan, melyek régmúlt időkben a Szahara folyóit szegélyezték. Szintúgy előfordulnak a *Salvadora persica* (határa é. sz. 24° 30', az Ahnerbun), a *Boscia senegalensis* (é. sz. 25°, a Tassili-Asdjerben) és több más növény. A *Populus euphratica*, mint utolsó képviselője az európai

tertiár-korban igen elterjedt csoportnak, egészer Tadmaitig található (é. sz. 28°); ugyancsak a folyók mentén halaadt előre, csakhogy észak felől.

De a legnevezetesebb példát talán az Ahaggar magas vidékeinek flórája nyújtja. Az E. Bonnet és Battandier által tanulmányozott gyűjtemények alapján 192 subalpinus fajnak sorozata állítható össze, ezek közt 9 kozmopolita természetű növény; 62 faj jellegzetesen mediterraneus jellegű; ezek közül a *Nanantheanak* egy válfaja még csak Korzikában fordul elő. Nehány más növény, mint pl. a *Capparis spinosa*, Algier és Ahaggar között több helyen előfordul; azonban mások (*Malva rotundifolia*, *Verbascum pulventum*, *Celsia betonicaefolia*, a babér-rózsa, a szőlőtő — egészen eltérő faj az oázisokban természetű szőlőtől) nem találhatók közbenső állomásokon.

A növények ily módon való elterjedése a Szahara állapota mellett nem magyarázható meg; csakis akkor történhetett, amikor a mai sivatagot még összefüggő nagy folyóhálózat tette termékeny. *Fest Aladár.*

Oksági problémák a kultúrföldrajzban. Társaságunk szakülésein napirendre került, hogy az antropogeografiának minő legyen újabb, *kritikaibb* és tudatosabb kutató iránya. Ohlnoky professzor e téren oly elveket hangsúlyozott, melyek a jelenlévő, szép számú hallgatóságon kívül is méltók a közfigyelemre s így némi kommentárral ismertetjük az eszmemenetet. — Az ember és a föld viszonyában nehézséget, helyesebben komplikációt az okoz, hogy amíg a Földhatás problémái megoldhatók tisztán természettudományi okság értelmében, addig az oksági viszony másik tagja: az „ember“ fogalma nem egyszerű, hanem komplikált, mert az ember nem csupán fizikai lény. Ch. a probléma megoldására vonatkozólag igen szerencsés utat választott, s már magában a terminologia, melyből kiindul, termékeny kiindulásul szolgál, ami ma igen sokat jelent, hiszen ma minden anthropogeografus, így véljük, érzi, hogy mennyire szükséges egy kiforrott terminológia. Exaktság a célunk mindenütt, s különösen, aktuális hangterminológia. Csakhogy a célunk mindenütt, s különösen, aktuális hangsúlyozni a kultúrföldrajz mai stádiumában, hol sokféle probléma keverődik, s tisztán kell látnunk a problémák mineműségeit.

Az első probléma: hogyan képzeljük el az embert, mint földrajzi faktort? Elfogadhatjuk a Paulsen és mások által aláhúzott disztinkciót: az ember fogalmát érthetjük 1. mint *természeti* éniségében adottat, 2. mint *történeti* tény, 3. mint *tiszta* éniség képviselőjét. Az első az ősi-állati lény elementáris ösztön-mechanizmusában, mely az emberi alapstruktúrában — töredékekben — ma is nyomozható, a második a történet folyamán, mint alacsonyabb-magasabb, de *mindig bizonyos stádiumban* szemlélhető lény; ez az, ami de facto előttünk van, egykor és ma. A harmadik azonban tisztára absztraktum: „tiszta“ éniség. *Melyik emberfogalom legyen kiindulópontunk?* Tudnunk kell, hogy e kérdésnél mily területen járunk? Ez a térpszichológia, s Ch. helyes érzéssel mutatott rá éppen a legtöbbre, arra t. i., hogy helytelen interpretációk, én-meghatározások igen zavarossá tehetik problémáinkat. A pszichológiai (helyesebben interpszichológiai) probléma az, hogy az ember pszichosztruktúráját nem szabad azonosnak vennünk minden korban. A fő hiba itt az, hogy a kutatók egyike-másika mindenbe mai *emberi céltudatosságot* lát bele. Ilyen pl. az, hogy az ember narkotikumokat termeszt, mert kívánja a narkóziót. Az ily kiindulás naiv; ama céltudatosság *nem* forog fenn. A tea, a kávé, a kakao stb. eredetileg a talajvíz rosszását paralizálta. A céltudatosság belevitele az ok-magyarázatba naiv elképzelés — mai nyelven — „ego morfizmus“, azaz én, az egy-

kori mentalitás elképzelése a mai én (ego) alapján. Tehát: ne vigyünk bele céltartalmat (teleológiát) oda, ahova nem való, a telikus tartalom a kultúrfejlődés folytán alacsony, sőt elenyésző. Miért épít ma az ember házakat kiugró emelettel? Mai kultúrfok mellett kevésbé érthető, mint a kezdetleges közbiztonság feltétele mellett. Az ilyen ház nagyobb önvédelmet nyújt az emeleten lakóknak stb. Ez helyes módszeres elv vezet: az emberi teleológia, a célfeltételezés minimumára.

Kérdés már most, hogy az ember fogalmát mily alapra helyezzük? A különböző „éniségek“ hármas pszichológiai tagozása kiindulásul alkalmas, azonban tudnunk kell, (s ezt Ch. jól kiemelte), hogy az ember *tényleges konstatalhatóságában mint történeti lény adott. Ebből kell a földrajznak kiindulnia.* Ezen túl azt is tudnunk kell, hogy 1. a „tisztá“ éniség oly absztraktum, hogy bár pszichológiai probléma lehet, de a földrajz szempontjából egyáltalán nincs szükség arra, hogy e hipotetikus alapra helyezkedjünk. Maradjon ez a probléma (voltaképp munka hipotézis) a pszichológiában. 2. Minő szerepe legyen gondolkozásunkban a „természeti éniségnek“? Úgy vélem, *ez a kérdés sem érdeklő gyökerében az anthropogeografust.* Ez a kérdés ugyanis így nem a mai társadalom és a Föld viszonykérdéséhez vezet, hanem az ősi — és pedig minden történeti fejlődést megelőző, teljesen primer — emberállapot és az ősi környezet viszonyához. Ez a *történeti földrajz* tárgya. Másrészt e kérdés felvetése azért válik zavaróvá, mert ama primer emberpsziché maga is *csak hipotézisek* útján közelíthető meg, amelyek mindvégig hipotézisek s nem földrajzi, hanem ismét alapjában pszichológiai problémák. Végül pedig eltereli e kérdés vizsgálódásunkat abba az irányba, hogy *minden oksági megállapításunkat egy regressus in infinitum formájában képzeljük el.* Az ok-magyarázat —időleg — mindig csak részleges, okról-okra megyünk több-kevesebb mélységben, de sohasem a végtelenségig, mert ekkor átlépünk a geográfiai perspektívából a történelembe, sőt — a kosmogóniába. Így a kultúr-földrajz sem teheti feladatává a folytonos hátrább-tekintést, aminthogy a geográfia sem halad vissza a kosmogóniáig — elvileg nem, habár gyakorlatilag, *ad hoc.* kíváncsiságunk visszaöszönöz olykor egy-egy távolabbi okforrásig. A geográfia a recens állapot rajza, keresztmetszet, nem pedig hosszmetset.

Végül, amit helyesen kiemelve láttunk, az az, hogy az ember telikus céltartalma koronként változik. Nem vagyunk bent egy életmechanizmusban, mely gépiesen évszázadról-évszázadra ugyanazon életproblémákat termeli ki magából. Másszóval a Föld és ember viszonyában mindig döntő a *kultúrstádium.* Itt hozzá tehetünk egy szempontot. A német kifejezés: a Föld „*Wohnraum des Menschen*“ helytelen, a helyes az, hogy a Föld *Actionsraum des Menschen*, s ez több, illetve más. Így terminológiailag helyesebb, ha azt mondjuk: *a kultúr-földrajz vizsgálja a mindekori akciótér s bizonyos (recens) kor akciótartalma közötti összefüggést.* Az akciótartalom — ez is jó dingeiában állott előttünk — kétféle mozzanatban szemlélhető: a *telikus (cél-) tartalom* s az *akciómód* (eszköz) mozzanatában. Itt pedig exakt kiindulásunk helyesen az, hogy a céltartalom vizsgálata *nem földrajzi kérdés* — ez a kultúr-tudományok tárgya. Az akciómód vizsgálata viszont földrajzi kérdés annyiban, *amennyiben az akció földrajzi tényekre támaszkodik.* Több, az általánosabb vizsgálódás az exaktság érdekében nem kívánatos — ha csak egy korban nem lesz előttünk — mint reális lehetőség — a Föld-metafizikája, egy geometafizika. Ettől, úgy vélem, még igen távol vagyunk, anélkül, hogy fájlalnunk kellene.

D. I.

I r o d a l o m.

Buletinul Statistic al Romaniei. (Publicat de directiunea generala a statisticeii din ministerul industriei si comertului. Bucuresti; 1921, Pretul lei 20.) A bukaresti statisztika hivatal ez év júniusában adta ki 1912-ben tartott oláhországi népszámlálás eredményeit.

Tíz év alatt nagyot fordult a világ, úgy, hogy a most közölt adatoknak reális értéke már alig van, mindazáltal nem lesz érdektelen azokból néhányat ismertetni. A közzétett adatokhoz *Scărlătescu* írt magyarázó szöveget. Oláh ország lakossága 1912-ben 7,234.920, amely országrészenként a következőképpen oszlott meg: Moldova 2,139.154, Muntenia mare 3,302.431, Oltenia 1,412.905; Dobrudzsa 380.430. — A falusi lakosság száma 5,904.787, a városi lakosságé 1,330.133. Az előző népszámlálás (1899) óta lakosság 1,278.230 lélekkel növekedett, ami 21.4%-ot tesz ki, vagyis a 13 év alatt évente 1.6%-ot. A falusi lakosság gyarapodása 13 év alatt 1,067.883, míg a városié 210.349 lélek. A népesség sűrűsége 45.8-ról 55.6-ra emelkedett; országrészenként: Moldovában 56.2, Muntenia mare 62.9, Oltenia 58.7, Dobrudzsa 24.5. A lakosságnak megyénként való eloszlására a jelentés nem ad felvilágosítást. Éppen úgy hiányoznak természetesen a nemzetiségi adatok is, hiszen „Romániában nincs nemzetiségi kérdés!” Az oláh kormány azonban egyetlenegyszer, 1889-ben elkövette azt a „balgaságot”, hogy nyilvánosságra engedte jutni a nemzetiségi adatokat. Ha tehát az 1912-i nemzetiségi adatokra vagyunk kíváncsiak, az 1889-i adatokból hozzávetőleges számításokkal, a népszaporodás alapján, tekintetbevéve a be- és visszavándorlást is, a következő *tájékoztató* adatokat nyerhetjük az 1912-i nemzetiségi viszonyokra:

oláh	6,578.488	
görög	32.778	
bolgár	77.210	
szerb	6.119	
magyar	92.506	(+ 60.000 csángó! Kovács Alajos még többre, 96.000-re becsüli az oláhországi magyarok számát)
orosz	33.256	
zsidó	312.262	
örmény	5.300	
török	54.297	
német	23.600	
olasz	10.325	
egyéb	5.727	

Nemzetiségi adatok helyett az állampolgárságot és a vallási adatokat közlik. Ezek szerint orthodox 93.1%, zsidó 3.3%, katolikus 2.2%, protestáns 0.3, mohamedán 0.7%, lipován 0.3%, örmény 0.1%. Az állampolgársági viszonyokról a következő adatokat közlik: oláh 93.47%, osztrák 0.63%, magyar 0.96%, török 0.47%, görög 0.24%, bolgár 0.16%, olasz 0.15%, német 0.11%, szerb 0.06%, orosz 0.06%, francia 0.02%, svájci 0.01%, angol 0.01%; idegen állampolgár összesen 2.89%, védnökség nélküli 3.63%.

A kötet szomorú érdekessége, hogy *V. Popa* és *N. Istrati* tollából érteke-

zést közöl Erdély gazdasági helyzetéről. Természetesen a nemzetiségi statisztika nekik az első gazdasági tényező, azzal kezdik tehát, mondanom sem kell, hogy hamis adatokkal. Szerintük az oláhság százalékaránya 1920-ban a következő (a második oszlopban a mi 1910-i hivatalos, helyes adatainkat közlöm):

Oláh többségű megyék:

Fogarás	92:38 (88.7)	Szeben	65:43 (64.3)
Hunyad	84:81 (79.9)	Arad (csonka)	61:65 —
Alsó-Fehér	81:49 (77.4)	Szilágy	61:61 (59.1)
Szolnok-Doboka	78:28 (75.2)	Kolozs (Kolozsvárral?)	60:60 —
Krassó-Szörény	74:70 (72.1)	Bihar	55:67 (44.9)
Torda-Aranyos	74:66 (72.1)	Szatmár	52:65 (32.8)
Besztercze-Naszód	70:16 (68.5)	Kis-Küküllő	51:81 (47.9)

Az oláhok relatív többségben vannak szerintük:

Brassó	33:82? (34.7)
Máramaros (csonka)	47:14 —
Nagy-Küküllő	43:70 (40.6)

Megjegyzendő, hogy Brassó megyében a magyarok számát 35.0-ról 33.11-re, csökkentik, a németekét 29.2-ről 30.28-ra növelik, épen úgy Nagy-Küküllőben magyar 12.4 helyett 10.70, német 41.8 helyett 43.70%, így azután nyugodtan kijelenthetik, hogy a németek egyetlen megyében sincsenek még csak relatív többségben sem (Szerintünk 1910-ben Nagy-Küküllőben relatív többségben voltak: magyar 12.4, német 41.8, oláh 40.6%).

A magyarság szerintük abszolút többségben van:

Udvarhelyben magyar	92:98 (95.4)	Háromszék	80:40 (83.4)
Csik	82:34 (86.4)	Maros-Torda	57:22 (57.4)
Ezzel szemben oláh van:			
Udvarhely	3:15 (2.3)	Háromszék	18:43 (15.5)
Csik	16:13 (12.4)	Maros-Torda	36:— (36.2)

A városok nemzetiségi viszonyait még az oláh bravurosság mellett sem merik közölni.

A Kárpátok és Tisza-mező („Campia Tisei“) között a „Clemenceau-vonalon („amelyet a békekonferencia határnak rögzített meg“) belül fekvő terület egész lakossága szerintük 5,208.345, amelyből

oláh	2,97.4951 = 57.12%, a valóságban*)	2,800.000 = 53.2%
magyar	1,378.189 = 26.46%	1,705.000 = 32.5%
német	513.764 = 9.87%	560.000 = 10.6%
zsidó	170.934 = 3.28%	179.000 = 3.4%
egyéb	170.468 = 3.27%	200.000 = 3.7%

Megjegyzendő, hogy a mi statisztikáinknak itt között adataiban a % ok összege nem 100%, hanem 103.4%-ot ad ki, mivel mi a zsidókat nem mint külön nemzetiséget kezeltük, azok száma tehát vallási statisztikáinkból van átvéve. Kétségtelen, hogy az immár szokásos oláh módszer szerint oláhnak vették az összes g. keletieket és g. katolikusokat, és így sikerült elérni 2,974.951 oláhot, de még így is szomorú bevallás ez az ő részükről. Hol van az a tömérdék oláh, amelyet a békekonferenciához benyújtott memorandumuk kimutat? Ebben a memorandumban (a Bánság nélkül, de az egész Bihar- és Csanád megyékkel, továbbá Békés megye 3 keleti járásával) a magyar hivatalos statisztikára hivatkozva, persze annak adatait meghamisítva, 2,340.000 oláhot keresnek, viszont magyart meg csak 1,540.000-et, sőt a már általuk meghamisított statisztikai adatokat is füllicitálva, komplikált számítások útján szerintük végeredmény-

*) Az 1910. népszámlálás adatai után számíttva.

ben 2,925.000 oláhnak kell lennie viszont magyar csak 1,2600.000 (amiben mar az általuk külön vett székelység is benne van.) De még előbbi propaganda írásaikban 4 millió oláhot kerestek Magyarországon. Most azután ők maguk is csak 2,974.951-et tudnak kimutatni, noha a Bánság felét is megkapták.

A népsűrűség szerintük 51.06 (mi eddig 51.2-nek számítottuk), a tőlünk elvett terület kiterjedése 10,192.223 ha (139.619 km², holott a mi adatainkban eddig 102.787 km² szerepelt.)

A kezünkben ideiglenesen kiesett Erdély megérdemli, hogy kissé részletezzük azokat a kevésbé meghamisítható adatokat, amelyeket az új népszámlálás alkalmával már, sajnos, nem mi vettünk fel. Így érdekes lesz a vármegyékben a népsűrűség 1910-i magyar adatainak (1. oszlop) és az 1920-i oláh adatoknak (2 oszlop) szembeállítása:

Alsó Fehér	60.8	64.35	Maros-Torda	46.6	51.59
Arad (csonka)	—	69.69	Udvarhely	42.3	42.68
Bihar „	—	61.40	Szilágy	60.3	61.64
Besztercze-Naszód	29.5	28.92	Szatmár-Ugocsa	—	61.79
Brassó	67.8	67.82	Szeben	48.9	48.16
Krassó-Szörény	42.1	42.10	Szolnok-Doboka	52.6	52.81
Csik	28.8	30.94	Nagy-Küküllő	44.6	44.31
Kolozs	46.6	58.89	Kis-Küküllő	67.3	61.62
Fogarás	38.9	39.06	Temes-Torontál	—	64.11
Hunyad	43.5	42.74	Háromszék	38.1	38.59
Máramaros (csonka)	—	45.04	Torda-Aranyos	49.6	50.58

Maros-Torda és Kolozs népsűrűségének erős gyarapodása onnan van, hogy beleszámították a városi törvényhatóságokat is. Ezeken kívül erősebben gyarapodott a lakosság Alsó-Fehér, Csik-, Udvarhely-, Szilágy-, Háromszék-Torda-Aranyos-megyékben, tehát csaknem csupa erősen magyar törvényhatóságokban. Erősebben fogyott Beszterce-Naszód, Hunyad, Szeben, Kis-Küküllő, tehát csaknem kivétel nélkül a leginkább eloláhosodott megyékben. Ezt a jelenséget tisztára abból magyarázni aligha lehet, hogy az oláhságot becsődítették a magyar területre, hanem föltétlenül része van benne a természetes szaporodásnak is. A magyarság ennél fogva erősebben gyarapodott a megszállt területen, mint az oláhság. Hogyan van mégis, hogy olyan erősen mecsökken a magyarság száma az oláh statisztikában? Azt hiszem, ehhez nem kell magyarázat, nyilvánosan ismert már az ő módszerük.

A vallási statisztika a következő:

g. kel.	1,815.854, a magy. stat. szerint (1910)	1,790.000
g. kat.	1,274.935	„ „ „ „ 1,234.000
r. kat.	910.601	„ „ „ „ 1,008.000
reform.	689.669	„ „ „ „ 719.000
ág. ev.	266.191	„ „ „ „ 263.000
izr.	170.943	„ „ „ „ 179.000
unitárius	67.374	„ „ „ „ 69.000

Ebből a vallási statisztikából két tanulság van: g. kel. + g. kath. = 3,090.789, amit érdemes összevetni az oláhságnak szerintük való számával, azonkívül szerintük fogyott a r. kath., ref., unitárius vallásúak száma, pedig éppen az imént láttuk, hogy a legmagyarabb vármegyék, tehát a leginkább kat., ref. vagy unitárius vallású lakosok között gyarapodott a népsűrűség!

A földművelési ágak szerint való megoszlása %-ban a következő (zárjelben a mi adataink): szántóföld 32.23 (33.4), rét 12.33 (11.8), legelő 12.35 (12.9), erdő 35.75 (35.4), kert 1.80 (1.8), szőlő 0.52 (0.5), nádas 0.04 (0.0), nem termő

4.97 (4.2). A lakosságból földművelő $3,806.218 = 73.1\%$. Allatállomány: szarvasmarha 1,937.054, ló 338.567, juh és kecske 2,790.191, sertés 1,032.876 darab. Az ipari vállalatok száma 1963, amiből $18.9\% = 371$ oláh vállalat. Ipari személyzet száma 61.178, amiből $15.207 = 24.85\%$ oláh. Kereskedelmi vállalatok száma 1780, ebből $468 = 26.29\%$ oláh, a kereskedelemhez tartozók száma 21.990, ebből $3.803 = 17.29\%$ oláh. Ezeket az utóbbi adatokat, sajnos, egyelőre nem tudjuk ellenőrizni, így csak kommentár nélkül közöljük.

A statisztikai jelentésben még több más értékezést találunk, az utolsó Svajc 1920-i népszámlálásával foglalkozik, egyelőre ismeretlen célból.

Fodor Ferenc.

Glasznik Geografszko Društvo. Beograd. 1921. (*A Belgrádi Földrajzi Társaság közlönyének 5. füzeté.*) Szerk. dr. Pavle Vujecics és dr. Borivoje Milojevic, egyet. tanárok. Cvijics János dr., belgrádi egyetemi professzor, több mint harmincéves működésének első évtizedét a Balkán félsziget földtani, földrajzi és néprajzi tanulmányozásának szentelté. Ez idő alatt úgy odahaza, mint német és francia nyelvű publikációi útján, Európa földrajzi tudományos köreiben nevet szerzett. Ottthon befolyását és tekintélyét elsősorban dolgos tanítvány gárda megszervezésére használta föl, akiket az ő alkotásán, a belgrádi egyetem Földrajzi Intézetén maga képezett ki. Ezek közreműködésével indította meg a Balkán félsziget szerbek lakta részének anthropogeografiai tanulmányozását s a *Naszelyu szrpszkih Zemalja* (A szerb földek betelepülése) című gyűjteményes munkát. Ebből a munkából eddig nyolc vaskos kötet jelent meg. A szerb kormány bőkezű támogatásával 1906-ban látott napvilágot három folio-kötetes, szép illusztrációkban gazdag tanulmánya: „Ó-Szerbia és Makedonia geológiájának és geografiájának alapvonásairól. Közben gyarapodott a belgrádi földrajzi intézet felszerelésben, munkatársakban. 1910-ben, rendkívül szerény keretekben megalakította Cvijics a szerb földrajzi társaságot. A tanítványi gárda szervezése s az anthropogeografiai tanulmányozás csak Szerbiában, Bosznia-Hercegovinában és Ó-Szerbiában, meg Montenegróban folyt. A földrajzi társaság már több tagot szerzett a magyarországi szerbek között is. Cvijicsben megfogalmazott a balkáni szerbek egyesítésének eszméje s ezt, mint irányító, agitatorius, nemzeti gondolatot átplántálta tanítványaiba is. A *Földrajzi Társaság* működése, az 1909-i úgynevezett annexiók krízis után, már a nagyszerb agitáció zászlaja alatt indult meg; Cvijics dr. földrajzi alapon, tudományosan fejtette ki Szerbia tengerhez jutásának föltétlen szükségét és lehetőségét s ő állította oda az európai politikai közvélemény elé a habsburgi kettős monarchiát, amely a szerbek tengerre törekvő ambícióinak nem akarta kiadni Bosznia-Hercegovina Cvijics által kijelölt részét, mint Szerbia boldogulásának legfőbb akadályát. Cvijics dr. ez időben a szerb nemzeti törekvéseknek ügyes és munkás propagálójául bizonyult a nemzetközi téren is. Szinte természetszerűen emelkedett a nagy-szerb propaganda elismert irányítójává és fejvé, amelynek jelszavait és céljait a belgrádi kormány és szkupstina hivatalosan is magáévá tette. A földrajzi alapon, a balkáni fajtestvérek között végzett munka közben tudományos látókörűvé fejlődött társulás, — politikai, most már szerb kormánypénzekkel is gazdagon dotált propagandává torzult és pedig a tudományos törekvéseknek háttérbe szorításával, tehát a tudománynak rovására. A munkának főcélja most már a török birodalom és a kettős monarchia belső gyengeségeinek kihasználása lett. Féktelen izgatás indult meg az orosz cári kormánynak közvetlen protekturátusa alatt és a francia, meg britt diplomácia jóindulatú, sokszor csengő aranyokban is megnyilvánuló támogatásával, előbb Törökország, majd a balkáni háború győzelmes befejezése után, a kettős Monarchia ellen. Az izgatás izzóvá tette a szerb földet és levegőt, 1914 tavaszán beköt.

vetkezett Szarajevóban az erőszakos kirebbanás s megindult a még most soha lezárt világháború. Cvijics dr. és munkatársai geográfiai és politikai szakértőivé lettek a párisi békekonferenciának s Magyarország trianoni földarabolásához ők szolgáltatnak nagy részét a használt térképvázlatoknak, népességi adatoknak, közgazdasági és politikai kombinációknak. A trianoni békét, ezt a többek között *geográfiai* szempontból is torz képtelenséget, a szerbek elismert *földrajzi* szaktekintélye a saját szülöttjének, a saját győzelmének tartja, fajtestvéreinek többi megittasodott csoportjával együtt. Ezért van az, hogy a szerb földrajzi társaság közlönyének mostani füzetéből szinte kihallik a nagy szerb győzelmi öntudat örömjajongása, s ezért foglalkozik tartalmának jelentékeny része olyan dolgokkal, amelyekhez a tudományuk nagyon kevés köze van, de a hatalmas ellenfél — Magyarország — megaláztatásán való örömmek, kihívó diadalérzetnek, annál több. Ezért kellett az elmondottakat előre becsatanunk, így lesz érthetővé ismertető tanulmányunknak túlnyomóan politikai tartalma. Hiszen a Balkánnak Magyarországra, Közép-Európa kultúrterületére való benyomulása, a most tárgyalás alatt levő szerb tudományos kiadványban jelentkezik először.

A szerb földrajzi társaság *Glasznik*-jének, megindulása, 1912 óta, imént megjelent fülete az ötödik. A Glasznik programja most: a Balkán-félszigetre és a *jugoszláv földekre* vonatkozó földrajzi és rokon tárgyú tanulmányok közlése. A *Szerbek, Horvátok és Szlovének* királyságának állami nyomdájában nyomják. Terjedelme 324 nagy nyolcadrét oldal. Böven van illusztrálva. Két év alatt, a benne közölt kimutatás szerint nem sok fogyott a Glasznikból. Mert a 30 dináros füzetekből 1920-ban mindössze száznegyvennyolc, 1921 négy első hónapjában pedig háromszázhetvenhárom dinár ára kelt el. Mindazonáltal olyan bő a terjedelme s olyan költséges a kiállítás, mintha legalább is tízezrekben számolt nyilvánosság érdeklődne iránta, tehát külső kvalitásai nem a hazai kultúr-szükségleteken alapulnak, de egy, a győztes nagyhatalmakhoz való dörzsölődés közben nagyra dagadt önérzetű, balkáni politikai érdekkör képtelen ambícióit szolgálják. Nézzük mindenekelőtt a tíz-tíz e szolgálatban álló cikkeket. *

Az első természetesen Cvijics dr. írta „*A mi földünk határai és struktúrája*” cím alatt. Úgy a határok megállapítását, mint az új állam területi szerkezetét hosszabb, részint támadó, részint védő, részint megnyugtatóan magyarázó fejtegetésekkel kíséri. A támadások elsősorban Olaszországnak szólnak, amelynek győzelmes *sacro egoismo*-ját kicsúfolja s erősen elítéli Itáliát, amiért föllállította azt az elvet, hogy mivel övé az Adria (a mare nostro), övé a beleömlő folyók medencéje is. Így lett a Juli Alpok helyett a Brenner hágó Itália északi határa s így került föl az olasz határ a dalmát part mentén a dinári hegyek vízválasztó gerinceire, elvévén a szerbektől az igényelt tengerpart jókora darbját. Miután beismeri Cvijics, hogy Nagy-Szerbiának csak Románia felé (a Vaskapu), Bulgária felé (az 1913-i Bukaresti békeben megjelölt magas hegyeségi lánc) s egy darabon Albánia felé vannak jó természetes határai, általában ellene fordul a természetes határoknak. Csak akkor érvényesüljön a természetes határok elve, ha állandóan ellensúlyozza az *etnográfiai* elv. A természetes határoknak tartott hegyek, folyók csak akkor felelnek meg, ha etnográfiai is jók. A Duna például a Bánát és Bácska felé a szerbekre nézve az etnográfiai okokon kívül azért sem lehet határ, de még Baranya felé sem, mert úgy a Duna, mint a Dráva változtatja medrét. Felpanaszolja Cvijics, hogy a párisi konferencia Baranyában nem ment észak felé addig, mint kellett volna. A határ mesterséges lett, a *Karaszka* folyócskától északra. A meder-változások miatt kellett megváltoztatni az ősi magyar-horvát határt. Most ez egy darabig a Mura völgyében halad a szerbek által úgynevezett *Prekmurje* (Murán túl) vidékig. Itt átlépi a Murát is „és igazi mester-

séges határt alkot." Cvijics szerint ez helyes, mert: az államok úgy határoznak, hogy ne sértessék nemzeti érzésük és ne kerüljenek veszedelembé alapvető közgazdasági érdekeik. Az államok legjobban etnografikailag határolhatók el. Ha választani kell a természetes és etnografiai határ között, az első rovására menjen a választás. Nyilvánvaló, hogy Cvijics szerint a magyar nemzet nem tartozik a sérthető népek közé; a magyar államot a délvidéki dús területek elvétele nem károsítja vitális érdekeiben; a déli vármegyék 20—40% szerbsége pedig indokolja a határ etnografiai indokokból való kitolását.

Érdekes, hogyan bánt el Cvijics a népszavazások kérdésével. Elismeri, hogy a népek és államok egyes határvidékein bajos a nemzetiségi határvonalakat megállapítani. A statisztikák pontatlanok; pl. Baranyában a magyar hivatalos adatok hazudnak. Egy esetben igazságos a döntés az illető vidék hovátartozása kérdésében, az etnografia ellenére is. *Ha t. i. kimutatható, hogy egy népet erőszakkal tettek kisebbséggé történelmi területén s rákényszerítették, hogy hagyja el vallását és nemzetiségét: akkor ezt a népet a szomszédos fajra nemzeti joggal követelheti magának.* Egyébként az átmeneti vidékeken az állami hovátartozás kérdésében a nép akarata döntson. Így határozott a párisi konferencia is, amely hiába küldött helyszíni bizottságokat Görzbe, Schleswigbe, Felső-Sziléziába, Teschenbe, az etnografiai arányok megállapítása végett. (A Magyarországtól elszakított vidékeken Cvijics dr. és vele a konferencia, nem találta az etnografiai viszonyokat olyan vitásoknak, hogy népszavazásokat rendeljen el.) De — írja tovább — a népszavazás sem vezet mindig célhoz. Így pl. Görzben a szlovén lakosság nagy része is az Ausztriában maradás mellett szavazott, jobb lett volna arra szavaztatni, hogy a lakosság jugoszláv akar-e lenni, vagy pedig német? Az alkalmazott mód mellett a nép arra szavazott, hogy melyik adminisztráció mellett akar maradni, nem pedig hogy melyik nemzethez akar csatlakozni. Ez a nézet igazán balkáni szerb mentalitásra vall. Aki szerb adminisztráció alá kerül, annak szerbbé, vagyis a Cvijics kifejezése szerint „jugoszláv“-vá kell lenni. Tehát az etnografiai alapon való határmegállapítás sem ad mindenütt kielégítő eredményeket, különösen népszavazásokkal kombinálva. A pannóniai medencében például az etnografiai határ rettentően kigyzó vonalakat ad, mert az egyes nemzetiségek által lakott kerületek úgy nyúlnak egymásba, mint az egymásba dugott újjak. Itt csak átmenetiségekkel lehetett segíteni. Ezek az átmenetiségek merőben mesterségesekké tették Magyarország határait Cseh-Szlovákia, Románia és Jugoszlávia felé. A szerb-magyar határ főleg etnografiai határ igyekezett lenni. Többé-kevésbé ilyen a határ a Bánátban, Bácskában, Baranyában és a Prekmurjében; de részben politikai okokból, nem alkalmaztatott a reliefhez. (T. i. még beljebb tolandó lett volna Cvijics szerint a magyar területbe.) A legrosszabbak Nagy-Szerbia határai a Bánátban, Románia felé; egyrészt, mert sok szerbet hagynak Romániának, másrészt, mert községi határokat, gazdaságokat szelnek. Még etnografikailag sem állhat meg a határ a Versec-Zsombolya vonalon, különösen Módotól Párdányig. A megállapítás Románia nyomása alatt történt. Ugyanígy északon, Szeged felé. Bácskában a mostani felületesen megvont határt jobb lenne a Szabadkától nyugatra eső nagy, részben futó-homok dűnákra átvéve, Bajától északra torkoltatni a Dunához. A futó-homok dűnák jobban elválasztanak két államot, és jobb határok, mint sok hegység. A baranyai mesterséges, hibás határt még meg lehet javítani; a prekmurjeit csak akkor, ha elállunk az etnografiai elvtől. Különösen az új, mesterséges határok, az ellenséges támadás szempontjából, az új állam erejétől függő értékek. Az Itália felé és szárazföldi (dalmát) határ csak erőszakos határnak nevezhető.

Amint látjuk, Cvijics nem egészen igazságos, de egészen tudománytalan a maga határokoskodásaiban. Itáliától rossz néven veszi azt, amit Szerbia Magyarországgal szemben elkövetett. Az úgynevezett mesterséges, helyesen

szólva *határtalan* határt csak Romániával szemben tartja képtelennek, Magyarországgal szemben nem. Az erőszakosan kisebbségekké szorított lakosságot területeket illető elméletében nem eléggé óvatos, mert hiszen Magyarország déli részéből erőszakosan pusztult ki annak idején a magyarság, Erdélyben pedig az „elűnműlt harangok“ szintén mesterséges denacionalizásról tanúskodnak. Tehát ez a teoria is a Balkán magyarországi térfoglalása ellen szól. Mellette csak addig, míg az erőszakos magyarosításról, szerb és oláh üldözésről szóló hazugságok ellentmondás és cáfolat nélkül érvényesülhettek a nemzetközi téren. Igazi balkáni gondolat Szabadka mellett futóhomok területet konzerválni azért, hogy Nagy-Szerbiának jobb határa legyen. Megtanulhatta volna Cvijics úr, hogy Magyarországon még a deliblati homokot is megfogták, annál kevésbé hagyhatják futni a nagyértékű bácskai termő területen.

Nem találjuk meg a kielégítő magyarázatát annak, hogy miért az *első szempont* az államhatár megállapításnál az *etnografiai*? Miért oly fontos az, hogy áldozatul kell neki dobnia az államok biztonságát, a határadminisztráció lehetőségét, milliók gazdasági, kulturális és jogbiztonsági érdekeit? Cvijics úr azt mondja, hogy a *nemzeti* (vagyis fajilag és nyelvileg homogén) *államokban* a *nép tulajdonságai teljesen kifejlődnek*; a nép kifejtheti képességeit és esetleg új, vagy átdomított civilizációt alkot s így vesz részt az általános civilizáció fejlesztésében. Nem tudjuk ezt a tudománytalan állítást egészen komolyan venni, nem fejtegetjük annak abszolút tarthatatlanságát. Hiszen talán Cvijics úr is tudja, hogy a világ legkevertebb népi országa, az Ész. Amerikai Egyesült Államok, meglehetősen az élén jár a civilizációnak. De fölhozzunk valamit, ami közelebb fog állni Cvijics úr balkáni mentalitásához.

Ha jól emlékszünk, a nyolcvanas évek elején, följött szakinformációkért az akkoriban föllállított belgrádi nemzeti színház igazgatója Budapestre. Többek között hozzáfordult a Népszínház akkori igazgatójához, Rákosi Jenőhöz is. Kitért belőle a következő expectoráció:

„Az uraknak itt jó dolguk van. Van náluk magyar, német, tót, rác, oláh. Ezek az emberek surlódnak, tülekednek és az ország a népeivel együtt halad. De nálunk, uram. — nincs más csak rác, meg rác, meg rác . . .“

Ebben a néhány mondatban van auni igazság, mint a Cvijics dr. tételében. Tudomány és filozofiai emelkedettség mindenestre több.

Áttérve az új nagy-szerb, vagy jugoszláv állam strukturájára, foljegyezzük, hogy Cvijics nem meri a szerbek által igényelt s most sültgalambként a szájukba repült egész területet *geografiai egységnek* nevezni, mint számos elvtársa tette a háború alatti propaganda írásokban. Sőt megállapítja, hogy erősen tagolt, nagyon sok mindenféle területből álló. Ennélfogva igen sokáig *labilitás* és *regionalizmus* lesz az új állam gyengéje. De viszont nagy önérzettel mutat rá, hogy Szerbia most már balkáni állam is, meg közép-európai is. Északi része középeurópai éghajlatú, középrése átmeneti, déli része középtengeri. Az új területek közül a *Bánát, Bácska, Baranya és a Szerémség Belgrád vonzóerejének körébe esik*. (A Duna t. i. a szerb megszállás óta ellenkező irányban folyik, s Budapest és a többi középeurópai nagy piac valahová Nis tájékára került.) Jugoszlávia agrikultur állam, de nem olyan egyoldaluan cereáliás, mint a dunai Románia és Oroszország; hanem majdnem olyan sokféle termelésű, mint Franciaország. Sok a gyümölcse, különösen szilvája, szőlője, sok a sertése, szarvasmarhája, lova; van rizskásája; komlója, kendere, tengeri és tavi halászata bőven. A bőség szarújának tartalmát csak Horvátország, Bosznia-Hercegovina, Dalmácia és Czrna Gora sziklái csökkentik. Szinte dicsekedőleg jegyzi meg Cvijics, hogy minden van az új államban, csak petróleum nincs; a szén, arany, ezüst és vas pedig kevés. Erre az újjengő panasza, a tudomány a *való ismerete* szempontjából, a következőket kell megjegyeznünk,

Nagyon sokféle a trianoni nagy-szerb állam termelése. De kivéve a Magyarországtól elügyeskedett területeket, ez a termelés kilenczized részben *minőségileg* hitvány, *menynységileg* számba alig jövő. Legalább egy évtized békés munkája, nagyon sok befektetés kell hozzá, míg a termelés Szerbia régi területén abba a haladó irányba kerül, amiben a balkáni háború előtt volt s legalább egy negyedszázad, amíg Szerbia déli új területein elegendő népesség, út, vasút és egyéb efféle. a termelést fejlesztő intézmény lesz arra, hogy egy erősen elpusztított, különben is nagyon elmaradt vidék számbavehető termelést indítson meg. A fejlődés Szerbiában nagyon meg van nehezítve. Eddig, a gazdaságilag fejlett és erős Magyarország sok impulzust adott Szerbia mezőgazdasági haladásának. A nagy-szerb kormány most a Magyarországtól elszakított, haladott vidéken, az úgynevezett birtokreformmal, ezzel a szerb faji és imperialista célokat szolgáló szervezett rablással, tönkre tette a legszebb gazdaságokat s egyetlen igazi kulturterületét is lesüllyesztette. Szerbia elvesztette gazdasági termelésének legfontosabb ösztönzőjét, támogatóját s ezt csak akkor nyeri vissza, ha északi haladottabb szomszédjának, Magyarországnak politikai és gazdasági ereje teljesen helyreáll. Cvijics dr. és a trianoni határokat sugalmazó többi társai tanulják meg, hogy az ő diadalérzetük nem pótolja a délmagyarországi területek termelését irányító szellemi, erkölcsi és anyagi erőket; hogy a Balkánról áttelepített új birtokosok és a dobrovoljacok nem pótolhatják a közép és nagy gazdaságok technikai és üzemi fejlettségét; hogy a balkáni szerbség nagyon messze van még a magyar és német faj kulturális szintjától és termelői készségétől.

Az új állam közlekedését illetőleg kiemeli Cvijics dr., hogy Szerbián keresztül vezet az út Szalonikiba, Konstantinápolyba, keresztül folyik rajta a Duna s hogy a legfontosabb szárazföldi és vízi útvonalak majdnem mind Belgrádban koncentrálnának. „Ennek folytán Belgrád, mint közlekedési centrum, *óriási jelentőséget nyer.*“ Nagyon büszke a Simplon expresszre. Tulajdonképpen azt akarja szuggerálni, hogy ezentúl Belgrád lesz a Duna vonalon a világ közepe. Budapest elenyésczik az új világ-emporiummal szemben. Mellickesen megjegyzi azonban, hogy Magyarországon át északnak, Közép- és Nyugat-Európába vezető útvonalak jelentőségét nem lehet megfojtani, sem más útvonalakkal pótolni. Ezzel azután ki is rúgta maga alól a nagy-szerb közgazdasági imperializmus alapját. Belgrádnak most vázolt közlekedési előnyös helyzete eddig is meg volt. Csak éppen a maga kisvárosi arányaival, primitív vasuti és folyamközlekedési, kicsinyes kereskedelmi berendezéseivel nem volt képes nagyobb világforgalmi jelentőséget nyerni, mint ami valósággal megvolt neki. Kétségtelen, hogy Belgrád emporiális szempontból az északi Balkánnak nagyon fontos és fejlődésképes pontja. De fejlődéséhez az is szükséges, hogy szilárd *nemzetközi jogrendre*, jóindulatú szomszédokra támaszkodjék. Most pedig Belgrádot éjszokról, keletről és nyugatról halálosan megbántott ellenségek, Görgrádot északról, keletről és nyugatról halálosan megbántott ellenségek, Göbarátok környezik. Cvijics urék meglátnák, ha ez a képtelen helyzet elég soká húzódnék, hogy könnyebb a zöld asztalnál és a térképen egy országot nagyra dagasztani, mint egy balkáni városkából milliós lakosú, nagy fejlettségű emporiumot alkotni.

Az új állam kereskedelmi tengerészetére nézve Cvijics röviden nagyon bölcs tanácsokat ad. Nemcsak az Adrián kell azt fejleszteni, de az Atlanti és Földközi tengeren is. Mintául az angolt kell venni. De csak fokozatosan kell haladni és megépíteni a vasútakat a Dinaridákon át a tengerparthoz, *mert a hajók csak olyan helyeken állanak meg, ahol be is rakodhatnak, nem csak kirakodnak.* Cvijics úr e bölcs tanácsának végrehajtásához szükséges milliók és azok rentabilitása iránt alig tett számításokat.

Cvijics dr., miután, hosszasan édelgetett új hazája területi nagyságau.

fajának hódító erején, amelyet azzal is bizonyított, hogy az új állam területei között historikailag legaktívabb a már 1833-ban, 1878-ban és 1913-ban is nagyobbodott Szerbia, fejtegetéseinek végén mégis néhány lehűtő megállapítást kényszerített tenni. Ilja — post equitem sedet atra cura.

Megvallja, hogy az új állam egyes területei természetileg nincsenek eléggé egymáshoz csatolva. Vigasztal fölhozza, hogy ez a jellemvonása egyébként minden, a volt kettős monarchián osztozott államnak is megvan. Romániát például Erdélyből egész 2500 m.-ig emelkedő hegységtömb választja el. Az oláh Bánát mintha egy ház lenne, amelynek ablaktalan hátsó fala esik Románia felé. Geografailag szétdarabolt Csehország is. Tudvalevő, hogy az új államban sok belső ellenség került át és hogy köröskörül külső ellenségek környezik. Itáliában nem lehet megbízni még akkor sem „amikor látszólag lefegyverkezett velünk szemben.” Ezért például Nyugat-Európában, különösen Angliában, az a felfogás, hogy az új államok alakítása merő experimentáció: hogy a történelem tanulsága szerint az ilyen hamarosan alkotott államok nem tarthatják magukat, vagy legalább erősen kell módosulniuk.

A természet és történelem ez intései ellen Cvijics dr. azt tanítja: *hogy a szerbség nagy morális ereje, az új állam népei többségének a megtartásra irányuló akarata le fogja győzni azokat a nehézségeket, amelyek az állam fizikai és nép-pszichológiai strukturájából származnak.*

Mi nem csodáljuk, ha a lehetetleneknek hitt nagy-szerb álmok trianoni papirosmegvalósítása után egy olyan erősen balkáni szerb észjárás, mint a Cvijicsé, újabb esodákban is hisz. De az emb. riség józanabbik része nem lehet ilyen balkáni módon babonás. Mink sem.

A másik imperialisztikus cikket a francia geográfus, Yves Chataignan írta az új államokról. Ausztriáról, Magyarországról, Cseho-Szlovákiáról, Jugoszláviáról, Romániáról. Nem ugyan a szerb közlönynek, hanem a párisi *Annales de Géographie*-nak, amelynek 1920 januári, szeptemberi és 1921 januári megmárciusi számában meg is jelent. A cikk a magyar hivatalos adatokat hazugoknak nyilvánítván, közöl etnográfiai, közgazdasági és politikai valótlanságokat a cseh, oláh és szerb propagandák által szolgáltatott adatok alapján. A mai igazainkat csak úgy érinti, mint az eddigi propagandisztikus hazudozások. Csak azt a beismert-szerű diésekvést idézzük belőle, hogy az új „béké”-k erősebben megváltoztatták Európa területi strukturáját, mint a westfáli és bécsi békek. Elismerjük, hogy Clémenceau békéje meg a napoleoni békénél is felforgatóbb szellemű.

A harmadik — tisztán szerb imperialista cikket Radojcsics Nikola írta, *a vojvodinai falvak anthropogeografiai tanulmányozását sürgetvén.* A szerb iskolai és nem iskolai földrajzi utasítás szerint, Dél-Magyarország szintén *szerpszka zemlja* és a volt osztrák diplomácia írta, *hogy a szerb iskolában hazánk déli részét szerb földnek tanítsák és tanulják.* Most azután kiterjedni készül a Cvijics-féle balkáni tanulmányozó apparátus Magyarországra is. A cikk hangja az, hogy a vojvodinai falvak anthropogeografiai tanulmányozása szorosan a Cvijics-féle program alapján történjék... *„Történelmet mentől kevesebbet kell behozni, de különös gondot kell fordítani a hagyományokra, amelyek a népben az elődök ideleltételezése tekintetében még élnek.”* A sorok között elvasható program: a nagy-szerb eszmék tenyésztése magyar földön és cyrill betűbe fojtása a magyar kulturális hatásnak.

A negyedik propagandisztikus közleményt egy szlovén: Jozs Rus írta. Címe: *A szlovének etnografiájának és civilizációjának történelmi alapjai.* Ebben a tanulmányban az a nevezetes, hogy az aquileai, ókori uralom után, amely az Adriától éjszakra eső szlovénekre is kiterjedt, rögtön Velencéről, majd a Habsburgokról beszél. Magyarország csak úgy szerepel a cikkben, hogy a Prekmurjében, a magyar türelmesség folytán, mostanáig is megmaradt 25,000

protestáns szlovén, holott Ausztriában erőszakkal katolikusokká tették a protestánsokat, és amit a szerző nyilván jobban fájlal, az orthodox szlávokat is, akik bizonyára a Balkánról, a törökök alól átszivárgó szerbek voltak. Azt elismeri, hogy a szlovének túlnyomó volt a germán politikai kulturális és civilizatorius befolyás. Az esodálatosképpen hányzik a cikkből, hogy a szlovének a szerbekkel egy és ugyanazon nép, amint azt a nagy-szerb propagandisták hirdették.

Az ötödik imperialista cikk csak azért ilyen, mert egy magyarországi terület tudományos tárgyalását vonja be a szerb területek közé: *Gorjanovics* D. úr „A szerémségi lösz morfológiájáról” cikkeznek. Ez az úr azonos *Gorjanovics-Krambergerrel*, a horvát geologussal. Tisztes német nevét a horvátok kedvéért nem tette le; most a szerbek kedvéért letette. Fejtegetései fogyatékosak és helyhez ragadtak. A források között *Cholnoky* Jenő dr. egyik tanulmányát csak úgy hozza említésbe: „Gorjanovics-Kramberger Opaske na prof. dr. B. Cholnoky — a „Die Oberflüchhengestatt des Alföld.” (Eszrevételek dr. Cholnoky B. tanár „Az Alföld felszíné”-re.) Pedig a cikkében közölt térkép egyszerű másolata a Cholnoky idézett tanulmányában közölt térkép vonatkozó részének. Tudományos megállapításai között új akar lenni az, hogy a löszben mutatkozó vörösebb szalagok jégkorszakbeli (III. és IV. jegesedési időszak) képződmények. Be van bizonyítva, hogy a löszben mutatkozó vörösebb szalagok, rétegek semmi összefüggésben nincsenek nagyobb területeken a jégkorszakokkal.*) A szerémségi lösz morfológiája és hydrografiája egyébként majd az Alföld folyamatba tett tanulmányozása során lesz teljesen megvilágítható.

A füzetben foglalt többi tanulmány szakszerű. Cvijics dr. conformis és megfordult térszínről, a polygenetikus völgyekről és a bevágódott meanderekéről ír. *Erdélyanovics* a dinári szerbek törzsalakulásainak egyes jellemvonásairól szól, *Szmilyanics* Toma a *mijákok* pásztoréletéről értekezik. Ugyancsak a Balkán félsziget földrajzi ismertetését szolgálják: *Mitojeric*s tanulmánya a *Postera* nevű karszti fenségről és *Szjenica* környékéről, — továbbá az *Uvae* kanyonjának barlangjáról és a *Gyetinya* folyó szurdokáról: *Gyorgyevics* T. R. értekezése Szerbia betelepítéséről *Obrenovics* Miklós alatt, nagyon értékes, eredeti forrásokon alapuló tanulmány. Végül a füzet végén levő 1914., 1915. és 1916. évekre terjeszkedő *bibliografiát* is meg kell említenünk, melyben a balkáni kérdésekre vonatkozó, vagy azokkal összefüggő olasz, francia, angol munkákból is több került följegyzésre.

Németh József.

Passarge S. *Die Grundlagen der Landschaftskunde.* — Ein Lehrbuch u. eine Anleitung zu Landschaftskundlicher Forschung u. Darstellung. Hamburg L. Friedrichsen et Co. 1919—20. — 80°. I. köt: XIII + 210 l. + 16 tábla; II: VIII. + 222 l. + 18 tábla, III: XXIX + 558 l. + 17. tábla.

P. hatalmas műve eddigi munkásságának következetes folytatása. Tüzetesebb, gondosabb kidolgozása annak a rendszernek, amiben a szerző — úgy tetszik — már megállapodott.

A *Physiologische Morfologie*-nak rendszerező és elemező munkája után ugyan azt vártuk, hogy a geográfiai szintézisből kapunk majd útmutatót, ehelyett azonban P. részletesebb analitikus feldolgozást nyújt. A hön óhajtott szintézisből csak izelítőnek jut valami.

Műve két részre tagozódik. Az első rész: „Oknyomozó” azaz a tájalkotó tényezőket tárgyalja. — Az egyes kötetek tartalma nagyjában a következő:

I. köt. *Davis* teoretizáló geomorfológiájának hibáztatása mellett a való megfigyelésekre alapított tájkitatást hangoztatja. Ennek legelseje a *teroszserű*

*) Dr. Cholnoky szóbeli közlése.

tájélemzés, vagy „tájtaglalás”, aminek tervezetét is adja. A taglalást morfológiai, tehát minden oknyomozást kerülő *leírás* követi a földszínt alkotó szferikus jelenségek (levegő, felszín, föld, víz, növényzet, állatok, ember és alkotásai) rendjében. Aztán még az *esztetikai tájleírásnak*, a *tájrajzi ábrázolásnak* szán néhány lapot, végül pedig utasításokat ad néhány város és vidék térképének tájrajzi olvasásához.

A II. köt. az oknyomozó tájleírásról a *klima, tenger, növény- és állatvilág* „jelenségeinek magyarázó kísérletét” gyűjtja, míg a III. kötet a *földszíne alakulatait* tárgyalja. Az utolsó kötet az *ember tájbéli szereplését* fogja majd méltatni.

A felszíni jelenségeket a földi (endogén) erők (kéreg-mozgás, vulkánosság, földrengés) és a „világegyetemi” (= földszíni) erők (denudáció, talajképződés és talajok, mállás, talajvíz és források, folyóvíz, hó és jég, szél, tenger, tavak) rendjében magyarázza. És pedig először az *egy* erő hatására alakultakat, majd a *több* erők hatására módosult alakulatokat. A *formák, tájak rendszerét* is erre a geodinamikai alapra építi. Földi *elterjedésüket* (formakörök) a klímazónak szerint osztályozza, míg a „gyűjtőformák” neve alá a különböző erők alkotta formákat foglalja össze. Befejezésül még *Davis* elméletét bírálgatja s óvatosságra int rendszerének használatával szemben, míg *Richthofen* áttörő munkájának, kinek nagy művét ajánlja, elismeréssel adózik.

E rövidre fogott tartalmi vázból is hatalmas anyag tárul elénk. Még hatalmasabbá teszi a részletes kidolgozás, elannyira, hogy szinte át sem tekinthető. Igazi német munka. Gondos, rendszeres kidolgozás, amiből a geomorfológiának tájismeretté, *tájtaná* való kibővülése integet felénk. De ha a tájrajz, illetőleg tájtan P. felfogásában arra is kiterjeszkedik, hogy a tájalkotó tényezőket sorra mind meg is magyarázza, úgy a *térbeli szintézisre törekvő geografia* kénytelen lesz ezt a geodinamikai szemlélettel vizsgálódó tájismeretet is, akárcsak a geomorfológiát *másnak, nem pedig geografiának* tekinteni.

P. gondolatmenetében csupán az „elterjedés”, a „helyi” kapcsolatok vizsgálatában látunk szintiszta geográfai (térbeli) szemléletet. Ebben is az analitikus méltatás a túlnyomó, míg a szintetikus összefoglalások csak itt-ott, egyes kirívóbb, egyszerűbb tájtipusoknál villannak meg.

Haladást abban találunk, hogy a „morfológiának” tárgykörét kiterjeszti a geoszferán kívül a többi szférára, sőt, a 4. kötetben kiterjeszti majd az ember és alkotásainak szférájára is. Igen, de a „morfológia”, helyesebben „tipustan” minden tudomány sajátja s így ez maga még nem *teljes* tájismeret és a geodinamikai szemlélettel megírt tájtan annál kevésbé lehet geografia. — Az ilyen tájtan a térbeli szemléletű geografiának csak — segédtanulmánya.

Strömpl.

Frontière septentrionale des Yougoslaves. Par Jovan Cvijić, professeur à l'Université de Belgrade. Megjelent Párisban 1919-ben. 30 oldal szöveg, térképmellékletekkel.

Cvijić ezt a munkát a békekongresszus tárgyalásaira készítette s állítólag igen nagy hatása volt a magyar-jugoszláv határ mai alakjában létező megvonására. A bevezetésben a világháborúnak hirtelen véget vető összeomlással foglalkozik s itt elismeri, hogy az osztrák-magyar monarchia egyetemesen, de Ausztria és Magyarország külön-külön is *jelentékeny földrajzi egységeket tartalmazott*. Célja munkájával Jugoszlávia északi határát néprajzi és földrajzi szempontból megvonni, amit kevésbé bonyolultnak tart, mint a román- vagy cseh-magyar határ megállapítását.

1. Néprajzi határ. 1. Elvek. Itt kereken kimondja, hogy Európa e részében a békét és stabilitást csak olyan határ biztosíthatja, amely néprajzi szempontból a lehetőséghez képest a legszigorúbb és a vitális gazdasági érdekeket is figyelembe veszi. Evvel nem akarja azt mondani, mintha a földrajzi határ nem volna jó, de ha választani kell, a legtöbb esetben a néprajzi határt kell előnyben részesíteni, mert a földrajzi vagy stratégiai határok idegen nemzetiségűeket is az államba kényszerítenek, ami az állam belső békéjét állandóan veszélyezteti. Sajnos, a néprajzi határ elvét nagyon nehéz jelen esetben alkalmazni, mert a többségben levő jugoszláv lakosság a magyarokkal és németekkel nagyon keverten él s jugoszláv nyelvszigetek vannak tiszta magyar területen is, de ezekre majd felügyel a Népszövetség. De hogy tisztább nemzeti államok alakulhassanak ki, az önkéntes kivándorlást mindkét oldalról meg kell könnyíteni. A néprajzi határ megállapíthatása végett pontos néprajzi térképet szerkesztett, de ennek nagy akadálya volt az, hogy a magyar statisztikai adatok igen gyakran hiányosak és hibásak. A szerb-horvát lakosság egy sereg cím alatt van szétszórva: szerb, horvát, bunyevác, sokác, dalmata, illír, krasovén stb. annyira, hogy egy idegen nem tud kiigazodni benne, vagy pedig az „egyéb” rovatba van súlyozva. A kissé magyarosodott jugoszlávok is magyaroknak vannak feltüntetve. Sőt minden ok nélkül számos jugoszláv egyszerűen magyarnak van beírva.

2. A pannóniai medence s annak déli határa. Belgrád a pannóniai medence déli részeinek fővárosa. Szerbiának politikai és gazdasági központja, földrajzi helyzete sokkal nagyobb jelentőségű, mint Wiené vagy Budapesté. Európa fontos útjai találkoznak itt Temesvár, Wien, Fiume felől, továbbá a Balkánról a Morava-Vardar, Morava-Marica felől jövők. Belgrád a Száva-Duna torokban levő magaslatokról uralja a pannóniai medence nagy részét. A halakban gazdag, kincses hegységekkel körülvett medence mindig sok népet vonzott oda, települtek ott le csodálatos keveredésben és ez a tarkaság sok viszályt okozott. Belgrád, mint a Balkán északi kapuja védte a pannóniai síkságot s ha rajta keresztülhaladtak, könnyen el lehetett jutni egész Budapestig.

3. A középkor elejétől kezdve, a VI. század óta a pannóniai medence lakosságának legnagyobb része szláv volt egész a magyarok betöréséig. A Balaton környékén is mindenütt meg lehet találni a szláv kultúra nyomait, ezen a vidéken a déli szlávok összeköttetésben állottak Nagy-Morvaország szlávjaival, a mai cseh-szlovákokkal. A hódító magyarok maguk is sok szláv elemet vettek föl nyelvükbe stb., de a szlávok is magyarosodtak részben. Ennek az így keletkezett amalgámnak a fejlődése továbbiakban egészen eltűnt az eredeti pannóniai jugoszlávoktól.

4. A Balkánról szerbek többször nagy tömegekben vándoroltak a pannóniai medencébe. a) Először a kosovói csata után (1389). Ekkor főurak menekültek a Dunától északra levő területre, ahol a magyar királyoktól nagy birtokokat kaptak. b) Szerbia összeomlása (1459) után, amikor a magyarok kedveztek a szerb beköltözésnek, hogy legyen, aki határaikat védi. Maga Mátyás király is szerb családból való volt, Brankovics Vuk volt a neve. c) A XVI. sz.-ban a mohácsi ütközet után a magyarok a török uralom elől a délvidekről visszahúzódtak s a török uralomhoz már a Balkánon hozzászokott szerbek foglalták el ott helyüket, ekkor a Bácskában 95% volt a szerb magyar források szerint. d) Amikor a Habsburgok a törököket 1683 után vissza kezdték szorítani, seregükben igen sok szerb harcolt. A felszabadult területre a kosovói, novipazari, metohijai kerületekből igen sokan fölvándoroltak. A Szerémségben, Bácskában települtek le, egyes töredékeik még Budapesttől északra Szentendrére is eljutottak. Ez volt a nagy vándorlás ideje. e) A vándorlások alkalmával az orthodox szerbeket kívül katolikus szerb-horvát-

tok is jöttek a Balkánról, így a sokácok és bunyevácok, akik a Bácskában és a Baranyában telepedtek le. A krasovének a Bánát keleti részébe a Cerna Reka (Timok) völgyéből vándoroltak, ezek is szerbek, akik a XVIII. sz.-ban katolizáltak. f) A XVI. sz. végén sok szerb vándorolt Horvátországból és Bosznia északi részéről a Murától északra fekvő vidékre egész Wien környékéig s a cseli Morava partjára. Ez a horvát szigetvilág („l'archipel croate“) adta az eszmét és okot Masaryknak, hogy jugoszláv-csehszlovák korridor megvalósítására tervet nyújtson be a békekonferenciához.

A vándorlások következményei. Az észak felé vándorló szerbek magukkal vitték az ősi szokásokat, folkloret, nemzeti érzésüket s a délmagyarországi szerbek is öntudatra ébredve egyre erősebben az önálló államalkotás terére léptek. Ennek szolgálatában állott Brankovich György, III. Arzén pátriarcha, az 1790.-i temesvári szerb gyűlés, de csak az 1848.-i események tették lehetővé a szerb vajdaság föllállítását Magyarországon, 10 évi fönállás után ez is megszűnt. A XIX. sz. utolsó évtizedéig a Bánát és Bácska volt a szerb kultúra bősége, a balkáni szerbek civilizációjának tűzhelye, azután azonban Szerbia vette át a szellemi vezetést is a politikai mellé.

4. A jugoszláv lakosság szétszóródása. A pozsareváci béke után vette észre az osztrák udvar a délmagyarországi kompakt szerbséget s a többi szerbet Erdélyben s elszigetelve Szeged, Debrecen, Szentendre, Győr, Komárom városokban. Ezért kezdték el közéjük a magyarok és németek betelepítését, valamint a szerbek magyarosítását, ekkor keletkezett az a bámulatos keverék a népek között, amely ma előttünk áll. A magyar-német inváziót elősegítette a folyók iránya, az Alföld síkságának akadálytalansága s a Bácska és Bánát termékenysége. Betelepültek olaszok, spanyolok, franciák is. A történészek dolga eldönteni, hogy a Bánátban vannak-e autochton románok, amnyi tény, hogy a XVIII. sz. végén már sokan laktak ott a keleti hegvidékekről a völgyekbe odatelepülve Karánsebes, Lugos, Lippa, Orsova környékén s asszimilálták a szerbeket, akiknek születési arányszáma is kedvezőtlenebb volt.

A magyarosító törekvések nem a jóindulatú parasztság, hanem a vezető osztály, a magyar mágusok köréből indultak ki, de csak egészen felületes eredményt tudtak elérni. A magyarosító törekvések eszközeit sorolja fel: közsegek és egyének erőszakos névmagyarosításai, a magyar nyelv tanítása az elemi iskolákban is, a szerb egyház elnyomása. Aránylag legjobban sikerült a magyarosítás a katolikus szerbek körében, de ott is csak látszólag. A hivatalos magyar statisztika valósággal teltve van hamisításokkal, az orthodox szerbek számát 5—10%-kal, a katolikusokét 33—50%-kal kisebbíti a magyarok javára. Példája ennek Szabadka, ahol a magyar statisztika 55.587 magyart, 33.247 bunyevácot és 3486 orthodox szerbet tüntet fel, amde a 61. kötet 124. lapján ugyancsak a magyar statisztika azt közli, hogy Szabadkán 10.156 magyar él, aki beszél szerbül. Ezek tulajdonképpen szerbek s ha számukat hozzáadjuk az orthodox és bunyevác szerbek számához, 46.890-et kapunk, tehát Szabadka többsége szerb. Viszont az 1919.-i szerb statisztika szerint Szabadkán 101.286 emberből 65.135 katolikus, 8757 orthodox szerb, 19.870 magyar, 4251 német és 3293 zsidó. Ilyen hamisításokat kékorrigálva is elég tarka még a néprajzi térkép, amit mellélek a munka végén. Az ausztriai területeken a németesítés folyt nagy erővel, de ott sem lettek németekké a szlovének, hanem egyformán használják mindkét nyelvet (bilingue). De hogy ez a németesítés is mennyire csak fölületes, meg fogjuk látni, hogy ha Jugoszláviához csatolják, ez tulajdonképpen mind szlovén. Ennek igazolására részletesen ismertetni a Klagenfurt (Celovec) környékét elnémetesítő törekvéseket.

5. Néprajzi térkép. A fentemlítettekből látható, mennyire nehéz erről a vidékről néprajzi térképet adni. A magyar statisztika, láttuk, mennyire való-

lan, kitűnik abból is, hogy az 1919-i szerb népszámlálás a Bácskában 405.128-cal, a Baranyában közel százezerrel több szerbet mutatott ki, mint a magyar népszámlálás. Mégis a magyar statisztika alapján készítették a mellékelt térképet, csupán a Bácska északi részén és a Baranyában kellett a magyar adatokat korrigálni a szerb népszámlálás adatai és egyes papok által nyújtott egyházi statisztika alapján. Ausztriában pedig Klagenfurt környékén kellett ugyanilyen korrigációt végezni.

II. Észrevételek a földrajzi határokra vonatkozólag. 1. A pannóniai medence folyói mint politikai határok. A Duna, Tisza, Dráva lomhán folynak, partjaikon nagy árterületek, morotvák stb. vannak, a folyó főmedrét hol erre, hol arra áthelyezi, amint azt a Baja vidékétől a Drávatoroktól délre eső területig a térképmellékleten be is mutatja. Ennek a következménye az is, hogy a Baranya-Bácska közti közigazgatási határ nem a folyó, hanem annak elhagyott medrére, hasonló a horvát-szlavon-magyar határ is a Dráva mentén. Mivel a magyar folyók folyásukat gyakran változtatják, nem lenne jó határ a Duna, vagy a Dráva, a szerbek tapasztalták ezt már a Drina folyón is, ahol sok baj volt ebből kifolyólag. De különben is e folyószakaszokon szabályozás szükséges és ezt nem lehet akkor végrehajtani, ha a két part két különböző államé. Biztosan jobb ilyen helyen az ártereket átszelő határ még akkor is, ha az így vont határ nem számol a domborzattal. 2. A Karszt és a politikai határ. Itt a versaillesi fegyverszüneti szerződés azon szakaszára hivatkozik, amely a Karszt jugoszláv területeit is az olaszok okkupálása alá helyezi „a Száva és mellékvizinek vízvidéke kivételével” s fejtegeti, hogy a Karszton milyenek a földalatti vízrendszerek s ezért lehetetlen itt vízválasztót keresni politikai határ kitűzése céljából.

Eddig tart a könyv s most végre én is szóhoz juthatok. Engedje meg Cvijić professzor nekem, hogy néhány szóval én is kitérhessek erre a kérdésre ugyanazon pontok szerint, ahogyan Ön tárgyalta. Rövid leszek, nekem nincs szükségem 30 oldalnyi hosszadalmas magyarázgatásra.

I. 1. A néprajzi határ elve alapján Belgiumnak fele Franciaországhoz, fele pedig Hollandiához tartoznék; Csehországtól el kellene venni a Felvidéket, a ruthének földjét, sőt az Önök országából sem sok maradna, mert úgy látom a horvátok, bosnyákok és montenegróiak nem tulságosan lelkesednek Jugoszláviáért. Jugoszláv, vagy szerb-horvát stb. nemzet épügy nincs, mint magyar-finn nemzet, vagy hogy találébb hasonlattal éljek, orosz-lengyel nemzet sincs és ha mégis van, kár volt Lengyelország szláv népét a legnagyobb szláv egységtől, Oroszországtól elszakítani. Hogy a földrajzi egység és határ ma is, ép úgy, mint az egész történelmen át, mennyire jó, mutatják a Pyreneusok, a Himalája, az Alpok, a skandináv államok, sőt maga Anglia is, amelytől Írország éppen most szakadt el, mert különálló egység, sziget, bármennyire közel fekszik is Angliához. Hogy pedig földrajzilag egységes területen milyen jól megértenek különböző népek, mutatja a Jura hegység, Alpok s a Rhein közé zárt Berner Oberland s az odanyúló völgyek háromféle népessége, pedig mindegyik népe közvetlenül határos anyanyelvével. A délmagyarországi komplikált nemzeti-ségi viszonyok tisztázására az önkéntes kivándorlás megkönnyítésének tanácsával szolgál Ön, de az Önök kormánya leleményesebb, egyszerűen vonatra teszi a magyarokat és a magyar határra küldi őket, visszatartva minden ingó és ingatlan vagyonukat. Ugyebár ez nem is tisztázás, hanem a gordiusi csomó megoldása s látja Ön, hogy a Népszövetség feje nem fáj a nemzeti kisebbségeket Önök részéről ért sérelmek miatt?

2. Belgrád esetében a földrajzi helyzet nagyszerűen emelő hatású, itt már ilyenről is lehet beszélni, de mivel Belgrád földrajzi helyzete kedvezőbb mint Budapesté vagy Wiené az Ön megállapítása szerint, most már csak azt

szeretném megérni, amikor a pompás földrajzi helyzet folytán túl is szárnyalja Budapestet vagy Wient akár kultura, akár ipar, akár csak egyszerű népességszám szerint is. Belgrád tényleg a Balkán északi kapuja s hazámat sokszor védte a török ellen, de ha jól emlékszem rá, akkoriban Nándorfejérvárnak hívták és Kapisztrán János magyar ember volt.

3. Szlávok igenis laktak hazám területén, amikor őscim ezt a földet vérrel meghódították. De Professzor úr talán felvilágosíthatna engem, az angol-szászok lakatlan helyre mentek-e, amikor Britannia földjén először megjelentek. Az Önök lába alatt is éghetne a föld, ha Ön ennek az elvnek oly lelkes híve, hiszen elismeri, hogy a VI. században költöztek ide először. A Balaton vidéke a Föld legjobban tanulmányozott helye s a róla megjelent tanulmányokban nem találok azokat az ősi szláv kultúra maradványokat, amikre Ön hivatkozik, pedig amikor azokat írták, még nem volt meg az a harsogna, amelyen át Ön ma a népek önrendelkezési jogát s a nemzetiségi kérdés dalát fújja. Ha a magyarok a nemzetiségeket elnyomták volna, miért vándoroltak volna a Balkánról éppen hozzánk az Ön atyafiái, talán ők akarták mindenáron védeni hazánkat a török ellen? Ez volt a szándéka a szentendrei szerbeknek is? És az egymillió lakosságú magyar főváros tözsomszédságában hogyan maradt meg egy félezer szerb az erőszakos magyarosítások dacára is Szentendrén? Igaza van, mi ezer éve vagyunk itt és elmulasztottuk „megkönnyíteni” az utóbb idejötteknek is az önkéntes kivándorlást. A krasovének bulgár eredetűek s a szerb nyelvet meg sem értik. Ha a bunyevác csak vallásra nézve különbözik a szerbtől, akkor Szabadkán ma miért van több baj velük, mint a magyarokkal? Ugy-e jó volt Szerbia összeomlása után (1459) menedéket találni nálunk a szerbeknek s ha a végeken ők harcoltak volna legtöbbet, bizonyára nem a magyarok pusztultak volna ki közülök. Mátyás királyról Kolozsvárott azt hallottam, hogy oláh volt, ezen a címen kegyelmeztek meg szobrának az Önök szövetségesei, most Ön azt állítja, hogy szerb származású volt. Nem akarom, hogy szövetségessel ezen összevesszen, én csak annyit állapítok meg róla, hogy anyja, Szilágyi Erzsébet, biztosan magyar volt, Prágában nevelték és mégis hazám egyik legmagyarabb és legnagyobb királya volt és nekem ez is elég.

Ami Masaryk elnök úrnak a cseh-szerb „korridorra” vonatkozó eszméjét illeti, elhiszem, hogy Ön el van ragadtatva ettől, a ruthén földből valóban ilyen „folyosót” csináltak a csehszlovák és román állam közé (mellesleg megjegyezve érdekes volna tapasztalnia, hogyan ízlik a ruthéneknek, hogy területükből cseh-oláh folyosó lett), de ezen a területen a pár ezer horvát kedvéért még a népek önrendelkezési jogáért rajongó békekonferencia sem volt hajlandó leigázni a számukat sokszorosán meghaladó magyar és német lakosságot. Különben is a folyosó déli vége a vend vidék lett volna, amelynek lakói bár az Önök országához csatoltattak, ahol alkalmuk lett volna szerb-horvát voltukra ráismerni, amiben Önök bizonyára segítségükre is voltak szokott nemzetiség „ébresztő” módszereikkel, mégis amikor a határmegállapító bizottság a minapában arról, magyar zászlókkal vonultak föl s olyan magyarbarát tüntetéseket csaptak, hogy Önök szükségesnek találták zárkákba tenni őket nemzeti érzésük korrigálása végett.

A „Vándorlások következményei” cím alatt írt fejtegetéseiből azt olvasom ki, hogy a Bánát és Bácska volt a balkáni szerbek civilizációjának kohója, a szerb kultúra bölcsője. Ezt igazán csodálom, hát az Önök szabad nemzeti országában a fejlődés lehetőségei nem voltak adva, idegen, magyar uralom alatt kellett ennek kifejlődnie s onnan kellett átültetni Önökhöz? Ezen állítása után igazán nem értem önt, amikor a következő, 4. fejezetben azt állítja, hogy a magyar intelligencia erőszakosan magyarosított, minden eszközzel, a Délvidéken. Nem gondolja, hogy egy kis ellentét volna itteni és előbb említett szavai

között? Hiszen erőszakos magyarosítások mellett a pozsareváci béke óta itt élt számos nemzedék vagy teljesen megmagyarosodott volna, vagy pedig jobb hazát keresett volna, hiszen ott volt közelében a szabad Szerbia földje, nemde?

Most pedig lássuk a magyar statisztika megbízhatatlanságát. Ön Szabadka példájára hivatkozik s a bunyevácokat egyszerűen katolikus szerbeknek nevezi, holott a bunyevác nem is érti meg a szerbet. Én magam is Szabadkán születtem, édesatyám ott volt ügyész s emlékszem reá, hogy meggyűlt a baja a bunyevác legényekkel, akik mindjárt bieskáztak, mihelyest valaki őket rácnak mondotta, bizonyára a csekély vallási különbség miatt. De lássuk csak azt a kötetet, amelyre Ön hivatkozik. E kötetben Szabadkán 33.208 bunyevác van föltüntetve (Ön itt 33.247-et olvasott, de ez még nem nagy hiba). A 61. kötet 124. lapjáról idéz 10.156 magyart, aki szerbül beszél s így róluik azt állítja, hogy ezek elmagyarosodott szerbek s ez alapon javítja ki statisztikáikat. De hiszen sokan megtanultak, pap, tanító, ügyvéd, mérnök stb. ottan szerbül, hogy a falusi lakossággal érintkezni tudjanak, vagy gazdasszonyok, akik a piacon bevásárolnak s azért mégis magyarok maradtak! A baj ott kezdődik, hogy ezen az oldalon a Szabadka rovatban az Ön által idézett szám *elő sem fordul*, de meg azon alapon nincs is szó magyarokról, akik szerbül is beszélnek, hanem ellenkezőleg, csak olyan idegen nemzetiségekhez tartozók számai vannak felsorolva, ahányan magyarul beszélnek! A 120. oldalon mégis megtaláltam az Ön odíózus számadatát, tényleg 10.156, magát magyar anyanyelvűnek vallott egyén beszél szerbül is, de nem vette észre ott azt a számot, hogy viszont Szabadkán 41.448 ember lakott, aki nem is beszélt más nyelven, niat magyarul, hová tette ezeket az Önök 1919.-i népszámlálása, amely csak 19.870 magyart tüntet ott föl? De ha Önnek lenne is igaza s 1910-ben Szabadkán 46.890 lett volna a szerb, vele szemben a lakosság száma akkor 94.610 volt, tehát mégsem lett volna szabad állítania, hogy 1910-ben Szabadka szerb többségű volt, hiszen ehhez csak a kivonás műveletét kell ismerni. Hivatkozik Ön a szerb statisztika 1919.-i adataira. Engedje meg, ha Ön nem hisz a magyar statisztikának, amely akkor készült, amikor a nemzetiségi kérdés még nem volt a politikusok vesszőparipája, hanem csak egy sejtecske Wilson agyában, hogyan higgyek én az Önök 1919.-i statisztikájában, amikor, vallja be négy szemközt, érdekük volt kimutatni a békekonferencia számára a szerb többséget s volt elég puskájuk és szuronyuk is hozzá. Én is láttam ám népszámlálást Kolozsvárott az Önök szövetségei alatt ötször is, mert még akkorra sem sikerült a statisztika! Hogy pedig az osztrák területeken a kétnyelvű lakosság mennyire érzi magát szlovénnek és szerb érzelműnek, azt hiszem, ma, a népszavazás után, kevésbbé bátran hangoztatná.

5. Ha Ön magán egyének emlékező teletisége és házilag készített statisztikája alapján „javította ki” a magyar adatokat s így tünteti föl a csatolt nemzetiségi térképen, akkor ne hangoztassa, hogy az a magyar hivatalos adatok alapján, némi „korrekcióval” készült, mert nálunk azt, aki így „korrigál”, hamisítás miatt bebörtönöznék. Különbén térképéről látom, hogy nem ismeri a néprajzi térképeknek azt a ma egyedül helyes ábrázoló módját, amelyet gróf Teleki Pál alkalmazott először, amelyen a színfolt nagysága a nemzetiség számadataival arányos, hiszen ez körülbelül az Ön munkájával egyidőben jelent meg, különben nem fordulna elő olyan furcsaság rajta, hogy Pilisszántó község 1466 tótja és Szentendre 941 tótja, 579 szerbje az otlani magyarság leszámításával is akkora szlovén piros foltot mutat, mint az akkori Budapest 880.371 főnyi lakosságának színfoltja.

II. 1. Hogy a Duna nem lenne jó geográfiai határ az Önök országa felé, mert folyását nagyon gyakran változtatja, igazán gyenge érv, mi mindenestre gondoskodtunk volna arról, hogy hazánk földjéből el ne vághasson. Kü-

lönben is a Duna hasonlóképpen gyakran mederváltoztató szakaszát tette a békekonzferencia határrá Csehszlovákia felé is, pedig ezáltal a Csallóköz és Kisalföld színmagyar vidékeit is elvágta tőlünk, ugy-e Ön ezt sem helyesli? Hogy pedig a folyószabályozás nem hajtható végre, ha a két part két állam területén van, azon is lehet segíteni, adják mind a két partot nekünk, mi ugvis egy évszázad óta dolgozunk már a Duna szabályozásán és hajózhatóvá tételén s beleöltünk 185 millió békebeli korona költséget és munkát, Önök pedig sajnálták a költséget és fáradságot, hagyják tehát ezt meg a Dunával együtt továbbra is nekünk, mi majd tudjuk, hogyan segítsünk rajta.

Professzor úr! Könnyű volt 1919-ben beszélni Párisban, amikor mi csaknem hermetice el voltunk tőle zárva, de ma már helyt kell állani érte, ha a fórumon valamit mond. A tudomány tiszta, igaz és szent, ha valaki ez elv ellen vét, nem tudós többé. Sohasem szerettem politizálni, most is Ön kényszerítette a tollat a kezembe, higgye el, sokkal szívesebben vitatkoznék Önnel valami tudományos tárgyról s Önnek is erre kell törekednie, ha tudós akar maradni továbbra is.

Kerkes Zoltán.

Ricardo Beltrán y Rózpide: „*Nuevas nacionalidades en Europa*“. (Új nemzetiségek Európában). Földrajz politikai tanulmány. Madrid, 1919.

E közlemények utolsó számában (43 l.) már ismertettük egy spanyol földrajztudósnak, *Abelardo Merino Alvarcznak* „A nemzetiségi elv ellen“ (*Contra el principio de las nacionalidades*) című tanulmányát, melyben elítéli a pusztá nemzetiségi elvnek, mint államszolgáltató tényezőnek egyedül való jogosultságát, ha ellentétben van a földrajzi viszonyokkal; kimutatja, hogy Európa keleti felében a világláború eredményeként előállott új államalakulatok egyike sem alkot természetes földrajzi egységet, s hazánkra nézve megállapítja, hogy elszakították tőle azokat a részeket, melyek természet szerint szorosan hozzátartoztak.

E tanulmányban utalást találunk *Beltrán y Rózpide* már előbb megjelent, itt ismertetőnk munkájára, mely azonban számunkra eddig nem volt hozzáférhető. Most *Teleki Pál* gróf szíveségéből e régibb tanulmány is rendelkezésünkre állván, az alábbiakban adjuk lényeges tartalmát.

Előszőr is valamit a szerzőről. *Ricardo Beltrán y Rózpide*, a madridi felső tanárképző intézet s a diplomáciai és konzuli főiskola professzora, a spanyol királyi történeti akadémia tagja s a madridi földrajzi társaság titkára. Jelen értekezését a spanyol földrajzi társaság 1919 évi március 24-én tartott ülésén olvasta fel s később meg bővítve, önállóan is kiadta egy 55 oldalra terjedő füzetben, egy térképmelléklettel ábrázolva az újonnan keletkező államoknak akkor még csak valószínűsítésként tartott kiterjedését.

E tanulmányt azzal a kijelentéssel vezeti be, hogy a *nyelv azonossága* nem lehet a népek nemzeté váló alakulásának egyedüli vezérlő elve. De nem lehet az magában a természetes határ sem. Hegységek és folyók gyakran nem választanak el fajokat, nemzeteket vagy népeket. Magában a történeti fejlődés, vagy a faji egység szintén nem tekinthető egyedüli vezérlő elvnek. A nemzeteknek nevezett társadalmi egységek legfőbb tényezője a *földrajzi egység*, amelyet azonban nem határoz meg pusztán a hegy- és vízrajz, sem általában a terep alakulata, természete és fizikai jellege. A földrajzi egység sokkal több ennél: ez a természeti elemek *összesége*, amelyek megalkotják azt a környezetet, melyen belül egy nép kialakul és él; s ezzel együtt maga a nép is, összes faji, nyelvi, történeti, társadalmi és életmódi jellegzetességeivel, melyeket többé-kevésbé ismét csak a természeti környezet határoz meg. (Nézetünk szerint ez is csak kevésbé szabatos, és világos, az önkényes magyarázatoknak tág teret nyitó meghatározás.)

Azonban a számos tényező közt, amelyek a földrajzi egység kialakulásához hozzájárulnak, a leglényegesebb mégis csak a *területi egység*, amely egy-

által a *legmaradandóbb* is. A többieknek történeti értékük van s ép ezért változó tényezők, melyek a természeti egységet hol megerősítik, hol meggyöngyöztetik.

E tekintetben igen fontos a természetes határ-megállapítása: azé a vonalé, ahol az egyik nemzet területe végződik s a másiké kezdődik. Ezt azonban nehéz élesen megszabni. Legtöbbször csak határ-zónákról lehet beszélnünk, ahol két nemzet végső nyílványai egymással összekeverednek. Ezek tehát átmeneti területek, melyek nem annyira elválasztják, mint inkább egybekapcsolják a különböző nemzeteket. A határvonal az ilyen zónákon belül szabadon meg.

Ha azonban a vonal megállapításánál stratégiai szempontok is vétetnek figyelembe, akkor mindig a háború lehetőségével számolunk. *Ezért el kell vitatnunk minden értéket oly területek erőszakos elfoglalásától, amelyek egy teljeseen meghatározott és világosan körülírt földrajzi egységtől szakítatlanok el.*

E bevezetés után a szerző áttér az Európa keleti felében keletkezőben levő új nemzetiségi államokra. Még nem ítéli el oly határozottan a pusztá nemzetiségi elvet, mint tette egy év múlva, bővebb tanulmányozás és több tapasztalatszerzés után, ugyancsak a spanyol földrajzi társaságban *Abelardo Merino Alvarez*, de már egy és más tekintetben közeledik felfogásához.

Egyelőre arra szorítkozik, hogy a néprajzi és nyelvetterületi viszonyok számbavételével megállapítja az új *Finnország, Esztonia, Livonia, Lettország, Litvánia, Lengyelország és Ukrajna* jövőbeli valószínű kiterjedését, oly módon, hogy az új államhatárok nagyjában összeesnek a nyelvetterületi határokkal. Az után áttér az osztrák-magyar monarchia utódállamaira, amelyekből azonban csak Csehszlovákiának és Jugoszláviának vázolja valószínű kiterjedését, — sajátos módon hallgatással mellőzve Német-Ausztria, Csonka-Magyarország és Nagy-Románia egymás közti határait. (A füzethez mellékelt térképen az „Ausztria“ beírás egészen a Vác-északi dunaszakaszig húzódik — határjelölés nélkül, — a „Hungria“ bejegyzés pedig a Tiszától az Erdélyi havasokig; míg a „Románia“ cím — ugyancsak határjelölés nélkül megmarad a régi Románia területén.)

Abból, amit Csehszlovákiáról mond, nyilván kitetszik, mennyire félre voltak vezetve a nyugati nemzetek tudósai a csehek és tótok egymáshoz való viszonyát illetőleg. A fejezet bevezetéseül ezeket írja *Beltrán y Rózpide*: „A szlovákok („eslovacos“) és csehek az európai szláv invázió központi csoportját alkotják. Kevésbé különböznek egymástól s egy jól individualizált nemzetet, vagy népei alkotnak, etikai és nyelvi jellegüknél, történetüknél (!) és azon szövetségüknek fogva, amellyel századokon át megőrizték nemzeti öntudatukat.“

A cseh-tót vélt nemzeti egység alapján konstruálja meg aztán az új cseh-szlovák állam határait. Ami különösen a Magyarországtól elszakítandó területet illeti, a Lausanneban megjelent, I. Gabrys által szerkesztett „*Carte ethnographique de l'Europe*“ alapján meghatározza a tót nyelvetterületet, kiemelve, hogy Északmagyarország déli részén, a Duna mellett a magyarok („*magyáres et hungros*“) többségben vannak.

Szerinte tehát a „tót határ“ (*frontera eslovaca*) következőkép volna megállapítandó: A tót határ Lundenburg közelében a Morva folyónál kezdődik. Itt nincs szabatos határvonal Tórország (*Eslovaquia*) és Magyarország (*Hungria*) között. Határzónával van dolgunk, amelyen belül lesz meghúzandó a határvonal. Lundenburgtól délre a Morván lefelé a határvonalnak annak kell lennie, amely eddig Ausztriát választotta el Magyarországtól, egészen Pozsony szomszédságáig. Innen kelet felé kezdődnek a nehézségek. Pozsony megyében a lakosság 46 százaléka tót, 36 százaléka magyar, 18 százaléka német. De más tekintet is számba veendő: az új államra nézve az az előny, hogy a Dunához férhessen. Ennek lehetőségét itt kell (?) megadni, ha mindjárt Pozsony, mint a magyar királyság régi fővárosa, melynek német és magyar többsége van, meg is hagyatnék Magyarországnak.

Innentől keletre a tót vármegyék hegyvidéke s a folyam között oly terület van, melyben a két néprajzi elem ellensúlyozza egymást, úgy hogy a tót elem majdnem Budapest-közvetlen közeléig közbeekelődik. Ezeknek a néprajzi csoportosulásoknak, melyekben a tótság kisebbségben van, *Magyarországnál kell megmaradniok*, határuknak vévén azt a vonalat, amely megközelítőleg elválasztja a zárt hegyvidéket a nyílt völgyektől; Pozsony szomszédságától, vagy attól a ponttól kezdve, ahol a cseh-szlovák terület a Dunát eléri, északnyugat felé Nyitra, Korpona, Losonc, Rimaszombat és Kassa környékén át egészen Ungvárig. Innen északnak menne a határ a Kárpátokban Galiciáig.

De — úgymond — a csehszlovákok („ehecoslovacos“) többet akarnak: *magát a Dunát* akarják latáruknak az Ipoly torkolatáig, onnan e folyó mentén a Rimáig, úgy hogy Rimaszombat is nekik maradjon. Innen pedig egyenes határvonalat az Ung és a Laborca egyesüléséig, s aztán a Kárpátok vonalán. „Mondani sem kell — mondja az írő —, hogy a magyarok ellenzik e követeléseket, melyek oly fontos helyektől fosztják meg, mint Pozsony, Komárom és Kassa.“

De még ennél is többet követelnek a cseh-szlovákok, Pozsonytól és a Fertő tótól egy összekötő sávot, vagy korridort Jugoszláviáig. A sorok közül kiolvashatjuk, hogy a merőben érdektelen spanyol geográfus e követeléseket túlzottnak tartja, noha még hisz az annyit hangzottatott és érdekelt oldalról világáig kiűrtölt cseh-tót egységben.

Hasonló módon van félrevezetve a spanyol irodalom a délszláv nemzetre is. „Szerbek, horvátok és szlovének egyetlen nemzetiséget akarnak alkotni; mindhármuknak ugyanaz az eredete, ugyanaz a nyelve, ugyanazok a hagyományok és szokásaik, ugyanazok nemzeti eszményeik; területüket pedig a Dunától délre megszakítatlan zónában egygyé fűzi a Száva, a délszlávok nemzeti folyója, mely összeköti a szlovénokat, horvátokat és szerbeket, valamint a hegyiségeknek és völgyeléseknek szerkezetbeli és iránybeli hasonlósága és szabályossága, a Karsztól kezdve Horvátországon és Dalmácián át egészen Montenegroig.“

Az új Jugoszlávia határait azonban mindemellett szűkebbre szabja az egyébként pártatlan írő, mint ahogy a trónoni béke később megállapította. Nevezetesen azt mondja, hogy a román határtól, vagyis Orsovától a Dráva torkolatáig *a Duna vonalának kellene határuknak szolgálnia*; innentől kezdve a Dráva lenne határvonal a Mura torkolatáig; majd a Mura mentétől keletről nyugatra fordulna Völkermarkt, Klagenfurt, Villach és Tarvis irányában. Annyit azonban már itt is sejtet, hogy az új államot nem tartja elég szilárdan megalapozottnak, mikor ezeket írja:

„A megállapított kormányforma s mindenek fölött a szerb dinasztíának juttatott kiváltság az új nemzetiségben viszályok okozói lesznek. Máris beszélnek ellenszegülésről, a montenegróiak tiltakozásáról, sőt lázadásáról, s a horvátok és szlovének között uralkodó elégtelenségről.“

Zárószavában a szerző kiemeli azt a tényt, hogy a jövőben egyik tényező, mely a multban is létezett és érvényesült, sokkal fokozottabb mértékben fog érvényesülni a nemzetközi politikában: ez a *szláv* tényező, mely hatalmas lépést tett előre történeti aspirációi s népi és nemzeti eszményei megvalósítása terén.

De ez a haladás még korántsem biztosított. A lengyelekkel, ukránokkal, szlovákokkal, csehekkel, szerbekkel, horvátokkal és szlovénokkal szemben a németek, magyarok, olaszok és románok, sőt maguk az oroszok is megbéníthatják, feltartóztathatják, sőt meg is semmisíthetik erőfeszítéseiket.

Ebből következik, hogy jelenleg (1919 áprilisra vonatkozó) az új nemzetiségeknek állammá való alakulása *nem tekinthető definitívumnak*. Új nehézségek vannak küszöbön, melyek újabb nemzetközi viszályokra vezethet-

nek. Számolnunk kell azzal a ténnyel, hogy azok az államok, melyek az új alakulásokat létrehozzák, maguk is bírnak másoktól erőszakkal elvett területekkel. Megvannak ugyan anyagi eszközeik arra, hogy a jelenlegi jogállapotot fenntartsák; de ha ezt megtenni nem hajlandók, vagy csak a maguk érdekét tartják szem előtt, tovább fog folytatódni az erőszak uralma s a nemzetközi viszályokban a háború marad a legfőbb bíró mindaddig a — nem igen távoli — időpontig, amikor a mechanika és vegytan vívmányainak a hadművészetre való alkalmazása az elé az alternatíva elé állítja az emberiséget, hogy vagy békében éljen, vagy elpusztuljon . . .

Ismertetésünket azzal fejezzük be, hogy a mi feladatunk volna a külföldi földrajzi írókat saját hazánk föld- és néprajzi viszonyairól kellőleg felfelvilágosítani, nehogy továbbra is áldozatául essenek ellenségeink megtévesztő propagandájának.

Fest Aladár.

Dr. Bezdek József és dr. Karl János: Zsebatlasz. Naptárral és statisztikai adatokkal az 1922. évre. (M. Földr. Int. kiadása, 1921. 96. l.)

A földrajz haladásá, nézőpontjainak gazdagodása, mostoha kulturpolitikai viszonyaink mellett, alig tud másféle formában lépni a nagyközönség elé, mint így, évkönyv alakjában. A lefolyt világpolitikai kataklizmák után zsebatlaszunk is újraébredt. A megrendülések után rengeteg új geográfiai probléma merült fel és soha ilyen alkalom, mint ma, arra, hogy a közönség körében újra felébresszük a földrajzi érdeklődést. *Cholnoky, Teleki Pál gr., Fodor Ferenc, Kerekes, Karl, Balanyi* és mások igen szűkre szabott helyen, de bőséges anyagot tárva elő, adtak számot az új változásokról. Nem mindaz sikerült, amire a könyv törekedett. Az anyag összeállítása ilyen helyen nem is lehet tökéletes, s egy kollektív munka sohasem lehet egyöntetű, de talán a szerkesztők többet tehettek volna a programjuk átgondolásában. Annál örövendetesebb azonban az a néhány, igazán sokat mondó cikk, mely a többi közül kiemelkedik. *Teleki Pál gr.* valóban jellemző erejű adatokkal mutat a mai „békés“ helyzetre, a gazdasági ératizmus hiper- és pseudopolitikai kitombolásai folytán beálló elbalkánizálódásra, a halottaitból elővarázsolott feltékeny és közlekedésbénító merkantilizmusban való elsüllyedésre, mely logikus biztonsággal jelölte ki útját a középeurópai — majd európai — elszegényedésnek. Minden adata beszél s a végén új szempontokra figyelmeztet. *Fodor és Karl* cikkei igen jól sikerültek, az előbbi megragadó formulázásokkal és pompás grafikonjaival gyönyörködött, az utóbbi objektív hangjával és érdekességével. Sajnos, ez utóbbit több cikkről nem lehet elmondani, túlságosan megkötötte az írókat (*Német, Harmos, Varga*) a hely szűke, mintsem hogy elmondhatták volna a közlendőiket, másrészt adataik vannak szintelen beállításban (ily szűk helyen kétségtelenül nehéz dolgozni), mindamellett a közönségre értékes statisztikai adatokat gondosan följegyeztek. *Balanyi* cikke kissé hipotetikus adatokon épül fel, a térképezésnél több óvatosság kellene (a települések szétszórt jellegét is jobban feltüntetve), de lelkiismeretes, komoly munkát végzett. Általában a jól sikerült munka a közönség figyelmét valóban megérdemli. Szép térképek, kitűnő grafikonok a kicsiny kötet terjedelméhez képest bőséggel találhatók. Mindamellett erősebb hiányok is jelentkeznek. Ha már évek hallgatása után újból megjelent a zsebatlasz, tágabb és általánosabb perspektívát adhatott volna. A világpolitikai eltolódások változás-centrumai közül több kimaradt. A felénk forduló Olaszországról elkelt volna egy-két oldal, az orosz kaosz kárpőről, ha mégoly sovány adatokkal is, s a lengyel helyzetről kellett volna néhány vonás. A „szomszédokra“ tekintés nem lehet kielégítő akkor, amikor a világgazdaság mind impozánsabban bontakozik ki, s geográfusnak éppen nem szabad háttérbe szorítani azt a belátást, hogy ma a távoli földrészekre is (Amerika) reá vagyunk utalva, a reláció tagadhatatlan egyre beszédesebb. Nem

sólva a stilusról, melyet a tömörség vont béklyóba, a tartalom többoldalúsága terén reméljük, a jövő évi kiadás sokat fog pótolni. D. I.

Magyarország földrajza cserkészek számára. Irta: *Fodor Ferenc dr.* egyetemi magántanár, cserkésztsízt. Az I. o. próba 7. pontjának anyaga, ára 12 korona. Kicsiny zsebfüzet cserkész ifjaink számára, 48 oldalon rövid vonásokban vázolja hazánk európai földrajzi helyzetét, felszínét, vízrajzát, éghajlatát, lakosságát, természetes tájakra való oszlását, őstermelését, bányaszatát, iparát, közlekedését, külkereskedelmét s végül az ország fővárosát. Mindenütt azt tartja szem előtt, hogy cserkészeink megismerhessék a történelmi Magyarország megcsonkításával előállott helyzet lehetetlenségét és az integritás természeti, gazdasági alapjait ismerteti. Természetesen, a szűk keretek miatt, ez csak lakonikus rövidséggel, sok helyütt csak a gondolat megemlítésével történik. Kerül mindennemű statisztikai táblázatot, fírasztó topográfiai fölsorolást, kivéve a trianoni béke csonkításai által okozott veszteségek számszerű kimutatóását. A jó anyagbeosztás, geográfiai gondolkodás elő fogja segíteni cserkészeink körében az általa nyújtott ismeretek elsajátítását s szilárdítja bennük az integritás eszméjét, a legszemélyibbet, amit ifjúságunk számára nyújtani tudunk.

Kerekes Zoltán.

Társasági ügyek.

Választmányi ülések.

1921. június 9. Elnök Prfnz Gyula. Elnök előterjesztése a választmány a választás eredményének kihirdetésénél tévedésből kimaradt Fodor Ferencet a választmányi tagok közé iktatja s Harmos Eleonórát és Dékány Istvánt vendégekként szavazati jog nélkül meghívja a választmányi ülésekre.

Kogutovicz Károly indokolja a választmányi tagságról való lemondását.

Hosszabb vita után Kogutovicz Károly és Strömpl Gábor lemondásukat visszavonják.

Rendes tagokul felvették: Barna Bertalan miniszteri osztálytanácsos, Budapest; Bayer József szék. f. tanító, Budapest; Fodor Márta egy. hallgató, Budapest; Poppe Kornél százados, Budapest; Fodor Gyula közgazdasági egy. hallgató, Budapest; Fodor Ferenc tanár, Budapest; Gruzl Etelka tanár, Budapest; Juhász Margit tanár, Budapest; László Lujza tanár, Budapest; Koritsanszky Józsefné, Budapest; Dr. Makoldy Sándor tanár, Budapest; Nagy Károly tanár, Budapest; Podhradszky Kálmán tanár, Budapest; Rédl Rezső tanár, Budapest; Simonfy János szék. f. tanító, Budapest; Tóttósyiné Bakács Mária, Budapest; Dr. Szalóky Róbert tanár, Budapest; Dr. Varga Sándor tanár, Budapest; Dr. Váradi Erzsébet tanár, Budapest; Dr. Vörös Lajos tanár, Budapest; Zeller Tibor egyetemi tanársegéd, Budapest; I. ker. áll. tanítóképző, Budapest; Orthodox izraelita polgári iskola, Budapest; Dr. Zayzon Sándor tanár, Budapest.

Alapító tagok sorába lépett: Marczell Ágoston, Budapest.

1921. október 13. Elnök: Cholnoky Jenő. Elnök jelentésére a választmány mely sajnálattal értesül Julius von Hann, a bécsi meteorológiai intézet igazgatójának és Jnkey Béla neves geológusunknak elhunytáról.

Elnök jelentésére a választmány melegen üdvözlí gróf Teleki Pált, ki most tért vissza Amerikából, hol a williamstowni egyetem meghívására előadásokat tartott.

Gróf Teleki Pál ismerteti amerikai útját.

Hézsér Aurél titkár nagy elfoglaltsága miatt lemond titkári állásáról, mit a választmány nagy sajnálattal vesz tudomásul, köszönetét fejezi ki működéséért s felkéri, hogy mint vendég, tovább is jelenjék meg a választmányi üléseken.

A választmány titkos szavazattal dr. Harmos Eleonóra egyetemi tanásegédet választja meg a Társaság titkárává.

Elnök előterjesztésére a választmány a budapesti kegyesrendi gimnázium és a kolozsvári egyetemi ásvány-földtani intézet részére kivételesen díjtalanul átengedi a Balaton-kiadványok teljes sorozatát.

Elnök jelenti, hogy a Hopp-féle gyűjteményt ismeretlen tettesek meg rongálták s emiatt átvitette az egyetemi földrajzi intézetbe.

Elnök jelenti, hogy Lóczy Lajos „Balaton“ c. népszerű leírása megjelent, s rövidesen meg fog jelenni a Balaton geológiai térképe és Lóczy Lajos szerbiai tanulmányai is.

Elnök jelenti, hogy a „Lóczy Szobor-Bizottság“ működését jelenleg nem kezdheti meg, jelenti továbbá, hogy az „Egyetemi Földrajzi Intézeteinek kiadványai közül megjelent: dr. Fodor Ferencről „Magyarország természetviszonyai, dr. Schilling Gáborról „Csapadék és Orografia“.

Titkár felolvassa Hermann Győző levelét, melyben újból taggá való megválasztását nem fogadja el.

Pénztáros jelenti, hogy a pénztári készlet 16008 K 17 f.

Szerkesztő jelentésére a választmány hozzájárul, hogy a még fennmaradt 35.000 K-t a további füzetekre felhasználhassa.

Halász Gyula beadványára választmány felkéri ügyészt, hogy lépjen érintkezésbe a Franklin-Társulattal, „Földrajzi Társaság könyvtára“ c. vállalat ügyének tisztázása végett.

Havass Rezső az általa megkezdett bibliográfia folytatását indítványozza.

Rendes tagok sorába felvették: Maier István egyetemi hallgató, Budapest; Lacher Erzsébet tanár, Kecskemét, Zsigárdy István, Vác; Dr. Farkas László tanár, Budapest; Mihalik László egyetemi gyakornok Budapest.

Alapító tagok sorába lépett: Magyar Vasuti és Hajózási Klub, Budapest.

1921. november 24. Elnök: Cholnoky Jenő. Elnök jelentésére a választmány örömmel veszi tudomásul, hogy a „Földrajzi Társaság Könyvtára“ c. kiadványból „Scott utolsó útja“ rövidesen megjelenik. Együttal Halász Gyula indítványára a szerződés módosítását határozza.

Elnök mély sajnálattal jelenti, hogy a Társaság bőkezű patrónusa, Fülöp Coburg-Gotha hercege meghalt. A választmány új patronus megválasztását a közgyűlés elé fogja terjeszteni s a kérdés tüzetesebb megvitatását a legközelebbi választmányi ülés tárgyává tűzi ki.

Elnök jelentésére a választmány mély sajnálattal értesül Christian Freiherr von Steeb hírneves katonai kartografus haláláról.

Elnök előterjeszti, hogy az 50. rendes közgyűlés ünnepélyes keretek között tartassék meg. A részletes program megvitatása a következő választmányi ülés tárgya lesz.

Elnök jelenti, hogy dr. Kormos Tivadar és Lantos Lajos ügyében hozott véghatározat jogerőre emelkedett.

Jelenti továbbá, hogy a Smithsonian Institutiontól újabb ajándékkönyvek s térképek érkeztek.

Pénztáros jelenti, hogy rendelkezésre álló összeg: 36,494 K 17 f.

Titkár bejelenti dr. Milleker Rezső debreceni egyetemi tanárnak és dr. Barna Leandernek a társaságból való kilépését.

Alapító tagok sorába lépett: Babics József, Budapest.

Rendes tagok közé felvették: Állami polg. fiúiskola, Eger, Striss Lajos postamester, Hajdúszoboszló, Aron Lajos bankigazgató, Hajdúszoboszló, dr. Bihary Kálmán, Hajdúszoboszló; Kovács Gábor tb. főszolgabíró, Hajdúszoboszló; Szöllőssy Sándor százados, tanár, Budapest; Gundrun Gyula tanár, Budapest; Dr. Fattering Sándor min. titkár, Ujpest; Schneider Miklós tanárjelölt, Ujpest; Dr. Polifka Károly tanár, Budapest; Apagyi Andor polg. isk. igazgató, Budapest; Debreczeni Egyetemi Kör; Versényi László százados, Budapest; Luzsénszky Alfonz egyet. hallgató, Budapest; Tinschmidl Ida egy. hallgató, Budapest; Fridrich Sári egyet. hallgató, Budapest; Pruzsinszky Irma egy. hallgató, Budapest; Cech Izabella egy. hallgató, Budapest; Thold Dezső százados, Budapest; csicséri Ormos Jerne egy. hallgató, Budapest.

Szakülések.

Október 20, 27., november 3, 10, 17., december 1; 8; 15.

Tárgy: Cholnoky Jenő: „Az emberföldrajz alapjai.“ Megjelenik legközelebb az „Egyetemek Földrajzi Intézeteinek kiadványai“-ban.

A M. Földr. T. földrajzdidaktikai szakosztálya, f. é. novemberében két ankétot tartott, a *középiskolai földrajtanítás mai visszasságairól*. A dr. Varga Gy. vezetésében megtartott első ülés főtárgya a földrajzi szemléltetés elvi nehézségei körül forgott, majd áttért arra a kérdésre, minő módon lehetne a földrajz első óráit élénkebbé, szemléletessé tenni, a sablonos fogalmi bevezető helyett az I. osztályban. A vitában résztvettek Ember I., Varga Gy., Dékány I., Geszti I. tanárok és Szekeres tanárnő. A második ülésen a tan-könyvhasználat s anyagkiválasztás anomáliái kerültek felszínre Karl J., Horváth K., Dékány I. és mások hozzászólásaival. A termékeny, nézőpontokat tisztázó vita után elhatározta a bizottság, hogy összefoglaló füzetben fogja a főbb eredményeket ismertetni. E didaktikai füzet, mely régi óhajnak fog eleget tenni, s a módszertani öntudatosság emelésére aktuális és hasznosnak ígérkezik, előkészületben van.

—y.